

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 29

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.**, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Сременко О. М.**, доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Івакін О. А.**, доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.**, доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Кройтор А. В.**, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних теорій, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Кутуєв П. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Куцупал С. В.**, доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Окороков В. Б.**, доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Стрелкова А. Ю.**, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; **Хамітов Н. В.**, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Цвих В. Ф.**, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Długosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор, University of Rzeszów, Rzeszow, Польща; **Gerald M. Steinberg**, професор кафедри політології, Університет імені Бар-Ілана, Ізраїль; **Harris Kevan**, доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar**, доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina**, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva**, доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році
Національним університетом «Одеська юридична академія».

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 20826-10626 Р від 25.06.2014 р.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності 033 «Філософія», 052 «Політологія», 054 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 18 травня 2021 р. (протокол № 7).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ФІЛОСОФІЯ

УДК 124.5:17.022.1:101.9 Г.Лотце
DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.951>

А. В. Будз

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3514-9385>

аспірант кафедри соціальної психології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

РОЗВИТОК АКСІОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ У ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДАХ Р. Г. ЛОТЦЕ

Постановка проблеми. Аксиологічні питання виділяються з-поміж інших філософських питань на тій основі, що вони мають не тільки теоретичний вимір у структуруванні картини світу, але і є надзвичайно важливими у практичному вимірі індивідуального та суспільного життя. Зокрема, аксиологічні питання безпосередньо пов'язані з екзистенційними орієнтирами життєдіяльності людини, які мають смисложиттєвий характер. Той чи інший сенс людського буття має аксиологічний вимір. Однак, незважаючи на теоретичну і практичну значущість аксиологічних питань, аксиологія як окрема наука виокремлюється у західноєвропейській філософії тільки наприкінці XIX – на початку XX століть. Зокрема, одним із засновників аксиології у її науковому та системному аспектах вважається німецький філософ Рудольф Герман Лотце ((Rudolf Hermann Lotze (1817–1881) (далі – Лотце). У цьому аспекті важливою проблемою є дослідження світоглядних та методологічних особливостей філософських поглядів Лотце, які стали основою започаткування аксиології як науки. Звідси *об'єктом* дослідження у цій статті є філософські погляди Лотце. Аналіз світоглядних та методологічних витоків формування аксиології у філософських поглядах Лотце дасть змогу з'ясувати логіку історико-філософського процесу та історію розвитку аксиології як науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження філософських поглядів Лотце характерне для низки дослідників. Однак вони не вивчають системно світоглядні та методологічні особливості становлення аксиологічної проблематики у поглядах Лотце. Такі дослідження його творчості здійснюються переважно у зв'язку із розвитком аксиології як науки взагалі або тими чи іншими напрямками філософії. Зокрема, М. Богданова констатує, що «формування аксиологічної теорії як частини філософії почалося з праць Г. Лотце» [1, с. 22] та стверджує, що «основними термінами філософії Г. Лотце є життя та цінність...» [1, с. 22]. Однак, констатуючи ці факти,

дослідниця не здійснює аналіз світоглядних засад становлення аксиології у поглядах Лотце. Я. Озе аналізує філософські погляди Лотце в контексті персоналізму, зокрема в ракурсі ідеї суб'єкта як особистості, яка є кінцевою субстанцією з унікальною свідомістю, яка є незаперечним фактом [10], однак залишає поза увагою аксиологічні ідеї Лотце. Я. Бенгтссон вивчає становлення персоналізму Лотце в аксиологічному руслі [14], але не звертає увагу на світоглядні аспекти розвитку аксиології як науки. Д. Міртов акцентує увагу на тому, що саме починаючи від Лотце термін цінність входить у науковий вжиток [9: с. LXXXVI]. Подібний факт констатує І. Гоян, який стверджує, що Лотце ввів в етику поняття «цінність» (Wert)» [3, с. 116], та О. Радугін, який зазначає пріоритет Лотце у введенні в науковий вжиток поняття «цінність» [12, с. 103]. М. Кльоцкін зауважує на гедоністичному розумінні Лотце поняття «цінність» [7, с. 54].

Із вище проаналізованих праць видно, що творчість Лотце системно не вивчається у контексті започаткування ним аксиологічної проблематики. Тому важливим науковим напрямом є дослідження світоглядних та методологічних витоків формування аксиологічної проблематики у філософських поглядах Лотце, які, розвинувшись на основі кантіанства та персоналізму, стали основою для започаткування аксиології як науки.

Мета статті – проаналізувати світоглядні та методологічні особливості філософських поглядів Лотце, які стали підґрунтям для розвитку аксиологічної проблематики та водночас основою для подальшого виникнення аксиології як науки. У контексті мети дослідження основні *завдання* цієї статті такі: 1) проаналізувати аксиологічні аспекти персоналізму Лотце, які вплинули на виокремлення аксиологічної проблематики; 2) виявити особливості тлумачення поняття «цінність» у поглядах Лотце.

Виклад основного матеріалу. Виникнення аксиологічної проблематики у філософії має свої світоглядні та методологічні засади, які фор-

мують логіку історико-філософського процесу та закономірність диференціації філософських наук. Диференціація аксіології зі сфери філософії засновується, на мій погляд, на певних аспектах розуміння людини, зокрема: 1) на інтерпретації людини як активного суб'єкта пізнання, яка була започаткована у гносеології трансцендентального апіоризму І. Канта на основі його «коперніканського перевороту»; 2) наданні аксіологічного статусу людині як важливому елементу буття у зв'язку із секуляризацією світогляду; 3) виникненні персоналізму, який обґрунтовує ідею унікальності та цінності людини.

1. Аксіологічний аспект персоналізму Г. Лотце. На мій погляд, кантівський трансцендентальний апіоризм є важливим гносеологічним парадигмальним конструктом, який створює засади для можливості постановки аксіологічних питань, які починають формуватися у післякантівській філософській традиції. І. Кант надає велике значення у сфері гносеології суб'єкту, якому належить пізнавальний пріоритет дійсності на основі трансцендентальних форм пізнання, на ґрунті яких суб'єкт конструює дійсність [6]. Відповідно, якщо суб'єкт пізнання є активний стосовно конструювання дійсності [6], то він також здатний створювати аксіологічні системи, які він пристосовує до власного буття. В такому аспекті кантівський трансцендентальний апіоризм можна вважати однією із засад секуляризації дійсності. Зокрема, така секуляризація відбувається, наприклад, в аксіологічному аспекті, бо цінності вже залежать не від трансцендентних основ, а від людини, яка конструює аксіологічні системи. Крім того, трансцендентальний апіоризм І. Канта є також підґрунтям для формування такої філософської течії, як персоналізм, який не міг би бути можливим поза межами кантівського розуміння пізнання. Оскільки відповідно до трансцендентального апіоризму І. Канта людина є активною у пізнанні, то вона вже отримує самостійний статус, вона стає важливою і цінною у бутті, бо має самостійний розум, який здатний не тільки наслідувати авторитети, але також створювати нові знання.

Виходячи із трансцендентально-апіорної кантівської світоглядної установки [6], аксіологічна проблематика починає формуватися у персоналізмі Лотце, який подібно до І. Канта обґрунтовує ідею суб'єкта, який пізнає світ на основі власних пізнавальних зусиль [16]. Однак, як стверджує Я. Озе, Лотце, беручи за основу кантіанську ідею суб'єкта як активного джерела пізнання, вже трактує цього суб'єкта пізнання як особистість, як деяку кінцеву субстанцію, як свідомість, як «я», яке безпосередньо доступне для самого себе та являє собою незаперечний факт, який має найбільше значення з усього існуючого буття

[10, с. 127–128]. В такому аспекті не слід шукати субстанції поза «я», а оскільки душа відчуває себе суб'єктом, то вона і є субстанція [10, с. 128]. Така логіка міркувань Лотце нагадує тлумачення лямбівської монади, яка також є автономною, самодостатньою та значущою [8, с. 413–429].

Саме *суб'єктивізм* у поглядах Лотце, який надає значущості суб'єкту внаслідок його духовної самодостатності [16], стає підґрунтям для розгортання його вчення про цінності та водночас підґрунтям для формування *персоналізму*. Персоналізм своєю чергою, на мій погляд, ґрунтується на кантіанській парадигмі суб'єкта, оскільки персоналізм не був би можливим без визнання за суб'єктом цінності на основі його автономного володіння духом, оскільки те, що робить людину важливою, цінною, самодостатньою особистістю, – це її духовні засади.

Становлення персоналізму Лотце саме в аксіологічному руслі, тобто на основі філософії цінностей, констатує Я. Бенгтссон: «Лотце, який отримав широке визнання та був дуже відомим філософом у Німеччині, унаслідок місця Фіхте, Гегеля та Шеллінґа в Берліні, а згодом його замінив Дільтей. Він відновив *ідеалістичний персоналізм* не в останню чергу завдяки розвитку філософії цінностей і сенсу, яка мала істотний вплив для мислення *баденських неокантіанців*, та яка також вплинула на *подальші форми персоналізму*» (“Lotze, who held Fichte’s, Hegel’s, and Schelling’s chair at Berlin and was succeeded in it by Dilthey, was widely recognized as Germany’s most important philosopher. He renewed *idealistic personalism*, not least through his development of a philosophy of values and meaning which was of considerable consequence for the thinking of the *Baden Neo-Kantians*, and which would also influence *later forms of personalism*”) [14, с. 7] (курсив мій – А.Б.). Власне, в оцінці Я. Бенгтссона персоналізм Лотце є швидше наслідком його філософії цінностей. Тут слід зазначити, що поняття «цінність» вживається у поглядах Лотце в антропологічно-гносеологічному контексті [16], тобто насамперед у ракурсі цінності саме людської свідомості, яка є підґрунтям для надання статусу цінності людині. Справді, якщо умовно «забрати» в людини її дух, її свідомість, то що тоді може бути критерієм значущості і цінності людини у системі буття? Без духу і без свідомості людина втрачає свою причетність насамперед до Бога, а з іншого боку, не відрізняється нічим від інших живих істот.

У своїх світоглядних засадах *персоналізм* Лотце пов'язаний з *кантіанським* ученням, оскільки саме І. Кант, здійснюючи «коперніканський переворот» у теорії пізнання [6, с. 26, 28], обґрунтовує гносеологічну самодостатність людського духу на основі його апіорних форм, які є засадою функціонування чистого [6] і практичного

[5] розуму. З іншого боку, філософські ідеї Лотце ґрунтуються на *неоляйбніціанських* поглядах, у контексті яких свідомість – це найцінніше явище у бутті [10, с. 128]. Водночас слід зазначити, що Г. Ляйбніц мав неабиякий вплив на становлення філософії Х. Вольфа [13, с. 41–49], який, своєю чергою, створив методологічні засади, які стали підґрунтям для розвитку філософських учень А.Г. Баумґартена та І. Канта.

Лотце, використовуючи монадологічні ідеї Г. Ляйбніца [8], будує систему *персоналізму*, обґрунтовуючи ідею важливості свідомості як субстанції [16]. Оскільки ж свідомість – це субстанція, то суб'єкт, який володіє свідомістю, також отримує статус субстанції, а звідси набуває самоцінності, тим самим може класифікувати інші цінності, які супутні цій субстанції, тобто які супутні до «я» як особистості.

Саме у контексті надання вагомого значення суб'єкту Кантом [6] та Лотце [16] змінюються антропологічні уявлення про місце людини у системі буття. Внаслідок автономного володіння духом людина не просто стає суб'єктом, який здатний до пізнання на основі пригадування [11, с. 249] чи вроджених ідей [4, с. 272], а стає насамперед «особистістю», яка вже є одним із найбільш значущих феноменів у бутті і займає в ньому вже автономне місце. Своєю чергою уявлення Лотце про особистість як деякий значущий феномен буття, як деяку цінність буття [16] трансформуються в аксіологічні уявлення взагалі, оскільки *семантика поняття «цінність»* уже *поєднується* в цьому разі не з буттям взагалі чи Богом, а з *людиною*, яка має значущість і цінність, які подібні до значущості і цінності Бога.

У цьому аспекті поняття «цінність», хоча і є аксіологічним та етичним, але водночас, на мій погляд, пов'язане з онтологічною проблематикою, зокрема з поняттям «субстанція», оскільки тільки «під егідою» субстанції тим чи іншим явища буття (у тому числі суб'єкту, людини, свідомості, душі, істині) може бути наданий статус цінності. Тобто явища отримують статус цінності у зв'язку з онтологічною картиною світу, яка домінує серед філософських дисциплін, зокрема у зв'язку з обґрунтуванням ідеї субстанції. Оскільки ж людина мислиться Лотце вже як субстанція [16, с. 308], то відповідно вона отримує статус цінності.

У такому аспекті формування *аксіологічної* проблематики у філософії пов'язане, по-перше, з *кантівським трансцендентальним апіоризмом*, оскільки суб'єкт, який володіє здатністю до створення апіорних синтетичних суджень, може самостійно висловлювати судження про явища, бо всі судження мислячий суб'єкт бере сам із себе [6, с. 29]; а по-друге, з *персоналізмом* Г. Лотце, схильність до якого констатують Яків Озе [10, с. 135–183], Ян Бенґтссон [14]. Своєю чергою персоналізм Лотце

ґрунтувався на уявленнях про гідність та цінність суб'єктивності [16, с. 308; 10, с. 123], бо суб'єкт, який набуває в персоналізмі Лотце статусу субстанції, вже самостійно може класифікувати та ідентифікувати цінності.

Очевидно, що поняття цінності (аналогічно до можливості кантіанської моралі, засадами якої є Бог, безсмертя душі та свобода [5, с. 8]) може виникнути тільки у зв'язку із наявністю «гаранта» цінності, яким у *персоналізмі* вже виступає людський дух, свідомість, а згодом і людина, яка вже сама стає самоцінністю, так само як самоцінністю володіє Бог. Тобто людина є цінною та унікальною істотою, бо саме вона вже визначає спосіб свого буття та здатна конструювати світ. При цьому самоцінність людини у системі буття може бути фактом тільки у зв'язку з її найфундаментальнішими властивостями – творчою свідомістю, духом та свободою. Інакше людина у системі буття та речей не може займати ціннісної ніші та приречена на деградацію.

У такому ракурсі формування засад персоналістичного вчення у Лотце та кантіанський апіоризм стали основою для формування не тільки *аксіологічної* проблематики у філософії, але також для формування засад *персоналізму, філософії життя, філософської антропології, феноменології, екзистенціалізму*, оскільки пізнавальні апіорні здатності людини, зокрема розум у вченні Канта, стають самостійним феноменом, який здатний конструювати світ [6], а у вченні Лотце людина набуває цінності та статусу субстанції, яка тлумачиться як особистість [16]. У попередніх філософських системах питання людини вирішувалось у контексті теоцентризму та трансцендентизму, а трансцендентальний апіоризм Канта (Кант 2000) та персоналізм Лотце [16] стали основою для пошуку іманентних засад людського буття, якими є, наприклад, цінності.

2. Поняття «цінність» у поглядах Г. Лотце. З точки зору Д. Міртова, «вислів «цінність» (Wert), естетична, моральна, релігійна цінність... належать до тих висловів, які найбільш часто трапляються у творах Лотце, і від нього головним чином цей термін отримав право громадянства, яким користуються... в науковому вжитку» [9, с. LXXXVI]. Тобто Д. Міртов відзначає вплив Лотце на розвиток філософії цінностей і на прагматизм [9, с. XIX] та вважає, що вчення про цінність має в його філософії суттєве значення [9, с. LXXXVI].

У подібному аспекті І. Гоян констатує, що «історико-філософське значення Лотце полягає, зокрема, в тому, що у логіці і теорії пізнання він увів телеологічне поняття «значимість» (Geltung) як специфічної характеристики мисленнєвого змісту, а в етиці – поняття «цінність» (Wert)» [3, с. 116]. Такий факт свідчить про те,

що навіть вводячи у науковий вжиток поняття «цінність», Лотце ще не виділяє його окремо від етики, так само як П. Лапі (Поль Лапі (Paul Lapie (1869–1927)) – французький філософ, психолог, педагог), який вводячи поняття «аксіологія», також не виділяє її зі складу етики [15, с. 371].

Водночас Лотце, вводячи поняття «значимість» (Geltung) та поняття «цінність» (Wert) [3, с. 116], пов'язує ці категорії та вважає, що якщо для людини щось є значущим (тобто якщо воно має персональне або суспільне значення), якщо щось приносить їй задоволення, то відповідно таке явище є цінністю, оскільки чуттєвий бік людського духу визначає цінність речей і подій [16, с. 341]. Такий підхід, як вважає М. Кльоцкін, певною мірою вказує на гедоністичний аспект розуміння цінності Г. Лотце [7, с. 54]. Лотце справді наголошує на тому, що відчуття задоволення пов'язане з поняттям цінності [16, с. 308, 341], що зближує його ідеї з *прагматизмом та утилітаризмом*.

Але в цілому вчення Лотце про цінності не є прагматичним, як стверджує, наприклад, Д. Міртов, який вважає, що Лотце є близьким до прагматизму щодо визнання життєвого значення істини, але водночас Лотце далекий від прагматичного релятивізму, оскільки наголошує на нормативності і всезагальності істини, тобто для Лотце істина, незважаючи на те, що вона має життєву значущість, все ж таки носить абсолютний характер [9, с. XIX]. У прагматизмі істинність і цінність мають вимір *корисності та ефективності*, власне *утилітарно-суб'єктивістський і релятивістський* зміст, а в Лотце цінність швидше має *метафізичний* зміст, оскільки пов'язується із людською духовністю, яка, своєю чергою, ґрунтується на здатності людини володіти свідомістю, яка є підґрунтям людського «я» [16]. У цьому аспекті О. Радугін відзначає, що Лотце «першим ввів у науковий вжиток поняття «цінність» для позначення гідності духовного буття людини» [12, с. 103], власне в такому сенсі поняття «цінність» вводиться у науковий вжиток Лотце у зв'язку з етикою та *антропологічним* контекстом його вчення, на основі якого статус цінності надається людській свідомості та особистості.

З точки зору самого Лотце, цінності мають системне значення для людини, бо відповідно з уявленнями про цінності людина формує свою життєдіяльність. Філософ стверджує: «Переконання, які формуються в нас про цінність речей і про тенденції розвитку світу, неминуче визначають собою інші сенси і значення: цінність індивідуальної особистості, рівень домагань, які, на нашу думку, ми можемо реалізувати, цілі, які ми ставимо та сподіваємось, що вони можуть бути досягнуті, обов'язки, які покладаються на нас» (“Die Meinung, welche wir von dem Werthe der

Dinge und von der Tendenz des Weltlaufs fassen, bestimmt unvermeidlich auch die andere von der Bedeutung und dem Werthe der individuellen Persönlichkeit, von den Ansprüchen, die wir erheben zu können glauben, von den Zielen, die wir mit Hoffnung auf ihre Erreichung uns setzen dürfen, von den Pflichten, die uns obliegen”) [16, с. 310]. У такому сенсі цінність у розумінні Лотце є системним поняттям для становлення людського життя. Крім того, як зазначають дослідники, аксіологічну сферу взагалі можна вважати підґрунтям самоорганізації суспільного буття, своєрідною межею розвитку суспільства [2].

У такому сенсі поняття «цінність» може виникати тільки в *антропологічно-персоналістичному* сенсі, оскільки підґрунтям появи явища цінності як самостійного феномена природного і суспільного буття є вже не семантика поняття «Бог», а семантика поняття «людина». Хоча людина й має своє значення у контексті божественного буття (бо саме Бог створює засади для того, щоб людина була розумною, володіла свободою, була особистістю (персоною)), але саме людський дух є найціннішим із всіх творінь буття, а тому людина аксіологізується на основі власного духу, який є джерелом людського життя та співжиття. У цьому сенсі, зокрема, саме в духовності Лотце вбачає джерело моралі, стверджуючи, що «фундамент етичного життя знаходиться в нашій духовній природі...» (“die Begründung des ethischen Lebens in unserer geistigen Natur...”) [16, с. 338], тобто людина автономно визначає моральні цінності.

Саме тому Лотце вже розглядає поняття «*цінність*» не в теоцентричному, а в антропологічно-етичному сенсі, пов'язуючи його з поняттями людського духу, *совісті та моральності* [16, с. 308], які мають персоналістичний вимір. Зокрема, він вважає, що існує деяка внутрішня цінність людини, яка ґрунтується на «критиці совісті» “Kritik des Gewissens” [16, с. 339], «вірі в обов'язок взагалі» (“der Glaube an ein Sollen überhaupt”) [16, с. 338]. При цьому «...незнищенна ідея неухильного обов'язку супроводжує нашу діяльність та наші почуття, самооцінку нашої совісті...» (“...die unverteilgbare Idee eines verbindlichen Sollens, die unsere Thätigkeit und unsere Gefühle begleitet, die Selbstbeurtheilung des Gewissens...”) [16, с. 342]. У такому розумінні мораль та аксіологія Лотце має антропологічне походження, оскільки її критерієм є людина не тільки в раціональному сенсі, але й у чуттєвому.

З точки зору Лотце, задоволення та незадоволення – це фундаментальні причини і мотиви вчинків, при цьому він отожднює задоволення та благо, а тому відчуття задоволення відіграє важливу роль у контексті формування морального начала та конститування цінності, оскільки не тільки абстрактна свідомість, але й відчуття задоволення пов'язане з

поняттям цінності [16, с. 308, 341]. Можливо, така логіка міркувань Лотце про зв'язок поняття цінності з відчуттям задоволення [16, с. 308] є дискусійною і могла б бути протиставлена, приміром, логіці міркувань І. Канта про те, що підґрунтям моралі, морального закону є ідея свободи, а ідеї Бога та безсмертя душі – суть умови необхідного об'єкта волі, визначуваної цим законом [5, с. 8]. Але принциповим моментом у розумінні становлення поняття цінності є те, що цінність у Лотце має етико-антропологічний зміст, тобто вона ґрунтується на внутрішній цінності людини, власне на її духовності, яка є підґрунтям можливості етичної поведінки та на апіорних можливостях пізнання світу.

Висновки. Лотце у своїх поглядах створює світоглядні засади для розуміння людини як цінності. Людина в Лотце є цінною тому, що вона сама є носієм своєї внутрішньої цінності – духовності та водночас вона сама є джерелом пізнання, оскільки такі форми є апіорними, а водночас об'єктивною основою пізнання.

На ґрунті персоналістичного розуміння цінності людини Лотце засновується світоглядне підґрунтя для виникнення поняття «цінність». Поняття «цінність» у Лотце має у своїй суті етико-антропологічне походження та ґрунтується на тому, що статус цінності притаманний людині внаслідок змісту її моральності та змісту її мислення, яке саме здатне логічно обґрунтовувати ті чи інші системи, принаймні моральні. В контексті попереднього докантівського світогляду цінність мала онтологічний зміст та була пов'язана із цінністю буття або ж Бога, які є субстанційними засадами буття, а тому є цінними самі по собі. Саме тому поняття «цінність» не могло використовуватись у філософії, оскільки цінність приписувалась буттю і Богу. Тому тільки в *етико-антропологічному* контексті поглядів Лотце цінність отримує свій самостійний філософський статус, бо людина вже сама стає *самоцінністю*, а на цій основі – підґрунтям моралі, оскільки володіє голосом (критичою совістю) «Kritik des Gewissens» [16, с. 339].

У такому аспекті Лотце, на мій погляд, здійснює своєрідний *«аксіологічний поворот»* у філософії, який ґрунтується на його психологічних та антропологічних ідеях, зокрема, важливості людського духу та людської особистості, які стали основою для подальшого формування аксіології на основі антропологічно-персоналістичних ідей. У такому аспекті аксіологія Лотце та розуміння ним поняття «цінність» має перспективи подальших досліджень у зв'язку із формуванням новітніх філософських течій сучасної філософії.

Література

1. Богданова М.М. Генеза феномена цінностей і специфіка основних аксіологічних ідей. *Наукові записки*

Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. 2014. Вип. 3. С. 20–28.

2. Будз В.П. Самоорганізація суспільної дійсності в контексті її антропологічних засад та аксіологічних чинників: у 5 т. : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2017. Т. 3: Феноменологічні та аксіологічні чинники самоорганізації суспільного буття в контексті людської антропології. 501 с.

3. Гоян І.М. Історико-філософська рефлексія психологізму: на перетині філософії і психології: монографія. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2011. 360 с.

4. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках / пер. с фр. Г. Слюсарева. *Рене Декарт. Сочинения: в 2 т.* Москва: Мысль, 1989. Т. 1. С. 250–296.

5. Кант І. Критика практичного розуму / пер. з нім., приміт. та післям. І. Бурковського; наук. ред. А. Єрмоленко. Київ : Юніверс, 2004. 240 с.

6. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім., приміт. та післям. І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.

7. Клєцкин М.В. Онтологические основания ценностной детерминации научного познания : монография. Москва : Библио-Глобус, 2018. 290 с.

8. Лейбниц Г.-В. Монадология / пер. с фр. Е.Н. Боброва. Г.-В. Лейбниц. *Собрание сочинений: в 4 т.* Москва : Мысль, 1982. Т. 1. С. 413–429.

9. Миртов Д.П. Учение Лотце о духе человеческом и Духе Абсолютном. Санкт-Петербург : Типогр. В.Д. Смирнова, 1914. CXLVII с., 518 с. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10072944> (дата звернення: 12.03.2021).

10. Озе Я.В. Персонализм и проективизм в метафизике Лотце. Юрьев : Типогр. К. Матисена, 1896. 476 с. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10077575> (дата звернення: 20.03.2021).

11. Платон. Федон. *Платон. Диалоги* / ред. та пер. з давньогрец. Й. Кобіва. 2-ге вид. Київ : Основи, 1999. С. 234–292.

12. Радугин А.А., Перевозчикова Л.С. Проблема онтологического статуса ценностей в истории аксиологии. *Научные ведомости.* 2015. № 8(205). С. 102–110.

13. Arnsperger W. Christian Wolff's Verhältnis zu Leibniz. Weimar : Verlag von Emil Felber, 1897. 72 p. URL: https://archive.org/details/bub_gb_b9ouAAAAYAAJ/page/n3/mode/2up (дата звернення: 28.03.2021).

14. Bengtsson J.O. The Worldview of Persnalsism: Origins and Early Development. New York : Oxford University Press, 2006. 310 p.

15. Lapie P. Logique de la volonté. Paris : Felix Alcan, 1902. 400 p. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k743455/f1.item.r=Lapie%20P> (дата звернення: 16.03.2021).

16. Lotze H. Der Mensch. Der Geist. Der Welt Lauf. *Mikrokosmos. Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit. Versuch einer Anthropologie: in 2 Bänd.* Vierte Auflage. Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1885. Zweiter Band. 466 s. URL: https://www.europeana.eu/en/item/9200143/BibliographicResource_2000069321369?1%5Br%5D=12&1%5Bt%5D=33 (дата звернення: 20.02.2021).

Анотація

Будз А. В. Розвиток аксіологічної проблематики у філософських поглядах Р. Г. Лотце. – Стаття.

У статті розглянуто особливості формування аксіологічної проблематики у філософських поглядах Лотце. Висунуто думку про те, що він здійснює своєрідний «аксіологічний поворот» у філософії. Зокрема, проаналізовано світоглядні та методологічні особливості філософських поглядів Лотце, які стали підґрунтям для розвитку аксіологічної проблематики та основою для подальшого виникнення аксіології як науки. Такий аналіз філософських поглядів Лотце стосовно розробки ним засад аксіології здійснено у контексті кантіанства та персоналізму. У статті обґрунтовано, що аксіологічні ідеї Лотце засновуються на таких світоглядних засадах, як кантіанський трансцендентальний апіоризм та персоналізм. Досліджено аксіологічні аспекти персоналізму Лотце, які вплинули на виокремлення аксіологічної проблематики у його поглядах. Виявлено особливості тлумачення поняття «цінність» у поглядах Лотце. У статті показано, що диференціація аксіології зі сфери філософії засновується на світоглядних аспектах розуміння людини та її значущості у бутті. Зокрема, встановлено, що виокремлення аксіологічних питань у філософії Лотце відбувається на основі інтерпретації ним людини як активного суб'єкта пізнання, яка започаткована у гносеології трансцендентального апіоризму І. Канта. Суб'єктивізм у поглядах Лотце, який полягає у наданні значущості суб'єкту як явищу буття внаслідок його духовної самодостатності є підґрунтям для розгортання у його філософських поглядах вчення про цінності. Окреслено, що надання людині аксіологічного статусу як важливому елементу буття та обґрунтування ідеї унікальності та цінності людини у персоналізмі Лотце на основі значущості її духу стали підґрунтям для виокремлення у його поглядах аксіологічної проблематики. Лотце трактує суб'єкта пізнання як особистість, як «я», як духовну субстанцію, як свідомість, яка є незаперечним фактом, який має найбільше значення в бутті. У статті показано, що поняття «цінність» у філософських поглядах Лотце вживається в антропологічно-гносеологічному контексті, тобто у ракурсі цінності саме людської свідомості, людського духу, які вже стають підґрунтям для надання статусу цінності людині. Доведено, що семантика поняття «цінність» у поглядах Лотце розвивається не на основі цінності буття чи Бога, а на основі цінності людини, яка має значущість і цінність внаслідок значущості і цінності її свідомості, власне її духу. Поняття «цінність» у поглядах Лотце має етико-антропологічний зміст, оскільки ґрунтується на внутрішній цінності людини, на цінності її духовності.

Ключові слова: Р. Г. Лотце, персоналізм, суб'єктивізм, аксіологія, цінність, цінність людини, особистість.

Summary

Budz A. V. Development of axiological issues in the philosophical views of R. H. Lotze. – Article.

The peculiarities of the formation of axiological problematics in the philosophical views of Lotze are examined in the article. It is established that he makes a peculiar “axiological turn” in philosophy. In particular, the worldview and methodological peculiarities of the philosophical views of Lotze that became the grounds for the development of axiological problematics and the basis for further emergence of axiology as science are analyzed. Such analysis of Lotze's philosophical views regarding the development of the grounds of axiology is made in the context of Kantianism and personalism. In the article, it is substantiated that Lotze's axiological ideas are based on such worldview grounds as Kantian transcendental apriorism and personalism. Investigated are the axiological aspects of Lotze's personalism that affected the separation of axiological problematics in his views. The peculiarities of interpretation of the concept of “value” in Lotze's views are detected. In the article, it is showed that the differentiation of axiology from the philosophy sphere is based on worldview aspects of the understanding of human and his/her significance in existence. In particular, it is established that such differentiation happens based on his interpretation of human as an active subject of cognition, which was introduced in gnoseology of transcendental apriorism of I. Kant. Subjectivism in Lotze's views, which lies in granting the significance to the subject as a phenomenon of existence due to its spiritual self-sufficiency, is the basis for the deployment in his philosophical views the doctrine about values. It is outlined that the granting of axiological status to human as an important factor of existence and the substantiation of the idea of uniqueness and value of human in Lotze's personalism based on the significance of his/her spirit became the grounds for the separation of axiological problematics in his views. Lotze interprets the subject of cognition as a personality, as “self”, as a spiritual substance, as consciousness that is an undeniable fact, who has the biggest significance in existence. In the article, it is shown that the concept of “value” in Lotze's philosophical views is used in an anthropological-gnoseological context, i.e., from the perspective of values of human consciousness, the human spirit that becomes the basis for granting the status of value to human. It is proved that the semantics of the concept of “value” in Lotze's views is developed not based on the value of existence or God, but based on the value of human, who has significance and value due to the significance and value of his/her consciousness, spirit. The concept of “value” in Lotze's views has an anthropological meaning since it is based on the internal value of human and his/her spirituality.

Key words: R.H. Lotze, personalism, subjectivism, axiology, value, value of human, personality.

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.952>**П. Д. Гуйван**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3058-4767>кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
професор

Полтавського інституту бізнесу

ПІЗНАННЯ ТЕМПОРАЛЬНОГО ПЕРЕБІГУ В КОНТЕКСТІ ОСОБИСТІСНОГО ЦІННІСНОГО СПРИЙНЯТТЯ ЛЮДИНОЮ ЧАСОВИХ ПЕРСПЕКТИВ

Постановка проблеми. Питання «що таке час, який зміст цього явища» постійно є предметом зацікавленості науковців починаючи від представників філософського спрямування і закінчуючи апологетами класичної та релятивістської фізики: всі вони намагалися зрозуміти сенс часу, усвідомити його природу та сутнісні властивості. Через визначення сутності таких категорій, як простір і час, відбувається пізнання світу. Вивчення часового руху матерії – доволі складний процес, позаяк він сприймається не безпосередньо, а опосередковано через темпоральний вплив на матеріальні елементи, які поступово змінюються. В. Вернадський правильно зазначив, що вчені вивчають явища, а не час. Явища відбуваються в часі і в просторі, але не дають жодного уявлення про час і простір, які мисляться абсолютними, незалежними один від одного, що стоять поза дією яких би то не було явищ, що в них відбуваються, але їх не відбивають [1, с. 368]. Час посідає особливе місце в життєдіяльності суспільств та кожної особистості. Це одна з фундаментальних категорій навколишнього світу, яка стосується загальних понять, що виражають чутливе сприйняття та його зв'язок з реальністю. І саме у рефлексії внутрішніх змін сутнісних характеристик тих чи інших процесів, речей чи явищ відбувається усвідомлення часового поступу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню об'єктивного перебігу часу, його нерозривного зв'язку з явищами матеріального світу та суб'єктивного сприйняття цього процесу в науці займалися такі вчені, як Е. Гусерль, І. Кант, І. Ньютон, А. Ейнштейн, В. Вернадський, Ф. Зімбардо, Н. Моул, І. Пригожин та інші. Їхні праці спрямовані на надання загальної характеристики поняття темпорального руху, його форм, властивостей та структури, включаючи співвідношення часових категорій сучасності та минулого і майбутнього, співставлення цих темпоральних модусів та їх сприйняття в межах оцінних психологічних підходів кожного спостерігача. Водночас питання не можна вважати повністю вивченим. Необхідно здійснити додатковий аналіз ефективності такого процесу, як взаємодія часу з іншими природними явищами. Це значною мірою має

значення для характеристики взаємин різних часових станів. Дослідження окремих підходів щодо ефективності подібної взаємодії, яка, зрештою, визначає сутність часу і може бути задана як єдність минулого, нинішнього та майбутнього, є метою статті.

Виклад основного матеріалу. Безумовно, час – не абсолютне, а відносне явище. А темпоральні характеристики, які зумовлюють конкретні стани речей і процесів, – це не зовнішні реальні прояви, а особистісна перцепція спостерігача, на підставі якої формуються уявлення про внутрішні зв'язки подій у матеріальному світі. Як вказував відомий бельгійський учений-фізик, лауреат Нобелівської премії Ілля Пригожин, поняття про внутрішній, властивий кожному суб'єктові час впливає з нестійкості руху динамічних систем загалом і з нестійкості процесів, що протікають у живих системах зокрема. А зіткнення різних систем, що самоорганізуються, є насамперед протиставленням станів, тобто внутрішніх системних часів. При цьому кожна культура і кожна особистість мають звичай мислити в термінах тимчасових горизонтів. Одні з нас зосередили всі помисли лише на тому, що відбувається в певний момент, зараз. Наприклад, політичних діячів часто критикують за те, що вони не бачать далі власного носа. Про таких діячів говорять, що їхній часовий горизонт обмежений датою найближчих виборів. Інші з нас вважають за краще будувати далекосяжні плани. Настільки різні часові горизонти – одне з найважливіших, хоча і таке, що часто упускається з виду, джерел соціальних і економічних суперечок [2, с. 20–21].

Скільки людей, стільки і уявлень про часовий перебіг та значення його для нашого життя. Тому вивчення часових перспектив соціальних і індивідуальних систем, їх зіткнень і трансформацій здавна цікавили дослідників питання. Насамперед маємо відзначити наукові різнобачення стосовно принципового питання про взаємне співставлення таких визначальних категорій, як час і буття. Окремі погляди на сутність такого взаємовідношення у процесі становлення проявилися у так званих статичній та динамічній концепціях часу. За першою з них події минулого, нинішнього

та майбутнього існують реально та конкретно у певному сенсі одночасно. При цьому становлення, зміна, трансформація та зникнення матеріальних об'єктів є лише ілюзією, яка виникає внаслідок певної зміни стану, що відбувається в момент усвідомлення цього. Інакше кажучи, згідно зі статичною моделлю часу всі моменти минулого, нинішнього і майбутнього завжди існували і будуть існувати. І хоча створюється враження, що моменти, пов'язані з конкретними подіями, йдуть один за одним, а подія, що пройшла, втрачена назавжди, то лише уявлення людини, яке формується та переробляється її свідомістю. Кожна подія в безперервному потоці часу детермінована й об'єктивно існує незалежно від інших у часі, як кадр з фільму, що створений і змонтований зарані, але наданий для перегляду глядачеві лише у необхідний момент.

На протигагу статичній концепції динамічна постулює, що в природі реально існують тільки події нинішнього часу. Події, що відбувалися в минулому, вже скінчилися і реально не існують, тоді як майбутні – ще фізично не можуть існувати [3, с. 167]. Автори такої теорії послідовно обстоювали тезу, за якою вважати різночасові явища як усталено перебуваючі на своїх місцях у темпоральному просторі об'єкти не можна. Адже людське сприйняття постійно пересікає їх, тож немає розумного пояснення причин виникнення ілюзій перманентного існування подій у часі. Інакше кажучи, статична концепція вихолощує істотний елемент, який у філософії зветься становленням, тобто зникає зміст та сутність таких явищ, як перехід можливості в процесі розвитку. У більшості наукових досліджень час як суще явище ототожнюється з розвитком, становленням. Всі прояви виникають та розвиваються не в часі, але сам час є становленням, є виникненням і переходженням [4, с. 52]. Те, що починається, вже є, але в такій же мірі також його ще немає. Протилежності буття і небуття знаходяться в ньому в безпосередньому з'єднанні, або, інакше кажучи, початок є їх нерозрізнена єдність [5, с. 58]. Справді, на побутовому рівні у людській свідомості динамічна концепція домінує: кожна людина будує своє світосприйняття на засадах того, що минулого вже немає, а майбутнього ще немає, хоча минулі події погасилися саме на підставі нинішніх вчинків, які також зумовлюють наступні.

Однією з головних ознак часу вважається його однаправленість та незворотність. У прийнятому нами усвідомленні часовий перебіг завжди відбувається у напрямі від минулого до майбутнього. Цей рух проходить транзитом через сучасність, на зупиняючись у ній, і продовжується в майбутті, щоразу збільшуючи обсяг минулого за рахунок нових фактів, що відходять із сучасності у минулі події. При цьому обсяг минулих явищ

об'єктивного світу, попри здавалося б їх ущільнення і додавання нових подій до їхнього складу, не зростає через фактичну безкінечність розміру такої темпоральної категорії. Те ж саме слід сказати про категорію майбутнього: розмір цього елементу часового перебігу також залишається сталим з огляду на безкінечність самого явища. Що ж стосується поняття сучасності, то воно, незважаючи на безсумнівну вірогідність існування, також не може бути визначене у чітко окреслених межах. Кожної миттєвості склад такого поняття змінюється за рахунок відпадиння частини його обсягу і переходу її до стану минулого, та одночасного переходу із складу майбутнього певних життєвих подій до категорії сучасного.

Такий процес відбувається перманентно, він не може зупинитися, у цьому, власне, полягає феномен часового руху в природі. Перебіг часу від минулого до майбутнього одночасно означає перетікання конкретних подій матеріального світу із майбутнього через сучасність у минуле. Передбачувані прийдешні вчинки набувають реальності у часі «зараз». Але вже через мить втрачають цю реальність і стають минулими фактами, які невпинно поступово віддаляються в часовому плині. За традиційним людським уявленням інверсія часу неможлива, зворотний вплив його суперечить стандартній логіці, і у цьому проявляється принцип незворотності часу. Як казали древні (Геракліт з Ефеса), не можна двічі увійти в одну й ту ж річку, звісно, маючи на увазі часову неможливість відтворення минулої події, адже все рухається й ніщо не стоїть на місці. Всі явища, відбувшись реально в просторі та маючи певну протяжність у часі, беззворотно залишаються в минулому. Ця теза видається настільки очевидною, що наука донині не потурбувалася надати хоча б якесь розумне обґрунтування однаправленості та незворотності темпоральних напрямків руху.

Ці властивості часу щодо його поступу від минулого до майбутнього також постулюються, тобто задані як безспірні фактори. Вважається, що положення наукової концепції про незворотність часу є настільки очевидним, що спеціального обґрунтування воно не потребує. Адже цілком зрозуміло, і то не може бути емпірично спростовано, що події, про які ми маємо відомості, які свого часу реально відбулися, знаходяться наразі в минулому, тоді як матеріальні явища, стосовно яких лише існує вірогідність їхньої реальності або зміст яких нам поки що не відомий, перебувають у середовищі майбуття. Саме у такий спосіб реалізується здатність людини до збільшення знань про події, знання зростають шляхом їх поповнення новими фактами про вчинки, що віднедавна перейшли до розряду минулих, вибувши із стану сучасних або майбутніх. Ми не пізнаємо

все відразу, порядок усвідомлення є порядком наростання нашої поінформованості, тобто збільшенням обсягу відомостей про те, що відбувається [6, с. 228].

Є досить стабільна індивідуальна тенденція фіксувати персональні акценти на тих чи інших часових рамках і, таким чином, виробляти стійке темпоральне «упередження». Тобто деякі з нас більш орієнтовані на майбутнє, інші більш орієнтовані на нинішнє або на минуле. Детальному дослідженню вказаного психологічного аспекту присвячена теорія Ф. Зімбардо, професора Стенфордського університету, яка спрямована на диференціювання відношень до минулого, нинішнього та майбутнього і на цій основі – відмінностей у часовій орієнтації особистостей. Вчений визначальними вважає деякі чітко направлені аспекти орієнтації. В бік минулого – це негативне минуле (воно бачиться неприємним і викликає огиду) і позитивне (думки про минуле, досвід і старі часи бачаться приємними, «через рожеві окуляри», з ноткою ностальгії). Також виділяються два аспекти орієнтації на сьогодення. Гедоністичне (повне задоволення, цінується насолода моментом без жалю про подальші наслідки поведінки) і фаталістичне (сильна віра у невідворотність долі, велика залежність від цього, неможливість змін, а також реального впливу на події ні нинішнього, ні майбутнього). П'ятий фактор – це орієнтація на майбутнє, що характеризується наявністю цілей і планів наперед, і поведінкою, яка спрямована на виконання цих планів і реалізацію цілей [7, с. 1275].

Втім далеко не всі дослідники одностайні у припущенні про однонаправленість часового руху та зумовленість змін станів матерії виключно у напрямі від минулого до майбутнього. Окремі з них намагаються віднайти на рівні науково доведеної побудови обґрунтування темпоральної природи речей закономірності, що дозволили б зрозуміти облаштованість та просторовий і часовий взаємозв'язок явищ у всесвіті. З такої позиції було піддане сумніву здавалося б непорушне правило, згідно з яким глобальні макропроцеси у всесвіті, зокрема, розширення нашої галактики, безумовно доводить незворотність часу. Апологети подібної концепції стверджують, що, розглядаючи подібний процес як наслідок реально існуючих рухів матерії у просторі, неодмінно мусимо дійти висновку, що зворотна інверсія цілком можлива у разі зміни спрямованості та характеру поступу матеріальних об'єктів у всесвіті. Отже, намагання надати теоретичне обґрунтування природи і властивостей часу неодмінно потребують тривалого вивчення суті речей не лише у філософській науці, а і у прикладних та точних науках.

Утім, якби там не було, а нині безспірною є теза, що час співвідноситься з іншими природ-

ними явищами та має свої особистісні характеристики в частині взаємодії різних темпоральних аспектів. Це значною мірою має значення для характеристики взаємин різних часових станів. Як вказував дослідник цього питання І. Д'яков, у минулому людина відчуває себе безсилою, бо події вже перебувають поза її владою, у нинішньому – дієвою, але пов'язаною з усім минулим ініціативою, в майбутньому – такою, що вільно творить. Настання майбуття при цьому є не заданою величиною, а продуктом творчості та має віртуальний характер. Тому в нинішньому часі виявляється все минуле як позбавлений активності, але все ще живий (осяжний) факт, а також усе майбутнє як незумовлена зарані творча потенція [8, с. 6–7]. Такий теоретичний підхід на передній план висуває активну роль конкретної людини, яка не лише і не стільки споглядає, але і активно діє як суб'єкт взаємозв'язків. Інакше кажучи, наочно проявляється вплив минулого на сучасне та майбутнє та навпаки, і в цьому сутність зв'язаності часів. Їхня реальність у можливості людської активності стосовно сучасного та майбутнього часу.

Теоретичне співвідношення трьох часових суперпозицій завжди були одним із актуальних питань, що гарантувало науковий інтерес у процесі сприйняття темпоральних властивостей. Зокрема, за однією з концепцій минуле, нинішнє і майбутнє продукуються сучасним періодом. При цьому можливо перетворення у сучасність одного лише минулого у разі зберігання значення майбутнього як буття, що ще не трансформувалось у сучасне. Під час послідовного та поступового перетворення змісту майбутнього в нинішнє сила минулого зберігається. Ці теоретичні постулати у своїй сукупності дозволяють виробити модель темпорального уявлення, за якою між сприйняттям різних станів відбувається постійне протиборство небуття з життям.

Отже, час розкладається на елементи минулого, якого вже немає, ми його, знаючи достеменно, все ж не можемо змінити, та майбутнього, стосовно якого нічого напевно не відомо, тож тим більше неможливо щось визначити. А між ними перебуває сучасність – стан речей, стосовно якого вчиняються конкретні дії суб'єктів. Це межа між минулим і майбутнім. Який же зміст часу, якщо він складається із зазначених компонентів? І чи взагалі час існує як реальне явище? Можливо, вплив часу не є реальним процесом. А являє собою ілюзію людського розуму? Ці питання здавна цікавили дослідників. Зокрема, у такому сенсі спостерігачі намагалися з'ясувати, чи є сутність часу первинним явищем, чи він вторинний елемент, залежний від чогось більш фундаментального. Для того щоб відповісти на ці питання, слід зрозуміти, що минуле та майбутнє як темпоральні

прояви руху мають значення лише для формування реалій сучасності. Всі три модуси часу – минуле, сучасне і майбутнє – проявляються назовні та пізнаються лише завдяки їхньому прояві зараз – у конкретний момент нинішнього часу. Вони мають свої особливості відтворення у свідомості як відповідно елементи пам'яті, спостереження та діяльної участі і творчого очікування.

Розвиток пов'язаний з перебігом часу. Для того аби надати останньому реальних, а не фіктивних обрисів, необхідно визначити якісні відмінності минулого, сучасного та майбутнього. Минулого вже немає, а те, що становило його сутність, мало історичне значення, входить до складу нинішнього. Саме у такій іпостасі існує минуле у сучасному. Згадуючи попередні події, що мали місце певний час тому, людина вилучає з пам'яті та застосовує до сьогоденних реалій не самі минулі події, а їхні образи, втілені у пам'ять. Таким чином, можна вести мову не про минуле як складову частину темпорального руху, а про нинішнє минулого. Відомий філософ Микола Бердяєв у цьому зв'язку вказував, що доля людини здійснюється в часі, розбитому на минуле і майбутнє, час є реалізацією долі, разом із тим минуле і майбутнє, без яких немає подібної реалізації, існують лише у сучасному [9, с. 234]. Від впливу у вигляді згадок про минулі події, сподівань на майбутні результати неможливо уявити собі квінтесенцію сучасного. Переживання нинішнього моменту для будь-якої особи пов'язане з усвідомленням помилок і досягнень минулого, прагненням та пересторогами майбутнього. При цьому якраз на досягнення сприятливого майбуття спрямована творча діяльність у нинішньому, тому майбутнє безумовно через активну творчу діяльність для його досягнення присутнє у сучасному. Якщо сутність часу визначається як «наочне становлення», то тим самим виявляється: час первинно розуміється із тепер, а саме так, як воно подається чистому углядуванню [10, с. 431]. У цьому контексті майбутнє – це тенденція становлення предмета шляхом створення певних матеріальних умов для реальних наслідків.

Втім сучасне як елемент невинного часового перебігу також є досить складною для пізнання формою. Його структуру, склад та, зрештою, тривалість неможливо уявити у вигляді раз і назавжди сформованого прояву. Якщо ми зміст та момент часу пов'язуємо з певною подією, логічно припустити, що остання має якусь протяжність у часі. Позаяк сприйняття минулого відбувається зараз, сучасність не можна розглядати як подільні на мікроелементи поля, як сукупність точок на часовій послідовності між минулим і майбутнім. Сучасне являє відносну стійкість у процесі вічної зміни. Ця стійкість не просто абстракція,

вона має об'єктивне підґрунтя у дискретній природі матеріального світу: сучасність завжди співвідноситься з якимось станом, і тривалість цієї події, стану визначає розміри сучасного, причому в кожному конкретному ряді подій це визначення специфічне. Різна тривалість нинішнього є однією з характерних рис прояву специфіки часу [11, с. 84–86].

З проведеного дослідження можна зробити певні **висновки**. Усвідомлення поняття часу є елементом великої перебудови у сучасному розумінні призначення науки. У більшості наук предметом дослідження часових характеристик є переважно основна властивість часу – тривалість. Вона поряд з постульованими якісними чинниками, такими як однорідність, безперервність, спрямованість у майбутнє, є основою всіх уявлень про час. Утім серед дослідників, що вивчають темпоральні виміри суцього, наявні певні розбіжності стосовно принципового питання про взаємне співставлення таких визначальних категорій, як час і буття. Попри те, що у більшості концепцій однією з головних ознак часу вважається його однонаправленість та незворотність, наявні і теорії протилежного змісту, які за певних обставин обґрунтовують можливість інверсійного поступу часу. При цьому усталене співвідношення між часовими модусами минулого, сучасного та майбутнього зміниться.

Література

1. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. Москва : Наука, 1988. 520 с.
2. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / пер. с англ. Общ. ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича и Ю.В. Сачкова. Москва : Прогресс, 1986. 432 с.
3. Логина Н.А. Развитие личности и ее жизненный путь. Принцип развития в психологии. Москва : «Наука» 1978. С. 156–172.
4. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 2. Философия природы. Москва : Изд. Социально-экономической литературы. 1975. 695 с.
5. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. Соч. Москва : Государственное социально-экономическое издательство, 1937. Т.V. 814 с.
6. Уитроу Д. Естественная философия времени. Москва : Прогресс, 1964. 431 с.
7. Zimbardo P.G., Boyd J.N. Putting time in perspective: A valid, reliable individual differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. No. 77. P. 1271–1288.
8. Дьяков И.Н. Проблема взаимоотношения субстанции и времени. Москва : Этюд, 1917. 42 с.
9. Бердяев Н.А. И мир объектов. Мир философии: В 2 т. Москва : Политиздат, 1991. Т. 1. 624 с.
10. Хайдеггер М. Бытие и время. Москва : Ad Marginem, 1997. 503 с.
11. Аскин Я.Ф. Проблема времени, ее философское истолкование. Москва : Мысль, 1966. 200 с.

Анотація

Гуйван П. Д. Пізнання темпорального перебігу в контексті особистісного ціннісного сприйняття людиною часових перспектив. – Стаття.

Робота присвячена дослідженню питання про сутність часу як однієї з фундаментальних категорій навколишнього світу, яка стосується загальних понять, що виражають чутливе сприйняття та його зв'язок з реальністю. Підкреслюється, що вивчення часового руху матерії доволі складний процес, позаяк він сприймається не безпосередньо, а опосередковано через темпоральний вплив на матеріальні елементи, які поступово змінюються. Темпоральні характеристики, які зумовлюють конкретні стани речей і процесів, – це не зовнішні реальні прояви, а особистісна перцепція спостерігача, на підставі якої формуються уявлення про внутрішні зв'язки подій у матеріальному світі. Тому час – не абсолютне, а відносне явище, і питання вивчення часових перспектив соціальних та індивідуальних систем, їх зіткнень і трансформацій є досить актуальним. У статті проаналізовані два філософські підходи до співставлення таких визначальних категорій, як час і буття: статичну та динамічну наукові концепції часу. Детально розглянута пануюча нині теза, за якої часовий перебіг завжди відбувається у напрямі від минулого до майбутнього. Вона полягає в тому, що часовий рух завжди відбувається транзитом через сучасність, на зупиняючись у ній, і продовжується в майбутті, щоразу збільшуючи обсяг минулого за рахунок нових фактів, що відходять із сучасності у минулі події. Такий процес відбувається перманентно, він не може зупинитися, у цьому, власне, полягає феномен часового руху в природі. Надана оцінка усвідомленої спостерігачами протяжності таких темпоральних категорій, як «минуле», «сучасне» та «майбутнє». Також вивчені наукові припущення окремих дослідників стосовно критики концепції про однонаправленість часового руху та зумовленість змін у стані матерії виключно у напрямі від минулого до майбутнього та оцінені їхні позиції щодо можливості інверсії напрямку часового потоку. В роботі також надана розгорнута характеристика взаємин різних часових станів. Розглянуте питання про місце сучасності у співвідношенні трьох часових суперпозицій. Обстоюється позиція, що минуле, нинішнє і майбутнє продукуються сучасним періодом.

Ключові слова: часові стани, сучасність, направленість часового перебігу.

Summary

Guyvan P. D. Cognition of the temporal course in the context of personal value perception of time perspectives. – Article.

The work is devoted to the study of the essence of time as one of the fundamental categories of the world around us, which concerns general concepts that express sensitive perception and its connection with reality. It is emphasized that the study of the temporal motion of matter is a rather complex process, since it is perceived not directly but indirectly through the temporal influence on material elements, which gradually change. Temporal characteristics, which determine the specific states of things and processes, are not external real manifestations, but the personal perception of the observer, on the basis of which ideas about the internal connections of events in the material world are formed. Therefore, time is not an absolute, but a relative phenomenon, and the question of studying the time perspectives of social and individual systems, their collisions and transformations is quite relevant. The article analyzes two philosophical approaches to the comparison of such defining categories as time and being: static and dynamic scientific concepts of time. The currently prevailing thesis is considered in detail, according to which the time course always takes place in the direction from the past to the future. It is that time movement always occurs in transit through the present, not stopping in it, and continues in the future, each time increasing the volume of the past due to new facts departing from the present into past events. This process is permanent, it cannot stop, this, in fact, is the phenomenon of temporal motion in nature. The extent of such temporal categories as “past”, “present” and “future” perceived by observers is estimated. The scientific assumptions of some researchers concerning the critique of the concept of unidirectionality of time motion and conditionality of changes in the state of matter exclusively in the direction from the past to the future are studied, and their positions on the possibility of inversion of the direction of time flow are evaluated. The paper also provides a detailed description of the relationships of different time states. The question of the place of modernity in the ratio of three temporal superpositions is considered. The position is defended that the past, present and future are produced by the modern period.

Key words: time states, modernity, direction of time course.

УДК 2:316.74

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.953>**В. В. Мельничук**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1569-3201>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри суспільних наук

Поліського національного університету

О. М. ШевченкоORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1917-9472>

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри суспільних наук

Поліського національного університету

ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕЛІГІЙНОСТІ В УМОВАХ УРБАНІЗАЦІЇ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми. Однією з провідних тенденцій розвитку сучасного світу є прискорення процесів урбанізації, що спричиняє значні зміни в бутті людини та суспільства. Міський спосіб життя формує тип особистості зі специфічними рисами та особливостями поведінки. Місто трансформувало людину, оточивши здебільшого матеріальними цінностями, поставивши в залежність від них, зробивши спілкування переважно формалізованим та нетривалим, що значно вплинуло і на духовну сферу.

У цьому контексті зауважимо, що досить поширеною є точка зору, згідно з якою вважається, що сучасна урбанізація посилила секуляризаційні процеси. Оскільки спосіб життя людини у місті формує нову систему ціннісних орієнтацій, які досить часто не залежні від релігії. Проте навіть за таких умов церква була і залишається одним з найвпливовіших соціальних інститутів. Зважаючи на вищезазначене, вивчення впливу урбанізаційних процесів на трансформацію релігійності людини, а також суспільства загалом є актуальним і доцільним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена проблематика стала об'єктом дослідження українських та закордонних науковців. Дослідженню зміни функціональності релігії під впливом секуляризаційних процесів присвячено праці українських учених А. Колодного, Л. Филипович. Проблеми впливу секуляризації, яка характеризує сучасний урбанізований світ, на розвиток релігійної сфери також були розглянуті у роботах таких дослідників, як Х. Казанова, Ч. Тейлор, а український науковець М. Парашевін розглядає нинішній етап цього процесу як постсекуляризацію.

Л. Вірт та Г. Зіммель свої дослідження присвятили аналізу тенденцій розвитку урбанізованого суспільства, зокрема і в контексті світоглядних, у тому числі релігійних, трансформацій. Цікавими є

наукові розвідки І. Богдановського про поширення у сучасному суспільстві нових релігій та їх вплив на людину, а також О. Дарморіз, яка проаналізувала, як змінюється релігія та релігійність під впливом інформаційних технологій. Ця тематика потребує подальшого вивчення, адже, незважаючи на значну зацікавленість нею, комплексного дослідження впливу урбанізації на зміну релігійності здійснено не було.

Метою дослідження є вивчення впливу урбанізаційних процесів на особливості формування, рівень релігійності людини та суспільства, а також специфіки її трансформації.

Основний матеріал дослідження. Згідно з даними соціологічних досліджень, в Україні церква залишається одним з лідируючих соціальних інститутів за рівнем довіри (поряд з волонтерськими організаціями і Збройними силами). Хоча порівняно з 2010 р., коли рівень суспільної довіри до церкви досяг максимуму (73%), нині цей показник є нижчим – 60% [7, с. 8]. Тобто, зважаючи на сучасні суспільні процеси, роль релігії змінюється, але вона не зникає і не втрачає свого впливу.

Проблемі трансформації функціональності релігії значну увагу у своїх дослідженнях приділяє українська вчена Л. Филипович, яка зазначає, що поряд із її традиційними функціями виникають нові, що зумовлено соціально-культурною та духовною реальністю. Нинішній час характеризується «великим поверненням» релігії у глобальну політику, міжнародні відносини, державотворення, індивідуальне та соціальне буття людини. За таких умов релігія починає виконувати свої функції у господарсько-економічній, освітньо-просвітницькій, науково-культурній, військово-патріотичній та інших сферах. Вона використовується як чинник збереження національної ідентичності; творення нових смислів для історичного прогресу та формування нових

стратегій соціального розвитку [10, с. 64–66]. З цього приводу М. Паращевін зауважує, що в контексті суспільної значущості релігії варто враховувати: в окремих кризових ситуаціях вона долучається до тих процесів, які виникають поза нею, і не пов'язані з нею. Це зумовлюється тим, що релігія зберігає певну непомітну латентну значущість; існує як глибинна цінність, як певний архетип свідомості, який у нестандартних ситуаціях може актуалізовуватися. Але з цього ж випливає, що потенціал релігії як соціального інституту суттєво залежить від сукупності наявних обставин [8, с. 338–335], поява яких зумовлюється тенденціями суспільного розвитку, однією з яких є урбанізація.

Домінуюча роль міста у розвитку сучасної цивілізації, особливо підкреслена технологічним прогресом, призвела до поширення міського способу життя за територіальні межі міста. На нашу думку, мають рацію науковці, які вважають, що у сучасних умовах не варто ототожнювати урбанізм із фізичними межами міста, розглядаючи його як обмежений простір. Урбанізація – це не просто зростання міст та кількості міського населення, а сукупність характеристик, що відображають спосіб життя, який вважається міським [2, с. 96–97]. Тому це беззаперечно зумовлює зміни особистості, її духовності та ставлення до соціальних інститутів, зокрема й релігійних.

Дослідник урбанізму Л. Вірт звертав увагу на те, що до вивчення цього феномена як специфічного способу життя можна підійти з трьох взаємопов'язаних точок зору, розглядаючи його як: 1) фізичну структуру; 2) як систему соціальної організації; 3) як набір установок та ідей, а також особистостей, залучених у типові форми колективної поведінки, що підпорядковуються характерним механізмам соціального контролю [2, с. 112]. В контексті нашого дослідження ми звернемо увагу здебільшого на третій аспект, розглянемо, які особистісні та суспільні зміни відбуваються під впливом окреслених тенденцій, зокрема у сфері релігійності.

У містах переважає раціональність, порівняно з невеликими поселеннями, де більш необхідним є прояв відносин, заснованих на почуттях, які формуються у спокійній атмосфері рівноваги незмінних звичок, а розум допомагає розібратися у протилежностях явищ, дає змогу встигати за ритмом зовнішніх явищ. Цим типовий житель міста (хоча й представлений багатьма модифікаціями) створює собі засіб для захисту від протиріч зовнішнього світу, реагуючи на них не почуттями, а розумом. Це є своєрідним захистом суб'єктивного життя від насилля великого міста [4, с. 2]. Адже місто, його динамічність постійно змушує людину долати виклики, зумовлені специфікою цього способу життя.

Поверхневистість, анонімність і швидкоплинність міських соціальних зв'язків дають змогу зрозуміти раціональність міських жителів, які зазвичай пов'язані відносинами корисності, і розглядають взаємодію один з одним як засіб для досягнення цілей. Хоча індивід досягає певного рівня свободи від особистого та емоційного контролю, водночас він втрачає почуття участі, що супроводжує життя в інтегрованому суспільстві [2, с. 99]. В урбанізованому суспільстві індивід відчуває себе незалежним, що є результатом взаємної замкнутості і байдужості як складників умов духовного життя жителів міста, де фізична близькість і скупчення лише підкреслюють духовну віддаленість. Це інша сторона свободи, адже ніде не відчуває людина себе такою самотньою як у натовпі великого міста [4, с. 8–9]. Сусідство дивергентних особистостей і способів життя зумовлює почуття терпимості до відмінностей, які можна розглядати як необхідні передумови раціональності, які призводять до секуляризації життя [2, с. 102]. Тому секуляризацію вважають атрибутом урбанізованого суспільства.

Розуміння секулярності в контексті громадських просторів, які позбулися Бога чи будь-якого посилання на найвищу реальність, надає канадський філософ Ч. Тейлор. Він зазначає, що принципи та норми, а також рішення в різних сферах життєдіяльності (економічній, політичній, культурній, професійній, оздоровчій) не пов'язані з Богом чи релігійними переконаннями, а обґрунтовуються лише раціональністю: в економіці – це максимальний прибуток, у політиці – користь для найбільшої кількості громадян тощо. Це контрастує із попередніми періодами. Проте значна більшість людей усе ще вірять у Бога й дотримуються релігійних практик. Він наголошує, що секулярність треба розглядати насамперед як становище віри у суспільстві. У цьому контексті поворот до секулярності є рухом від суспільства, де віра в Бога була незаперечною і не піддавалася жодному сумніву, до такого, де віру розуміють як певний варіант вибору поряд з іншими [9, с. 15–16]. Урбанізація в Європі принесла звільнення від примусової релігійності, зумовивши секуляризацію, адже бути сучасним означало бути секулярним та нерелігійним. Проте в інших контекстах, зокрема і в сучасній Україні, урбанізація може спонукати до зростання релігійного плюралізму та релігійного відродження [5, с. 7].

Якщо говорити про Україну, то необхідно звернути увагу на те, що релігійність українців, яка здавна здебільшого була орієнтовна на сільський спосіб життя, на думку українських науковців А. Колодного, Л. Филипович, поступово втрачає свою антеїстичну окресленість. Це пов'язано передусім зі змінами у соціальній структурі українського суспільства, яке перетворилося на

урбанізоване, оскільки більшість українців проживають у містах, де релігійна громадська думка втратила контролюючу роль. Відповідно, змінилися традиційні форми вияву релігійності, яка у сучасних умовах характеризується відносною пасивністю віруючих у відвідуванні культових споруд, вибір зручного часу, здебільшого дні великих свят, неділя тощо. За таких умов намагання механічно відновити традиційні форми вияву релігійності є недоцільними.

Необхідно також відзначити, що за останні десятиріччя до релігії звернулося багато невіруючих у минулому, переважно міських жителів, яким прищепити традиційну, сформовану на селянській основі релігійну духовність, вже просто неможливо. Під впливом атеїзму впродовж багатьох років до релігії вони ставляться з позицій раціональності, доцільності, практичності [6]. Ми погоджуємося, що традиційна духовність українців, зокрема і її релігійний складник, переживає кризу, проте формується інша, заснована на нових принципах. Вважаємо, що цей процес є закономірним, адже змінюються історичні умови, суспільство, сама людина, тому будь-яка релігія для продовження свого існування певною мірою повинна трансформуватися, водночас не втрапивши своєї сутності.

Л. Филипович зауважує, що немає достатніх підстав вважати Україну секулярною країною, адже українці ніколи не жили у ситуації виключно секулярній або релігійній. Вона скоріше є псевдо-секулярною, де секулярність встановлена силоміць, під тиском диктаторського режиму. Тому нинішній період духовного розвитку України варто розглядати в контексті двох взаємодоповнюючих процесів: з одного боку, життя в Україні дедалі релігієзується, нехай навіть зовнішньо, за кількісними показниками, а з іншого – вибудовується справжня секулярність, що ґрунтується не на боротьбі з релігією, не на протиставленні, а на розмежуванні функціонального призначення і сфер впливу релігійного та світського. Проте дослідниця наголошує, що осмислення взаємодії релігії з іншими соціальними інститутами, того, як зростає її затребуваність, помилково призводить до висновку про десекуляризацію українського суспільства. «Наступ» релігії на світське життя є дещо перебільшеним, а десекуляризаційні процеси дещо абсолютизовані, навіть якщо йдеться не про тотальну, а часткову десекуляризацію. На її думку, таке дуалістично-антагоністичне сприйняття релігійного і секулярного вже не є продуктивним [11, с. 196]. Отже, сучасна соціальна реальність є дихотомічною, а протиставлення секулярного і релігійного не відповідає тенденціям розвитку сучасного світу.

Хоча може скластися думка, що нинішнє суспільство спроможне існувати без релігії, яка

стає виключно приватною, проте більшість людей досі чи знову вірять в Бога, а традиційні й нові релігії продовжують функціонувати [5, с. 16–17]. В. Паращевін вважає, що нинішню добу можна охарактеризувати як постсекулярну, якій притаманні певні ознаки, зокрема:

визнання збереження або домінування секулярного розуміння світу, проте в якому релігії відводиться певна роль, що можна вважати наслідком неспроможності секулярності та секуляризму стати «тотальним» баченням світу, у результаті чого релігія отримала можливості у тих сферах, з яких вона була витіснена секуляризацією;

обмеженість застосування концепції «постсекулярності» лише стосовно суспільств, які пройшли секуляризацію;

постсекулярність не варто ототожнювати з реваншем релігій, які були витіснені секуляризаційними процесами, хоча вона призвела до їх трансформації, зокрема і таким чином, що вони набували певних рис світських структур та ідеологій. І такі зміни відбуваються як у середовищі традиційних релігій, так і у зв'язку з появою різноманітних нових релігійних учень та рухів [8, с. 117–118].

Справді, однією з тенденцій розвитку сучасного урбанізованого світу є поширення нетрадиційної релігійності, адже релігійні пошуки активізуються здебільшого в умовах криз та трансформацій суспільного життя, коли раціональні способи не дають можливості досягнути суспільне та індивідуальне буття, посилюється його нестабільність. Одним із чинників посилення нестабільності є постійно зростаючий темп життя, що найбільш помітно проявляється саме у містах.

За таких умов, як зазначає І. Богдановський, єдиний вихід людина вбачає у пошуках містичних переживань. У перехідні періоди цивілізаційного розвитку у суспільстві виникають сприятливі умови для маніпуляцій масовою свідомістю, адже потреба індивідів у цілісній системі координат в умовах прогресуючої суспільної аномії є настільки великою, що вони легко можуть піддатися впливу політичних, філософських або релігійних ірраціональних доктрин [1, с. 6]. Оскільки сучасне людство постало перед великою кількістю проблем, то виникає необхідність пошуку такої системи цінностей, яка могла б стати універсальною. Однією з яких, на думку сучасних науковців, може стати спільна для більшості людства релігія. В умовах загострення економічних, екологічних, продовольчих та інших глобальних проблем релігія може перетворитися на один з головних інструментів встановлення нового світового порядку [1, с. 335]. Проте лише за умови проведеної до кінця економічної та політичної глобалізації стане реальним створення єдиної офіційної світової релігії. На цю роль

можуть претендувати вже наявні світові релігії. Також це може бути одна з наявних зараз або утворена у майбутньому синкретична неорелігія [1, с. 339]. На нашу думку, окреслені процеси можуть відбуватися у довгостроковій перспективі, натомість у нинішніх умовах виникають не лише нові релігійні рухи, але й відбувається трансформація наявних релігій.

В урбанізованому суспільстві змінюється не лише релігія, але і способи її поширення та, відповідно, формування релігійності. В умовах, коли традиційні методи втрачають вплив і дієвість, закономірно виникають нові, які відповідають запитам сучасної людини. Тому хочемо звернути увагу на Інтернет як один з домінуючих засобів комунікації, в тому числі й релігійної, що значною мірою впливає і на формування релігійності.

Спілкування сучасних людей відбувається в режимі відкритості та загальнодоступності, в комунікативному середовищі відсутні територіальні, ієрархічні та часові межі. Під впливом науково-технічного прогресу людина змінює також усталені форми спілкування з надприродним і продукує нові форми релігійності, які більшою мірою відповідають сучасному стану суспільного та наукового розвитку.

Це може виявлятися у двох напрямках: з одного боку, дає можливість для трансформації традиційних релігій з метою відповідності потребам сучасної людини; з іншого – поява нових релігійних явищ – кіберрелігій. У середовищі останніх змінюється свідомість та самосвідомість людини, адже реальне спілкування з вищою силою замінюється віртуальним, а отже, формує уявлення не про справжнє спілкування, а швидше – гру, яку можна зупинити в будь-який час [3, с. 77–79]. На нашу думку, така проблематика є дуже актуальною і потребує більш детального вивчення і може стати об'єктом окремого дослідження, адже атрибутом сучасної урбанізації є віртуалізація буття людини, переміщення її спілкування з реальної площини у віртуальний вимір.

Висновки. Отже, сучасний етап суспільного розвитку характеризується трансформаційними процесами в усіх сферах життя людини, одним з яких є урбанізація, що в нинішніх умовах відбувається швидкими темпами. Окреслені тенденції впливають як на індивідуальне, так і на соціальне буття, змінюють особливості функціонування соціальних інститутів. Проте навіть в умовах секуляризації, яка характерна для урбанізованого суспільства, релігія не втратила своєї суспільної значущості та впливу на духовність людини. Такий етап можна охарактеризувати як постсекулярний, коли релігія не зникає, а тран-

сформується. Відбувається розподіл сфер впливу релігійного і світського, хоча водночас релігія залучається в різні сфери суспільного буття.

Долаючи виклики, які постають в урбанізованому суспільстві, що ґрунтується на раціональних началах, людина водночас апелює і до трансцендентного. Шукаючи нові ціннісні орієнтири, вона звертається до релігії, формуючи новий тип релігійності, який характеризується більшою анонімністю, приватністю, вибірковістю. В таких умовах виникають нові релігії, які більш адаптовані до сучасних умов та вимог, водночас змінюють свою функціональність і традиційні релігії. Тому трансформуються засоби формування релігійності, зокрема і під впливом віртуалізації. Таким чином, в урбанізованому суспільстві релігія не втрачає свого значення та затребуваності, актуалізується проблема зміни її функціональності, а тому і формування релігійності, яка значною мірою зумовлена соціальними умовами.

Література

1. Богдановський І.В. Філософський аналіз феномена нетрадиційної релігійності: соціальний і психологічний аспекти : монографія. Ірпінь, 2012. 373 с.
2. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни. Избранные работы по социологии / пер. с англ. В.Г. Николаева. Москва : ИНИОН РАН, 2005. С. 93–118.
3. Дарморіз О. Формування людини нового типу та трансформація релігійності в інформаційному суспільстві. *Humanitarian Vision*. 2016. Volume 2, Number 2. Р. 75–80.
4. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь. URL: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/34/02.pdf> (дата звернення: 16.03.2021).
5. Казанова Х. По той бік секуляризації. Релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / пер. з англ. О. Панича. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 264 с.
6. Колодний А., Филипович Л. Релігія в контексті духовного відродження України. URL: <https://uars.info/prints/ur/02/3.pdf> (дата звернення: 16.03.2021).
7. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України : тенденції 2000–2020 рр. (Інформаційні матеріали). Київ. 2020, 110 с.
8. Паращевін М. Релігія в Україні: траєкторія інституційних змін : монографія. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2017. 362 с.
9. Тейлор Ч. Секулярна доба. Книга перша / пер. з англ. О. Панича. Київ : Дух і літера, 2013. 664 с.
10. Филипович Л. Трансформації функціональності релігії у сучасну добу : причини та наслідки. Релігія в проблемах її структури і функціональності : наукова збірка / за ред. А. Колодного. Київ : Інтерсервіс. 2016. С. 60–66.
11. Филипович Л. Релігійні і секулярні світи : проблеми взаємин з огляду на суспільні трансформації ХХІ ст. *Історія релігій в Україні*. 2019. Вип. 29. С. 192–197.

Анотація

Мельничук В. В., Шевченко О. М. Трансформація релігійності в умовах урбанізації: соціально-філософський аналіз. – Стаття.

У статті досліджено особливості формування та трансформації релігійності в урбанізованому суспільстві. Доведено, що урбанізаційні процеси здійснюють вплив на буття людини та соціуму, в тому числі й на релігійну сферу. Навіть в умовах секуляризації, що характерна для урбанізованого суспільства, релігія не зникає, а трансформується. Відбувається, з одного боку, розділення сфери релігійного і світського, а з іншого – за необхідності релігія може залучатися до вирішення проблем, які знаходяться поза її межами. Окреслену ситуацію можна охарактеризувати як постсекулярну, коли релігія під впливом соціальних обставин змінює свою функціональність, навіть здійснює вплив на ті сфери, від яких вона була відокремлена секуляризацією.

Проаналізовано окреслену проблематику в контексті розвитку українського суспільства. Обґрунтовано, що традиційна релігійність українців, яка здебільшого була орієнтована на сільський спосіб життя, не зовсім сприймається сучасним жителем міста. Проте це означає не зникнення релігійного складника духовності, а його трансформацію відповідно до потреб людини, адже релігія не втрачає своєї затребуваності.

Досліджено, що в умовах урбанізації релігійність характеризується такими рисами, як приватність, анонімність, вибірковість, пошуком нових форм і засобів задоволення релігійних потреб. Оскільки існування міських жителів здебільшого є раціонально обґрунтованим, орієнтованим на корисність, а спілкування характеризується поверховістю та швидкоплинністю, то релігія посідає чільне місце в житті людини як один із засобів подолання викликів, які постають перед нею в урбанізованому суспільстві. Показано, що релігійність набуває нових рис, адже людина сама вибирає час, місце, форми її вияву. За таких умов значного поширення набувають неорелігійні рухи, яким властива значна динамічність та гнучкість, що також притаманні міському способу життя. Вказано, що одним із процесів, який супроводжує урбанізацію, є віртуалізація, яка також впливає на релігійність, адже дає змогу сучасній людині реалізовувати свої релігійні потреби не за допомогою традиційних засобів, а у віртуальному вимірі.

Ключові слова: релігійність, релігія, урбанізація, міський спосіб життя, секуляризація, трансформація, суспільство.

Summary

Melnychuk V. V., Shevchenko O. M. Transformation of religiosity in the context of urbanization: social-philosophical analysis. – Article.

The peculiarities of religiosity formation and transformation in an urban society are investigated in the article. It is proved that urbanization processes affect the existence of man and society, including religious sphere. Even in the conditions of secularization that is characteristic of urban society, religion does not disappear, but is transformed. There is, on the one hand, the division of the religious and secular, and, on the other – religion can be involved in solving problems that are outside it. This situation can be described as post-secular, when religion under the influence of social circumstances changes its own functions, even influences the areas from which it was separated by secularization.

This problem is analyzed in the context of Ukrainian society development. It is substantiated that traditional Ukrainians' religiosity was mostly focused on the rural way of life and is not completely perceived by a modern city resident. However, this does not mean religious disappearance, but its transformation according to the needs of a society, because religion does not lose its demand.

It is learnt that in the conditions of urbanization religiosity is characterized by following features: privacy, anonymity, selectivity, searching for new forms and means of satisfying religious needs. Since the existence of urban residents is mostly rational, useful, and communication is characterized by superficiality and ephemerality, religion occupies a prominent place in human life as one of means for overcoming the challenges facing them in an urban society. It is shown that religiosity acquires new features, because man himself chooses time, place, and forms of its manifestation. Under such conditions, neo-religious movements acquire a significant spread, and they are characterized by dynamics and flexibility, which is also inherent in the urban lifestyle. It is stated that one of the processes that accompany urbanization is virtualization, which is also affects religiosity, because it allows modern people to realize their own religious needs not by traditional means, but in the virtual world.

Key words: religiosity, religion, urbanization, urban way of life, secularization, transformation, society.

УДК 1(091).128

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.954>**П. О. Нестеренко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8252-6879>аспірант кафедри культурології та філософської антропології
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова**ПОТЯГ ДО БЕЗСМЕРТЯ ОСІРІС У ЛЮДСЬКОМУ БУТТІ**

Постановка проблеми. Людина – єдина жива істота, яка усвідомлює власну смертність і шукає шляхи до безсмертя, тому що в житті кожного індивіда рано чи пізно настає такий момент, коли перед ним постає запитання про кінцевість власного існування у цьому світі. Смерть та безсмертя – це вічні теми для філософів усіх часів та народів. Тварина не знає, що вона смертна, а людина усвідомлює кінечність життя, тому вона приречена на розмірковування про смерть та безсмертя. Людська істота не може змиритися з тим, що саме їй доведеться піти з матеріального світу, тому вона шукає безсмертя, тобто вічне життя, шляхом віри в потойбічні сили, релігію, сучасні наукові технології тощо.

Актуальність проблеми смерті та безсмертя особистості можна вивести також з інтересу до неї людей з різних вимірів та сфер буття. Вона цікава та важлива і для науковців, і політиків, і філософів, гуманітаріїв, психологів, лікарів, військових, істориків тощо. Актуальність дослідження проблеми смерті та безсмертя зумовлена також тим, що з давніх часів вона є «натхненням геніїв» (Сократ) та музагетом (А. Шопенгауер) філософів і філософії загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Говорячи про ступінь розроблення проблеми, маємо зазначити, що феномени смерті та безсмертя були предметом дослідження В. Роменця [4], В. Баскакова [1], С. Крилової [2], Н. Хамітова [7] та інших.

На думку дослідника В. Роменця, питання смерті належить загалом до людської культури, а мета філософських пошуків – відповісти на питання про сенс життя і смерті [4, с. 36].

Автор танатотерапії В. Баскаков вважає, що одне з головних завдань сучасної наукової думки – розвиток його авторського методу контакту зі смертю та процесом помирання. «Танатотерапія – авторський метод і прогресивно розвивальний напрям тілесно-орієнтованої психотерапії, що включає прийоми встановлення (відновлення) контакту людини з різними видами смерті і вмирання. Метод базується на цілющих біологічних реакціях організму, які коригують та відновлюють його енергетичний баланс, що є основою вирішення базових психологічних проблем людини» [1].

На думку українського філософа Н. Хамітова, безсмертя людини можливе лише як безсмертя

особистості [7, с. 226]. Лише в самій особистості, в її природі приховане безсмертя, тому що людина здатна до самотворення. На запитання: що таке вічність особистості? Н. Хамітов відповідає, що «вічність особистості – це вільна актуалізація, вільна відкритість теперішнього і вільне самотворення майбутнього. Це воскресіння у Вічності всього достойного Вічності і його розвиток» [7, с. 230].

Українська дослідниця С. Крилова у своїй монографії «Безсмертя особистості: ілюзія чи реальність?» зазначає, що безсмертя особистості дарує любов, і саме феномен любові відіграє ключову роль для входження людини в безсмертя. «Любов-цілісність є тією реальністю, що дарує особистостям безсмертя співтворення. Це безсмертя вже не просто однієї особистості, а особистостей, поєднаних у вільну цілісність, поєднаних спільним творенням» [2, с. 136].

Мета статті – розглянути психоаналітичну структуру особистості та проблему смерті і безсмертя у творчості З. Фрейда. На основі праці З. Фрейда «Ми і смерть» як методологічної основи аргументувати та довести існування потягу до безсмертя Осіріса в людському бутті.

Виклад основного матеріалу. Згідно із З. Фрейдом, людська особистість (психіка) складається з трьох структур: Ід (Воно), Его (Я) та Супер-Его (Над-Я). Ід співвідноситься з підсвідомістю, Его – зі свідомістю, Супер-Его – моральний регулятор поведінки, який контролює роботу Его і оберігає його від панування Ід за допомогою двох підструктур Над-Я: еґо-ідеалу та совісті.

У класичному психоаналізі З. Фрейд фактично отожднює «особистість» людини з «психікою». До структури особистості входять три компоненти: Ід, Его і Супер-Его. Ід – це позасвідомі інстинктивні потреби (психічна енергія та лібідо), які включають у себе бажання сексу та насилля і керуються принципом задоволення. Его – це раціональна частина психіки, принцип реальності, свідомі частини особистості. Супер-Его – це вмістилище моральних цінностей буття людини, яке складається із совісті, яка є моральними правилами, санкціями та вимогами суспільства, які закладені в позасвідомі людини [10, с. 252].

Латинське слово «Ід», тобто «Воно», означає «виключно примітивні, інстинктивні, вроджені

аспекти особистості. Ід функціонує цілком у позасвідомому і тісно пов'язане з інстинктивними біологічними потягами (їжа, сон, дефекація, копуляція), які наповнюють нашу поведінку енергією» [8, с. 112]. Ід найбільш давня структура психіки. Згідно з персонологами Л. Хьєлл і Д. Зіглер, «Ід – це дещо темне, біологічне, хаотичне, яке не знає законів і не підкоряється правилам. Ід зберігає своє центральне значення для індивідуума протягом усього його життя. Будучи примітивним у своїй основі, воно вільне від усіляких обмежень. Будучи самою старою вихідною структурою психіки, Ід виражає первинний принцип усього людського життя – негайну розрядку психічної енергії, яка відбувається біологічно зумовленими потягами (особливо сексуальними та агресивними)» [8, с. 112]. Ід підкоряється принципу задоволення.

Его – це раціональна частина особистості, яка за допомогою мислення та вольового процесу контролює імпульси Ід. Его підкоряється принципу реальності та намагається у відповідності до обмежень зовнішнього світу виразити та задовольнити потяги і бажання Воно.

Супер-Его – це хранитель Табу, цензор психіки, сховище моральних цінностей. Над-Я відповідає за моральність особистості. За дослідниками Л. Хьєлл і Д. Зіглер, «для того щоб людина ефективно функціонувала у суспільстві, вона повинна мати систему цінностей, норм і етики, які розумно сумісні з тими, які прийняті в її оточенні. Все це отримується в процесі «соціалізації»; мовою структурної моделі психоаналізу – за допомогою формування Супер-Его» [8, с. 115].

У фрейдизмі смерть тлумачилася як «мета життя»: «Die Ziel alles Lebens ist der Tod» («Метою всього життя є смерть») (З. Фройд) [9, с. 24]. У своїй теорії мотивації З. Фройд вводить два ключові інстинкти особистості: Ерос – інстинкт життя та Танатос – інстинкт смерті. Інстинкт смерті, як і інстинкт життя, зумовлений та закладений біологічно.

За З. Фройдом, смерть раз у раз нагадує про себе в людському житті, смерть викликає відчуття жаху, але «ніхто не міг би заключити, виходячи із нашої поведінки, що ми визнаємо смерть неминучою і твердо переконані в тому, що кожен з нас приречений природою на смерть» [6]. Тобто наше позасвідоме намагається звести цю неминучість власної смерті до випадковості. За З. Фройдом, «ми – кожен із нас – у глибині душі не віримо у власну смерть» [6].

Ми не маємо сили уявити картину власної смерті. Ми не можемо перейнятися переконанням про власну смертність. Злі та черстві люди, за З. Фройдом, думають про смерть іншої людини з корисних або інших цілей. Добрі та м'які люди таким думкам дають супротив, і навіть якщо

ворог чи неприємна людина помирає, то добра особистість буде ставитися до померлого з добротою. «Якщо все-таки трапилося так, що цей інший помер, ми захоплюємось ним ледь не як героєм, який вчинив щось надзвичайне. Якщо ми враждували, то тепер ми з ним примирюємося, перестаємо його критикувати. ...Але коли смерть наздоганяє дорогу нам людину, ... ми опиняємось цілком беззахисні. Ми ховаємо з ним наші надії, домагання, радості, відкидаємо розради і не бажаємо заміни втраченому. Ми ведемо себе як люди із роду Азра, які вмирають разом з улюбленими» [6].

Також цікавими видаються для нашого дослідження погляди З. Фрейда на відношення первісної людини до смерті. Це відношення було суперечливе і не мало цілісності. Первісна людина, «з одного боку, приймала смерть всерйоз, визнавала її знищення життя і в цьому сенсі користувалася нею, але з іншого боку, відкидала її, цілковито її заперечувала. Чому це можливо? Тому що до смерті іншого, чужака, ворога вона ставилася в корені інакше, ніж до власної смерті. Смерть іншого не викликала у неї заперечень, вона сприймала її як знищення і бажала її досягнути. Первісна людина була пристрасною істотою, лютою і підступною, як звірі. Ніякий інстинкт, котрий наявний, на загальну думку, у більшості диких звірів, не перешкоджав їй вбивати і розривати на шматки істот своєї ж природи. Вона вбивала охоче і не відчувала сумнівів» [6]. Тобто фактично наші предки, первісні люди, були ледь не маніяками-вбивцями, канібалами, світогляд яких не зупиняв їх перед вбивством представників власного виду *Homo sapiens*, особливо тих, яких вони вважали ворогами та чужаками.

У первісної людини, окрім кровожерливості до чужаків, була також любов до близьких людей, і саме смерть близької людини, друга чи кровного родича сприймалася первісною людиною дуже боляче та трагічно. Коли помирав хтось близький, первісна людина «переконаувалася на досвіді, що людина може померти, тому що кожен з тих, кого вона любила, був частиною його «Я», але, з іншого боку, в кожному з цих улюблених була і частка, яка їй чужа» [6]. У зв'язку з цим первісна людина починала часто наділяти померлих не тільки добрими і хорошими якостями, але і боятися їх, асоціюючи з лихими та небезпечними духами тощо. Це пояснюється тим, що смерть близьких людей була тією ситуацією для первісної людини, коли хороші та негативні «уявлення про смерть змикалися і вступали між собою в конфлікт» [6]. Цей конфлікт З. Фройд пояснює психологічними закономірностями, які полягали в тому, що для первісної людини близькі люди, які померли, «виявлялися одночасно також і чужаками, ворогами, що викликали також і ворожі почуття» [6].

Саме смерть викликала та стимулювала у первісної людини допитливість, і навіть більше, завдяки душевному конфлікту, у зв'язку зі смертю близьких людей надалі «народилась психологія» [6]. Первісна людина не могла змиритися з неминучістю власної смерті, тому вона почала йти на компроміс, який за З. Фройдом, полягав у тому, що «вона допускала смерть, але заперечувала, що вона є те саме знищення життя, якого вона подумки бажала своїм ворогам. Над тілом коханої істоти вона вигадувала духів, уявляла розкладання індивідуума на плоть і душу – спочатку не одну, а кілька. Згадуючи про померлих, вона створювала собі уявлення про інші форми існування, для яких смерть – це лише початок, вона створювала собі поняття загробного життя після уявної смерті. Це подальше існування було спочатку лише розпливчатою, беззмисловою і знехтуваною добавкою до того, що завершувалося смертю, воно ще носило риси убогості» [6]. Тобто так, за З. Фройдом, і виникають уявлення про безсмертя у первісної людини. Первісна людина починає вірити у безсмертя, щоб подолати свій внутрішній конфлікт та заперечити знищення людського життя, тому що вона боїться смерті. «Біля тіла коханої людини зародились не тільки явлення про душу і віра в безсмертя, але і усвідомлення провини, страх перед смертю і перші етичні вимоги. Усвідомлення провини відбулося з подвійного почуття стосовно покійника, страх смерті – із ідентифікації з ним. Така ідентифікація з точки зору логіки здається непослідовною, оскільки невір'я у власну смерть не було усунуте», – говорить З. Фройд [6].

Ми допускаємо і доповнюємо вчення З. Фрейда, що первісна людина так боялася і не хотіла помирати, що в якийсь момент філогенетичного розвитку людства у первісної людини виник потяг до безсмертя Осіріс. Він проявився в тому, що люди почали вірити в основну заповідь усіх релігій світу – «не вбивай». Спочатку ця заповідь стосувалася лише близьких людей, але далі поступово вона поширювалася «на коханих, чужих, а зрештою і на ворога» [6].

Розвиваючи концепцію З. Фрейда, можна припустити, що, окрім потягу до життя – Еросу, інстинкту смерті – Танатосу, ми пропонуємо існування потягу до безсмертя, який ми називаємо Осіріс. Осіріс – це давньоєгипетський бог відродження, володар потойбічного світу та суддя душ померлих. Саме він є уособленням безсмертя та подолання смерті.

Саме потягом до безсмертя Осірісом ми пояснюємо схильність людей протягом віків до релігійності та феномена людської віри (в магію, філософію, релігію, науку тощо). Тобто, окрім дихотомії Еросу (інстинкт життя) і Танатосу (інстинкт смерті), у людської істоти існує ще

вроджений потяг до пошуку безсмертя – Осіріс. Він проявляється в феномені віри, у тому, що людина хоче вірити в Бога, Диявола, паранормальні істоти тощо. Тобто людина вірить не тому, що це абсурдно (згадаємо слова Тертуліана та Томи Аквінського «вірую, тому що абсурдно» [5]), а тому що в неї від природи є потяг до пошуку безсмертя та власного Творця – Бога, який ми називаємо у нашому дослідженні Осіріс.

У своїй праці «Ми і смерть» З. Фройд починає приходити до усвідомлення існування Осірісу на прикладі з дикуном, але так і не виходить у своєму вченні за межі дихотомії Ерос-Танатос: «Тепер я хотів би повідати вам про один дивний факт. У деякому смислі первісна людина зберіглася донині і постає нам в образі примітивного дикуна, який недалеко пішов від первісної людини. Тепер вам природно буде припустити, що цей дикий австралієць, житель Вогняної Землі, бушмен і т.д., вбиває без всякого розкаяння. Але ви помиляєтеся, дикун у цьому відношенні більш чутливий за цивілізовану людину, у всякому випадку до тих пір, доки його не торкнеться вплив цивілізації. Після успішного завершення лютоючої нині світової війни переможні німецькі солдати будуть поспішати додому, до дружин і дітей, їх не буде утримувати і тривожити думка про ворогів, яких вони вбили в рукопашному бою або далекобійною зброєю.

Але дикун-переможець, який повертається додому зі стежки війни, не може вступити у своє селище і побачити дружину, поки не викупить скоєних ним на війні вбивств покаєнням, часом доволі довгим і важким. Ви скажете: «Так, дикун ще забобонний, він боїться помсти з боку духів убитих». Але духи вбитих ворогів є ніщо інше, як вираз його нечистої совісті через скоєне ним кровопролиття. Хотілося б ще трохи затриматися на цій найдавнішій вимозі етики: «Не вбивай». Її древність і категоричність дозволяють нам дійти одного важливого висновку. Було висунуто твердження, що інстинктивна відраза перед пролиттям крові вкорінена глибоко в нашій натурі. Побожні душі охоче цьому вірять. Тепер ми з легкістю можемо перевірити це твердження. Адже ми маємо у своєму розпорядженні прекрасні приклади такої інстинктивної, вродженої відрази» [6]. І, насправді, ми можемо погодитися із З. Фройдом, що вроджена огида до кровопролиття у сучасних дикунів міститься у вродженому потязі до безсмертя Осірісі, який виробився у процесі філогенетичного розвитку людства. Людина ж сучасної цивілізації містить у своєму матеріалістичному світогляді раціональне стримування та фрустрацію дії природного інстинкту Осіріс. Тому і маємо стільки самогубств та інших трагедій людства, тому що після витіснення потягу до безсмертя Осірісу в позасвідоме виникають мета-

патології (в термінології А. Маслоу), які призводять до депресивних станів та самогубств тощо.

Висновки. Отже, на основі праці З. Фрейда «Ми і смерть» нами аргументовано існування потягу до безсмертя, який ми називаємо Осіріс. Саме ним ми пояснюємо схильність людей протягом віків до релігійності та феномена людської віри (в магію, релігію, науку тощо). Тобто, окрім дихотомії Еросу (інстинкт життя) і Танатосу (інстинкт смерті), у людської істоти існує ще вроджений потяг до пошуку безсмертя Осіріс. Він проявляється в тому, що людина хоче вірити в Бога, Диявола, паранормальні істоти тощо. Тобто людина вірить не тому, що це абсурдно, а тому що в неї від природи є потяг до пошуку безсмертя та власного Творця – Бога, який ми називаємо у нашому дослідженні Осіріс.

Пошук безсмертя закладений у людину природою або Творцем. Осіріс – це вроджений потяг, програма поведінки, яка проявляється в бутті людини у бажанні жити вічно та залишатися при цьому особистістю. Що і не дивно, адже, як говорить український дослідник М. Папуча, «психіка людини і її розвиток є особистісною за природою» [3, с. 5].

Література

1. Баскаков В.Ю. Танатотерапия: теоретические основы и практическое применение. Москва : Институт общегуманитарных исследований, 2007. 176 с.
2. Крилова С.А. Безсмертя особистості: ілюзія чи реальність? 1999. 138 с.
3. Папуча М.В. Проблеми психології особистісного розвитку. Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2008. 384 с.
4. Роменец В.А. Жизнь и смерть: постижение разумом и верой. 2-е изд., Киев : Либідь, 2003. 232 с.
5. Тертуллиан О плоти Христа. URL: http://www.tertullian.org/russian/de_carne_christi_rus.htm (дата звернення: 12.04.2021).
6. Фрейд З. Мы и смерть. URL: <https://psychoanalysis.by/2019/05/09/статья-зигмунд-фрейд-мы-и-смерть-2/> (дата звернення: 12.04.2021).
7. Хамитов Н. ФИЛОСОФИЯ: Бытие. Человек. Мир от метафизики к метаантропологии. Курс лекций. 6-е издание, исправленное и дополненное. Киев : КНТ, 2020. 268 с.
8. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. 3-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 607 с.
9. Freud S. Jenseit des Lustprinzips. Leipzig : "Internationaler Psychoanalytischer Verlag Ges.m.b.H.", 1921. 44 с.
10. Furnham A. "50 ideas you really need to know. Psychology". London. 2012. 262 с.

Анотація

Нестеренко П. О. Потяг до безсмертя Осіріс у людському бутті. – Стаття.

Проблема смерті та безсмертя особистості особливо актуальна та гостро постає у сучасному українському

суспільстві у зв'язку з трагічними розстрілами на Майдані (Небесна Сотня) та тисячами вбитих молодих українських військових у зоні АТО. Ця робота присвячена відповіді на ключове філософське питання людського буття: чому людина шукає та хоче безсмертя?

У статті розглянута психоаналітична структура особистості та проблема смерті і безсмертя у праці З. Фрейда «Ми і смерть». За З. Фрейдом, людська особистість (психіка) складається з трьох структур: Ід (Воно), Его (Я) та Супер-Его (Над-Я). Ід співвідноситься з підсвідомістю, Его – зі свідомістю, Супер-Его – моральний регулятор поведінки, який контролює роботу Его і оберігає його від панування Ід за допомогою двох підструктур Над-Я: его-ідеалу та совісті.

У праці «Ми і смерть» З. Фрейд розглядає філогенетичний розвиток уявлень про смерть та її природу. У первісній людини, окрім кровожадності до чужаків, була також любов до близьких людей, і саме смерть близької людини, друга чи кровного родича сприймалася первісною людиною дуже боляче та трагічно. У зв'язку з цим первісна людина починала часто наділяти померлих не тільки добрими і хорошими якостями, але і боятися їх, асоціюючи з лихими та небезпечними духами тощо. Це пояснюється тим, що смерть близьких людей була тією ситуацією для первісної людини, коли хороші та негативні «уявлення про смерть зникалися і вступали між собою в конфлікт» [6].

На основі праці З. Фрейда «Ми і смерть» як методологічної основи у статті вперше запропоновано авторську концепцію про потяг до безсмертя – Осіріс, яка продовжує вчення З. Фрейда про існування двох вроджених інстинктів, таких як: Ерос (інстинкт життя) та Танатос (інстинкт смерті). Суть ідеї полягає в тому, що первісна людина так боялася і не хотіла померти, що в якийсь момент філогенетичного розвитку людства у первісної людини виник потяг до безсмертя Осіріс. Він проявився в тому, що люди почали вірити в основну заповідь всіх релігій світу – «не вбивай».

Пошук безсмертя закладений у людину природою або Творцем. Осіріс – це вроджений потяг, програма поведінки, яка проявляється в бутті людини у бажанні жити вічно та залишатися при цьому особистістю.

Ключові слова: смерть, безсмертя, особистість, Осіріс.

Summary

Nesterenko P. O. Osiris the instinct of immortality in human existence. – Article.

The problem of death and immortality of the individual is especially relevant and acute in modern Ukrainian society in connection with the tragic killings on the Maidan (The Holy Heavenly Hundred) and the thousands of young Ukrainian soldiers killed in the ATO zone. This philosophical work is devoted to answering the key philosophical question of human existence, why does man seek and want immortality?

The article considers the psychoanalytic structure of personality and the problem of death and immortality in the work of S. Freud "We and Death". According to S. Freud, the human personality (psyche) consists of three structures: Id, Ego and Super-Ego. Id is correlated with

the unconsciousness, Ego – with consciousness, Super-Ego is a moral regulator of behavior, which controls the work of Ego and protects it from the domination of Id through two substructures of the Super-Ego: the ego-ideal and conscience.

In his research “We and Death”, S. Freud considers the phylogenetic development of ideas about death and its nature. In addition to bloodlust with strangers, primitive man also had love for close people, and the death of a close person, friend or blood relative was perceived by primitive man very painfully and tragically. As a result, primitive man often began to endow the dead not only with good and good qualities, but also to fear them, associating them with evil and dangerous spirits, and so on. This is due to the fact that the death of loved ones was the situation for primitive man, when good and negative “ideas of death closed and came into conflict with each other” [6].

Based on the work of S. Freud “We and Death” as a methodological basis, the article first proposes the author’s concept of the instinct of immortality Osiris, which continues the teachings of S. Freud on the existence of two innate instincts: Eros (the instinct of life) and Thanatos (the instinct of death). The essence of the idea is that primitive man was so afraid and did not want to die that at some point in the phylogenetic development of mankind, primitive man developed the instinct of immortality Osiris. It manifested itself in the fact that people began to believe in the basic commandment of all religions of the world – “do not kill”.

The search for immortality is inherent in man by nature (materialism) or the Creator (God. Idealism). Osiris is an instinctive program of behavior, which is manifested in human existence in the desire to live forever and remain a person.

Key words: death, immortality, personality, Osiris.

УДК 160.1

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.955>**О. В. Павловська**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1594-2730>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії

факультету філософської освіти і науки

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ЛОГІКА ТА ДОЛОГІЧНЕ МИСЛЕННЯ

Концепція дологічного, або як ще його називають пралогічного мислення, вже стала досить відомою нині, а її ідеї були сприйняті та розвинуті у багатьох напрямках сучасної гуманітарної науки. Терміни «пралогічне мислення» та «первісне мислення» давно увійшли у широкий вжиток. Проте сам термін, як і його сприйняття, досі викликає багато питань та багато інтерпретацій.

Слова «первинність» та «дологічність» у наведених словосполученнях мають досить умовний характер. Частим, але тривіальним витлумаченням первинності мислення постає його розуміння як мислення примітивнішого стосовно мислення сучасної людини. А інтерпретація понять дологічності та пралогічності доходить до ототожнення їх з алогічністю взагалі. Однак якщо звернутися до синонімічного ряду поняття «первісне суспільство», що застосовується для позначення предмета етнографічних досліджень, а саме: «неісторичні народи», «племенні суспільства», «природні народи», то його витлумачення втрачає видимість такої простоти та однозначності. Останній термін особливо цікавий з позиції розгляду пралогічного мислення не як примітивнішого, а як того, що лише інакше орієнтоване.

Метою цієї статті є обґрунтування концепції, у межах якої дологічне мислення розглядається як особливий тип мислення та розкриття на цій основі деякої перспективи розгляду положення логіки у сучасній філософії.

Концепція дологічного мислення, як і самого поняття, була висунута французьким філософом Л. Леві-Брюлем як альтернатива анімістичній гіпотезі англійської антропологічної школи Е. Тайлора та Дж. Фрезера. Їх твердження про тотожність мисленнєвих процесів первісної людини та людини сучасного західного світу була визнана Леві-Брюлем методологічною помилкою. Дослідження пралогічного мислення французького філософа ставлять питання про сутність мислення як такого. А саме про те, чи є мислення незмінним, постійним та перманентним або воно може розвиватися і постає явищем історично мінливим. Леві-Брюль уперше показав, що мислення примітивної людини не збігається з механізмом мислення людини сучасної. Спробував

визначити основні відмінності між ними та встановити найбільш загальні закони, яким підпорядкована діяльність дологічного мислення. Проте ствердження мінливості мислення та різниці між логіко-психологічним механізмом мислення первісної людини і людини сучасного світу, не привели автора до інтерпретації такого мислення як менш розвинутого і примітивного. Леві-Брюль пропонує погляд, відповідно до якого дологічне мислення – це мислення, що вибрало свій, відмітний шлях розвитку. Воно не менш розвинуте, але інакше підкорене власним законам та принципам. «Беручи за початкову точку чуттєві враження, які в первісних людей та у нас схожі один на одного, первісний менталітет робить різкий поворот і стає на шлях інший, аніж наш» [2, с. 352].

Найцікавішим тут є питання про те, що собою являють ці принципи. Першим і основним з них є принцип партиципації (причетності). Цей принцип може бути описаний таким чином. Одна й та сама істота або предмет може бути причетна до іншої настільки, що стає тотожною їй. У мисленні первісної людини предмети, істоти, явища одночасно можуть бути самими собою та чимось іншим. Інакше кажучи, для дологічного мислення протилежність між одиницею та множиною, між тотожним та іншим не вимагає обов'язкового заперечення одного з вказаних термінів, якщо стверджується інший та навпаки. Така неувага до закону суперечності обґрунтовується містичною спільністю, причетністю предметів. Містичність – це друга важлива характеристика дологічного мислення. «Первісний менталітет є у своїй основі містичним. Ця головна риса цілком пронизує те, як він судить, відчуває і діє. З цього випливає найбільша важкість зрозуміти його» [2, с. 352]. «Більшою мірою містичний, ніж логічний, менталітет первісних народів» [2, с. 337].

Логіка традиційно вважалася непридатним інструментом для аналізу містичного мислення. Навіть сьогодні залишається досить поширеною думка про те, що логіка і містика, як втілення строгої раціональності та повної ірраціональності відповідно, є антагоністами, що не мають і не можуть мати нічого спільного. Отже, є величезна прірва між дологічним мисленням та мисленням

логічним. Особливо це виявляється у намаганнях здійснити логічний аналіз схем дологічного мислення. Втім деякі дослідження у цій сфері, зокрема робота Г.В. Гриненко, спрямовані на обґрунтування протилежної точки зору. Можливість здійснення логічного аналізу особливостей містичного мислення автор зумовлює дотриманням деяких методологічних передумов: 1) протилежність ірраціонального предмета дослідження і раціональних методів, які застосовуються в його аналізі, не виключає можливість та результативність проведення такого аналізу, якщо буде зафіксована обмеженість логічних методів та неабсолютність їх результатів: «...якщо наше джерело світла таке, що, як свічка або керосинова лампа, здатне висвітлити тільки невелике коло предметів, це ще не причина, аби від нього взагалі відмовитися, сидіти та чекати сходу сонця, сподіваючись побачити відразу все, тим більше, що у світі є і такі місця, куди сонячний промінь взагалі не здатний потрапити» [1, с. 6]; 2) можливість такого аналізу безпосередньо пов'язана з правильним визначенням предмета та цілей дослідження. Адже будь-яке дослідження такого роду своїм предметом розглядає не питання існування надприродних сил, а питання віри в існування таких феноменів. Базуючись на таких методологічних підставах, автор запропонувала ґрунтовний логіко-семіотичний аналіз містичного мислення.

Окрім закону партиципації та містичності дологічного мислення, важливим для його повнішої характеристики є й такі принципи, як принципи біолокації, інтуїції та причинності. Відповідно до принципу біолокації один і той самий предмет в один і той самий час може перебувати в абсолютно різних місцях. Виняткового значення набуває інтуїція в межах дологічного мислення. «Руку тубільця направляє щось на кшталт інтуїції, а вона, своєю чергою, керується ретельним наглядом за тими предметами, які являють для нього особливий інтерес» [2, с. 363]. Принцип причинно-наслідкового зв'язку, такий зрозумілий та очевидний для сучасної людини, набуває зовсім іншого характеру у межах мислення дологічного. Виявлення необхідних та достатніх умов явищ та виведення на їх основі законів цілком задовольняє мислення логічне і не потребує додаткових умов. Однак механізми дологічного мислення зовсім інші. «Можливо, що він (тубілець) виявив постійні антецеденти факту, що його цікавить, і в своїх діях він найповнішою мірою враховує свої спостереження. Однак реальну причину він завжди шукатиме у світі невидимих сил, за межами того, що ми називаємо природою, в «метафізиці» в буквальному сенсі слова» [2, с. 358–359].

Окремо слід зазначити й про такий важливий аспект, який є основою для формування та розуміння специфіки принципів і правил дологічного мислення, а саме мову. Мовні засоби,

які настільки відрізняються від мови сучасної людини, постають формуючим елементом та одночасно тим бар'єром, який спотворює правильність сприйняття та витлумачення принципів дологічного мислення. «Для того щоб відчуті нюанси в уявленнях тубільців, які іноді викликають у нас замішання, щоб «схопити» те, як ці уявлення зв'язуються один з одним у міфах, оповіданнях і обрядах, необхідно, отже, досконало оволодіти духом і тонкощами мови» [2, с. 354].

Таким чином, Леві-Брюль, спираючись на археологічний матеріал, описує певний тип мислення, створює деяку цілісну концепцію мислення, яка може ігнорувати деякі закони формальної логіки, а замість них орієнтується на зовсім інші, іноді навіть протилежні закони. На ґрунті такої логіки у первісної людини складається зовсім інше уявлення про речі. Логіко-психологічні механізми дологічного мислення вкрай відрізняються від звичного мислення, підкореного традиційним законам логіки. «Його процеси протікають абсолютно іншим шляхом. Там, де ми шукаємо вторинні причини, намагаємося знайти стійкі попередні моменти (антецеденти), первісне мислення звертає увагу виключно на містичні причини, дію яких воно відчуває всюди. Воно без будь-яких труднощів припускає, що одна й та сама істота може одночасно перебувати у двох або декількох місцях. Воно підпорядковане закону партиципації (причетності), воно в цих випадках виявляє повну байдужість до суперечностей, яких не терпить наш розум» [3, с. 4].

Однак дологічне мислення, описане Леві-Брюлем, – це не певний початковий недорозвинутий рівень мислення сучасної людини. Логічне і дологічне мислення – це не стадії розвитку мислення, а різні типи мислення, що, зокрема, можуть цілком гармонійно співіснувати в одному й тому ж самому суспільстві. Елементи пралогічного мислення мають місце і в межах сучасного типу мислення. Тобто виведена автором концепція дологічного мислення, крім того археологічного підґрунтя, на основі якого вона була сформульована, може бути підтверджена й іншим матеріалом. І цей матеріал – це мислення сучасної людини з усіма її особливостями та різноплановостями.

Питання про розрізнення типів мислення, про виокремлення різних схем раціональності набуло особливої актуальності у межах сучасної філософії і логіки. На основі такої диференціації з'явилися напрями, які повністю ігнорують логіку та заперечують можливість побудови універсальної парадигми раціональності. Неприйняття основної філософської установки логічного позитивізму призвело до практично повної відмови від будь-якої логіки. Особливо яскраво така негативна установка проявляється у постмодерністській філософії. Для постмодернізму властиве нехтування звичною логікою. Він вибудовує плюралістичні та

мозаїчні моделі світу із характерною іронічністю стосовно всього, що відбувається. Йому не важлива точність, послідовність та доказовість. З точки зору постмодернізму настав час відмовитися від претензій щодо вироблення взагалі будь-якої універсальної парадигми раціональності.

Звичайно, що поняття «логічність» і «раціональність» – це не тотожні поняття. Зведення ж їх одне до одного суперечить, принаймні, факту існування ситуацій так званої «раціональної алогічності» (софізми) та «іrrациональної логічності» (парадокси). Традиційно логіка тлумачиться як дещо абсолютно «відірване» чи «очищене» від тих аспектів раціональності, які виходять за межі законів, принципів та методів ідеалізованих розмірковувань. Логічність, таким чином, розглядається як дещо позачасове. Звідси погляд на природу логічного може обмежуватися уявленнями про логіку як фрагмент математики або, принаймні, ствердженням того, що як тільки логіка вибудовує строги формалізовані системи, вона «полишає сцену філософії». Навіть сучасна логіка, як значне розширення традиційної, залишає незмінним свій внутрішній стрижень, незважаючи на констатування нових законів у межах нових систем логік. Разом із тим має місце тенденція у сучасній логіці, яка реалізувалась у розведенні понять формальної та неформальної логіки, де неформальна логіка (відповідно до одного зі своїх численних визначень) постає як «працююча логіка» (Ст. Тулмін) або «нова риторика» (Х. Перельман). «Для Тулміна головний недолік формальної логіки полягав у тому, що міркування, які використовувались у різних ситуаціях, остання зводила до універсальних стандартів, хоча самі стандарти мають залежати від тієї галузі знання, де їх використовують. На його думку, необхідно створити нову логіку, яка б наблизилася до епістемології та тим самим розширила б свій предмет за рахунок включення аргументативних процесів, що мають місце у різних ситуаціях людської життєдіяльності...» [7, с. 86]. Як бачимо, вже у роботах британського філософа робиться акцент на значному розрізненні поняття логічності у його класичному витлумаченні («ідеальна логіка універсальних стандартів») та понятті, яке завдяки своїй ситуативності та історичності розширюється до епістемології з претензією створити «нову логіку». Тому неформальна логіка будує моделі, які дозволяють доповнити критерії «ідеальної логічності» критеріями «раціональності реальних індивідів». Досліджуючи питання ментальних підстав діяльності, В.В. Навроцький також вказує на необхідність такого доповнення. «Більшість наявних підходів до перегляду переконань описують поведінку занадто ідеалізованих раціональних індивідів, які є доскональними у тому розумінні, що мають необмежені ресурси та ідеальну здатність розмірковувати. Поняття раціональності, задіяне в цих підходах, зазвичай пов'язане з класичною логікою, яка концентрувалась на формалізації

«істин», що не мають винятків і зберігають цей статус у всі часи... Тому виникає потреба в інструментах моделювання свідомості менш ідеалізованих індивідів. Ці інструменти можуть бути запозичені із сучасної логіки і теорії аргументації. Їх застосування надає моделі, більш наближені до раціональності реальних індивідів» [4, с. 1].

Отже, сучасна логіка, доповнена «критеріями раціональності реальних індивідів», постає системою, що переосмислює «універсальні стандарти» логіки традиційної, активно реагуючи на зміни у стилі та способі наукового мислення. Тим самим у змістовому плані поняття логічності наближується до поняття раціональності, що постійно трансформується завдяки своїй історичності.

В.С. Стєпін, виокремивши три типи раціональності, звертає увагу на те, що «класичний тип раціональності концентрує увагу тільки на об'єкті і виносить за дужки те, що належить до суб'єкта і засобів діяльності. Для некласичної раціональності характерна ідея відносності об'єкта щодо засобів і операцій діяльності; експлікація цих засобів і операцій виступає умовою отримання істинного знання про об'єкт. Нарешті, постнекласична раціональність враховує співвіднесеність знань про об'єкт не тільки із засобами, а й із ціннісно-цільовими структурами діяльності» [6, с. 75]. Таким чином, поняття постнекласичної раціональності розширює аналіз діяльності, залучуючи до його змісту ціннісно-цільовий елемент, «...причому експлікується зв'язок внутрішньонаукових цілей з позанауковими, соціальними цінностями і цілями» [6, с. 635].

Таке розширення вказує на досить цікаве і не позбавлене дискусійного характеру питання про безумовний пріоритет раціонального пізнання перед дорациональними і позарациональними пізнавальними формами, що цілком корелює з питанням про пріоритет логічного стосовно дологічного та позалогічного мислення.

Література

1. Гриненко Г.В. Сакральные тексты и сакральная коммуникация. Москва, 2000. 448 с.
2. Леви-Брюль Л. Первобытный менталитет. Санкт-Петербург, 2002. 400 с.
3. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. Москва, 1994. 608 с.
4. Навроцький В.В. Логіко-семантичний аналіз інформаційних і мотиваційних підстав соціальних дій : автореф. дис. ... док. філос. : 09.00.06. Київ, 2010. 32 с.
5. Ракитов А.Н. Рациональность и теоретическое познание. *Вопросы философии*. 1993. № 11. С. 68–81.
6. Стєпін В.С. Теоретическое знание. Москва, 2000. 744 с.
7. Хоменко И.В. Теоретические проблемы неформальной логики: конфликты точек зрения. *Гуманитарні студії*. 2012. Вип. 15. С. 99–108.

Анотація

Павловська О. В. Логіка та дологічне мислення. – Стаття.

Дослідження містить аналіз проблеми визначення дологічного мислення, як воно представлено у концепції французького філософа Л. Леві-Брюля. Стверджується, що логіко-психологічні механізми дологічного мислення вкрай відрізняються від звичного мислення, підкореного традиційним законам логіки. Розкриваються основні принципи дологічного мислення, такі як принцип участі, містичності, а також принципи біолокації, інтуїції та причинності. Стверджується, що логічне і дологічне мислення – це не стадії розвитку мислення, а різні типи мислення, що можуть цілком гармонійно співіснувати в одному й тому ж самому суспільстві. Це обґрунтовується тим, що елементи пралогічного мислення цілком гармонійно вплетені у механізми сучасного типу мислення, яке, на відміну від дологічного мислення, ми називаємо логічним. Перед нами постає цілісна концепція мислення, яка може ігнорувати деякі закони формальної логіки, а замість них орієнтується на зовсім інші, іноді навіть протилежні закони. В межах сучасної філософії та логіки аналіз характерних рис дологічного мислення набуває особливої актуальності. Це пов'язано з деякими тенденціями у сучасній філософії, зокрема з появою постмодернізму та його відмовою від побудови будь-якої універсальної раціональності і нехтуванням традиційною логікою. Типологізація мислення та виокремлення різних схем раціональності є характерними операціями сучасної філософії. На основі таких диференціацій з'явилися напрями, які повністю ігнорують логіку та заперечують можливість побудови універсальної парадигми раціональності. Неприйняття основної філософської установки логічного позитивізму призвело до практично повної відмови від будь-якої логіки. Особливо яскраво така негативна установка проявляється у постмодерністській філософії. Аналіз принципів дологічного мислення є цікавим і з позиції сучасних тенденцій розвитку логіки та появою «працюючої логіки» або нової риторики, де постає необхідність у побудові моделей «раціональності реальних індивідів». Сучасна логіка, як значне розширення традиційної, залишає незмінним свій внутрішній стрижень, незважаючи на констатування нових законів у межах нових систем логік. Разом із тим має місце тенденція у сучасній логіці, яка реалізувалась у розведенні понять формальної та неформальної логіки, де неформальна логіка (відповідно до одного зі своїх численних визначень) постає як «працююча логіка» (Ст. Тулмін) або «нова риторика» (Х. Перельман). Аналіз принципів дологічного мислення, його значимість, результативність та відношення до логічного мислення вказує на цікаві перспективи у дослідженні питання пріоритету логічного і дологічного мислення; раціонального і дораціонального та позараціонального пізнання. Питання, яке у межах сучасної філософії та логіки набуває особливої актуальності.

Ключові слова: логічність, дологічне мислення, пралогічне мислення, раціональність, містичне мислення, участь, сучасна логіка, історичні типи раціональності, постмодернізм.

Summary

Pavlovskaya O. V. Logic and prelogical thinking. – Article.

The study contains an analysis of the defining prelogical thinking problem, as it is presented in the concept of the French philosopher L. Levi-Bruhl. It is said, that the logical and psychological mechanisms of the prelogical thinking are straight different from ordinary thinking, which is submitted to the traditional logic laws. There are revealing main principles of prelogical thinking, such as the principle of participation, mystery, and also principles of biolocation, intuition and causality. It is said, that the logical and prelogical thinking are not the thinking development stages, but they are the different types of thinking, that can be quite harmoniously combined in the same society. This is explained by the fact that the prelogical thinking elements are very harmoniously implemented to the mechanisms of modern thinking type, that different from prelogical thinking, we call logical thinking. Before us arise a whole concept of thinking that can ignore some formal logic laws, but instead of them use different, sometimes even opposite, laws. The analysis of prelogical thinking features in the modern philosophy and logic gets special importance. It is linked to some tendencies in modern philosophy, in particular with the appearance of postmodernism, with its refusal to construct any universal rationality and disregard of traditional logic. Thinking types and singling out different rationality schemes are the characteristic operations of modern philosophy. On the basis of such differentiations, have appeared some directions that completely ignore logic and deny the possibility of constructing a universal rationality paradigm. Non-acceptance of the basic philosophical view point of logical positivism has led to almost complete rejection of any logic. Such negative view point especially shows itself in postmodern philosophy. Analysis of the prelogical thinking principles is interesting from the position to the modern logic development tendencies and the appearance of “working logic” or new rhetoric, where there is need for building models of “rationality of real individuals”. Modern logic, as a significant extension of the traditional logic, leaves unchanged self-inner core, despite the statement of new laws within the new logic systems. At the same time, there is a tendency in modern logic, which was realized in the separation of the formal and informal logic concepts, where informal logic (according to one of its many definitions) appears as “working logic” (Stephen Edelston Toulmin) or “new rhetoric” (Chaim Perelman). The analysis of the prelogical thinking principles, and its significance, effectiveness and attitude to logical thinking points to interesting perspectives in the study of the logical and prelogical thinking priority; rational, prerational and non-rational cognition. This question in modern philosophy and logic gets especial relevancy.

Key words: logic, prelogical thinking, pralogical thinking, rationality, mystical thinking, participation, modern logic, historical types of rationality, postmodernism.

УДК 16:165.74

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.956>**М. В. Сінельнікова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6085-6087>кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії

Національного університету «Львівська політехніка»

НІЦШЕАНСЬКЕ ВІЧНЕ ПОВЕРНЕННЯ ЯК ШЛЯХ ДО САМОГО СЕБЕ

Постановка проблеми. Ідея вічного повернення – це наскрізний стрижень, навколо якого Ніцше вибудовує всю свою філософську систему. Але в мислителя вона постає недосказаною, та цю «недосказаність» Ніцше зберігає свідомо, залишаючи питання вічного повернення завжди відкритим. Тому багато дослідників і нині рідко звертаються до цієї «тривожної» та надто «важкої» думки, обходячи її стороною, вважаючи незрозумілою, поверхневою, малопереконливою та «зайвою» для цілісного сприйняття філософської спадщини Ніцше. Однак є чимала когорта «сміливців», які наважилися потрактувати ніцшеанську ідею вічного повернення. До їх числа можна віднести доробок Дельоза, Льовіта, Батая, Гайдеггера, Данто, Жигалкіна, Лютого, Гаріна, Унамуно, Хатаба, Кауфмана й інших.

Така різноманітна кількість інтерпретацій засвідчує багатогранність цієї ідеї, яку повністю охопити чи продумати до кінця практично неможливо. Тому **метою статті** є дослідження ніцшеанської ідеї вічного повернення в її антропологічному ракурсі, а саме як можливості сходження людини до самої себе, її повернення до власної сутності, що здійснюється через самоподолання та самовдосконалення. Усе це втілюється в ніцшеанській ідеї «надлюдини», яка трактується філософом як «покращена» версія нас самих через подолання в собі слабкої «останньої» людини за допомогою волі до влади або неймовірного самовладання.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалося вище, ніцшеанська ідея вічного повернення завжди була предметом численних дискусій і суперечань. У цих суперечках можна виділити три принципові позиції, які займають дослідники. Представники першої позиції вважають Ніцше психічно хворим, а його ідею – симптомом і проявом цієї хвороби. Представники другої позиції відзначають, що Ніцше, будучи блискучим філологом, просто наслідує ідеї давніх авторів. Представники третьої позиції наполягають на тому, що ідея вічного повернення є найглибшою та найбільш оригінальною його концепцією, та тому вимагає особливого й ґрунтового дослідження.

Натяки дослідників першого табору на психічну хворобу Ніцше не відкривають нам нічого нового в ідеї вічного повернення, скоріше

навпаки, вони нагадують заклики до її цілковитого ігнорування. Але не брати до уваги або заперечувати філософське значення цієї ніцшеанської ідеї означає поверхнево й несерйозно ставитися до всієї системної побудови мислителя. Мало того, іманентне й адекватне сприйняття філософської системи Ніцше неможливе без розуміння та трактування ідеї вічного повернення, яка постає її центральною темою та внутрішньою сутністю.

Звинувачення Ніцше в «плагіаті» представниками другої групи дослідників також видаються безпідставними. Проте варто визнати, що ідея вічного повернення й справді не нова й існувала задовго до своєї появи у вченні Ніцше. Її підґрунтя ми знаходимо у філософії піфагорійців, ідей Геракліта й Платона, пошуках атомістів і стоїків, традиціях неоплатонізму й східних практиках, думках Еклезіаста, теоріях Макіавеллі, Монтеस्क'є та Віко. Але цілковито нового звучання вона набуває саме у філософії Ніцше, стаючи «його особистим духовним надбанням, одкровенням, досягненням, яке володіє позачасовою та позаособистісною цінністю та змістом» [7, с. 6]. Це засвідчує, що Ніцше ніколи не був чийось послідовником чи коментатором і все, що він писав, за його власним висловом, було «написано кров'ю» та пережито ним особисто. Тому саме його можна вважати «провісником» і «першоджерелом» ідеї вічного повернення [5, с. 112].

Ніцше й справді вважав її своїм власним прозрінням, яке виникає як велика й переможна думка, що викликає переворот у його світогляді й відкриває йому абсолютно нову реальність. Це озаріння сходиться на Ніцше раптово, як удар блискавки, й сам він описує це таким чином: «Тепер розповім я історію Заратустри. Основна концепція цієї роботи, думка про вічне повернення, ця найвища формула утвердження (die Bejahung), яка взагалі може бути досягнута, – належить до серпня 1881 року: вона накидана на листку паперу з написом: «6 000 футів по той бік людини і часу». Я йшов у той день лісами біля озера Сільваплана; біля могутнього пірамідального каменю поблизу від Сурлея зупинився. Там і прийшла до мене ця думка» [17, с. 126].

Пояснити своє осяяння, й тим більше донести його до інших Ніцше вважав неможливим,

оскільки його можна лише пережити всім своїм еством. Тому, незважаючи на те величезне значення, яке філософ надавав вченню про вічне повернення, написав про нього він дуже мало та якось уривчасто, повідомляючи про нього ніби «пошепки» чи «по секрету». Вперше до ідеї вічного повернення Ніцше звертається у «Веселій науці» (1882 р.), вона зароджується саме там, як і всі інші його «прозріння». Але найбільш вичерпне її формулювання ми зустрічаємо в «Заратустрі», якому й випадає честь стати «учителем вічного повернення».

Однак ця ідея у творі не така очевидна, вона прочитується ніби «між рядків» та як невидимий чи ледь вловимий контекст «стоїть за найважливішими образами, думками, настроями, висловлюваннями, афоризмами» філософа [5, с. 117]. Взагалі всі твори Ніцше важко назвати наративами чи якоюсь однією, завершеною та цілісною концепцією, що викладається послідовно й раціонально. Це, швидше, гімни й заклинання, які намагаються щось донести читачеві, а саме думку про вічне повернення. Оскільки всі його твори – це, по суті, лише підготовка до цієї найважливішої частини його філософії. І, як помітно з його щоденників, Ніцше дуже багато думав над нею, плануючи написати ще не одну книгу про вічне повернення.

На перший погляд, сутність ніцшеанської концепції дуже проста: все повертається, знову й знову, нескінченно. «Позаяк кількість атомів, або незмінних першоелементів, конечно, то у вічному всесвіті має час від часу повторюватися та сама, що й тепер, їх комбінація, та, отже, вічну кількість разів має повторюватися те, що відбувається тепер» [11, с. 110]. Іншими словами, Всесвіт нескінченний, тоді як світ складається з кінцевого числа атомів, тому рано чи пізно все в ньому повинне повторитися: буде такий самий світ, будуть такі ж самі люди, як і ми. Аргументи для підкріплення цієї теорії відшукуються в самого Ніцше, який порівнював вічне повернення з киданням гральних кісток: в якийсь момент число всіх можливих комбінацій буде вичерпана й тоді вони змушені будуть повторитися знову [18, с. 135–136].

Але сам Ніцше був противником будь-якого атомізму чи фізикалізму в трактуванні ідеї вічного повернення. Він розуміє світ не як поєднання атомів і порожнечі, а як колосальну, але обмежену силу, єдину, але водночас дану у вигляді безлічі осередків енергії, фізичних і духовних, мислимих і немислимих, які безперервно змінюються, перетікаючи одна в одну, заповнюючи собою весь простір, який не терпить порожнечі. Таке трактування стосується *онтологічного аспекту* ідеї вічного повернення, який руйнує антропоморфне сприйняття природи, залишаючи людину нао-

динці з могутністю хаосу, стихією становлення та життя, які є неосяжними й незбагненими.

Це дає змогу зрозуміти ніцшеанську ідею вічного повернення як форму прагнення до буття та можливість його утвердження, які постають не в образі годинникової стрілки, що повторює свій рух циферблатом (рання форма уявлення про вічне повернення в самого Ніцше), а як конфігурацію становлення. У цьому, на думку Гайдеггера, й полягає парадокс Ніцше: саме думка про вічне повернення дозволяє вловити світ у цілісності його становлення. Цей горизонт світу як становлення або вічного повернення того ж самого з'являється, народжується в сущому як «стрибок» і «звершення». Ці перерви й стрибки утворюють такі проріхи в сущому, які представляють буття як подію, буття як час [12, с. 205].

Такий погляд ніби зсередини «думки думок» розкриває її таємничий сенс, який полягає в осягненні причетності миті й усього сущого до вічності. «Ось у чому моя розрада: все, що було – вічне: море знову винесе все назад» [15, с. 165]. Так Ніцше увіковічує всі події, які відбуваються, адже для нього «все має значення, саме тому, що воно швидкоплинне. Я прагну вічності для кожної події... Я вірю, що все, що відбувається, вічне» [див. 3, с. 254].

Таке трактування вічного повернення виступає у філософії Ніцше еквівалентом безсмертя, бо, якщо «Бог помер», тоді немає ніякого вічного життя після смерті, а те, що людина помирає, було для філософа найбільш аморальним фактом і найбільшою його екзистенціальною тривогою. Тому немає ніякого «до» чи «після», все відбувається одночасно, тут і зараз. Ціле й частини, будь-який епізод і все наше життя, минуле й теперішнє, травинка й увесь Всесвіт постають як одне. Мить застигає у вічності, й ми разом з нею, як «комашки в бурштині».

Подібна перспектива не може не лякати, особливо слабку «останню» людину, яка сприймає вічне повернення подібного як нудьгу й прокляття. «Повернення безпричинної миті позбавляє життя мети й тим самим руйнує його. Повернення – це драматичний образ і маска цілісної людини: це пустеля для людини, кожна мить життя якої віднині позбавлена підстав» [1, с. 28–29]. Тому найсуттєвішою ознакою людини «рабської маси» Ніцше якраз і називає відсутність прагнення до набуття сенсу, коли людина не загадується над питанням «навіщо», не здатна ставити перед собою цілі, її амбіції здрібніли, як і здатність до напруження сил. Така людина позбавлена самовладання та стає рабом власних пристрастей, втрачає себе в хіті, ліні, марносластві [9, с. 161].

З огляду на це цілком доречним видається заклик Ніцше до «подолання» такої слабкої «останньої» людини. Однак це «подолання»

філософ розуміє не зовсім у звичному для нас сенсі, оскільки «слабка» людина знаходиться не десь ззовні, поза нами, а всередині кожного з нас. На думку Ніцше, людина постає дуальною істотою, в якій рівною мірою представлена як слабкість, так і сила. У ній тісно переплетені й борються між собою «остання» людина й надлюдина, й хто врешті-решт переможе – залежить тільки від неї. Для цього Ніцше й знадобилося вічне повернення, в ході якого людина повинна пересилити й перестворити саму себе, тим самим перестворити й увесь світ. Усе повертається, і це повернення абсолютне, у всіх деталях, повним, буквальним поверненням. І центром цього повернення виступає кожна окрема людина, яка й викликає його до життя своєю напругою та внутрішньою боротьбою. Своєю ідеєю вічного повернення Ніцше ніби висловлює захоплення могутністю людської суб'єктивності й потенціалом її особистісного начала.

У нього саме суб'єктивність є «ім'ям такого знищеного руху колом, сили, котра бореться не з певною зовнішньою потугою, що чинить їй опір <...>, а з абсолютно внутрішньою за своєю природою перешкодою, яка врешті-решт і «є» самим суб'єктом» [6, с. 184]. Водночас момент подолання не має завершеного характеру, оскільки неможливість остаточного подолання «надто людського» приводить до вічного повернення необхідності виконувати своє призначення. «Остання» людина знову й знову повинна бути подолана й повинна стати перспективою нового подолання та нового оновлення. Тому, коли новонавернений каже, що він знайшов у собі себе, Ніцше йому відповідає: «Так витримай себе у Вічності, якщо ти – це ти» [9, с. 201].

Таким чином, філософ намагається змусити людину обернутися на саму себе, вказавши їй шлях до самовдосконалення. Тут ми зіштовхуємося з найповнішим формулюванням ніцшеанської ідеї як *вічного повернення до Самого себе* (des Gleichen), що «визначає значення стійкості становлення; в якому, таким чином, виникає необхідність повторення для кожної події всередині цього становлення» [2, с. 115]. Бачити в собі становлення та заперечувати в собі індивіда, щоб побачити світ якомога більшою кількістю очей, – тільки так, на думку Ніцше, ми можемо стати тими, ким ми є насправді – сильними особистостями. Тому лише той, хто «повернувся до себе», хто став «самим собою», може вважатися, за Ніцше, надлюдиною, новою людиною, «покращеною» версією себе самого.

Так, заперечуючи метафізичну телеологію, Ніцше переносить цільовий початок в особистісний простір людини: цілком можливо, що світ безглуздий і постійно повертається до самого себе, але сильна особистість не може прийняти цю без-

глуздість і повинна всупереч вічному поверненню ставити й домагатися власних цілей [2, с. 279]. Тому для Ніцше з пастки вічного повернення є лише один вихід – це надлюдина, яку він трактує не як «природний продукт подій або наслідок причин та обставин, але як якусь людську здатність здійснити вчинок, безосновну дію актом власної свободи й волі» [10, с. 44].

Свобода й визначення себе через себе – доля небагатьох обраних, сильних, що володіють волею та владою, які Ніцше пов'язує між собою, бо «воля в собі самій є влада, а влада – в-собі-постійне-воління (in-sich ständige Wollen)» [12, с. 43]. Щоб прагнути вічного повернення до життя, де знаходиться ідеальна програма людської самореалізації, і справді необхідна неабияка сила волі або воля до влади, точніше влади над самим собою. Саме вона підштовхує нас відірватися від марної ностальгії та приєднатися до становлення, стати на шлях творчості, на шлях творення самого себе.

Для такої людини-творця звістка про загальне повернення речей звучить як велика втіха й радість, оскільки вона усвідомлює, що творить щось незнищенне й вічне. Таким чином, вона відчуває себе врятованою від закону загальної плинності й знищення. «Безсмертна та хвилина, – говорить Ніцше, – коли я створив вчення про загальне повернення: заради цієї хвилини я можу витримати загальне повернення» [9, с. 83]. Так ніцшеанське повернення наближає людину до вічного й нескінченного, яке, з одного боку, руйнує її повністю та абсолютно, а з іншого, – повертає її до власної сутності.

У зв'язку із цим Ніцше використовує відомий вислів: «Стань тим, ким ти є!», або інший його варіант: «Ми хочемо стати тим, ким ми є, <...> тими, хто сам собі законодавець, сам собі творець!» [16, с. 243]. Наголос тут робиться саме на активному самостановленні людини, а вічне повернення стає тим пробним каменем, який повинен встановити відмінність між людьми й усунути тих, хто втопився від життя. Тому, як стверджує Дельоз, повертається тільки те, що утверджується та що веде до становлення, лише те, що активне. Ні реактивні сили, ні воля до заперечення не повторюються: вони усунуті завдяки трансмутації, завдяки вічному поверненню, яке здійснює вибір [4, с. 156].

Завдяки цьому людина підіймається до найвищого утвердження життя, яке виражається Ніцше ідеєю «amor fati» (любов до [своєї] долі – лат.) і є проявом людської волі до вічного повернення. Так, Ніцше пов'язує своє вічне повернення з двома основними поняттями, які він стверджує та примиряє – становлення та цінність існування, – тим самим долаючи традиційну спробу їх розрізнення, а також намагаючись віднайти мету й сенс не лише в «бутті». Тому вічне повернення –

це «дещо набагато більше, ніж просто психологічний чи особистий заклик життєствердження» [13, с. 57]. Оскільки питання про сенс лежить в основі всього культурного значення, потужний концентраційний ефект вічного повернення привертає увагу до довершеності, яка є неминучим випробуванням для будь-якого інтелектуального проєкту.

Також для кращого розуміння сутності ніцшеанського задуму варто відзначити, що вічне повернення подібного, про яке говорить філософ, потрібно відрізнити від повторення того ж самого, з яким його часто плутають і навіть ототожнюють. Оскільки «повторення саме цього життя – це не зовсім повторення, бо ми проживаємо його завжди ніби заново, ніби вперше, не знаючи про те, що воно повторюється» [5, с. 124]. Якщо ми знову повернулися, тоді ми маємо можливість знову дати цьому світу свою відповідь на виклик долі, який вона кидає нам тепер. І коли людина знову опиняється перед тим самим викликом, вона має можливість у цій точці-миті прийняти єдине, абсолютно правильне рішення.

Так у людини з'являється шанс виправити «старі» помилки, до яких вона раніше була не готова чи не мала досить досвіду для їх розв'язання. Саме тому в «пульсі Всесвіту події не тільки повторюються, але й повертаються, щоб стати відправною точкою нових змін» [8, с. 857]. У цій точці ми можемо все розв'язати заново. Новий старт, нове рішення. Тому в людині, яка віками повертається до себе самої, все ж таки щось змінюється, з'являється якась нова особистість, яка в чомусь зовсім не подібна на себе попередню. Так в ніцшеанській ідеї вічного повернення проступає можливість змін, які, на перший погляд, неможливі за умови вічного повернення подібного.

Крім того, стає зрозумілим, чому вічне повернення перетворюється на необхідний елемент життя, магнетизм якого був таким привабливим для Ніцше. Мислитель понад усе прагнув вічності, нехай навіть у вигляді вічного повернення. Адже так людина не зникає в безодні небуття, а вічно відновлюється до життя. Усі минулі подібні ситуації, які зливаються в теперішньому в щось одне, насправді лише різні сторони й ракурси цієї реальності. Минуле повертається, з'єднується з теперішнім і постає як якась цілісна ситуація, до якої ми були причетні раніше й до якої ми будемо причетні завжди. У цьому весь Ніцше, який прагнув «пояснити все одним ударом, одним словом» і розгадати Всесвіт однією фразою» [14, с. 239], однією думкою та ідеєю – вічним поверненням того ж самого.

Висновки. Ніцшеанська ідея вічного повернення – це складний комплекс переживань,

виключних станів і настроїв, думок і прозрінь. Тому вона така багатогранна й складна, це як *строба* (гр. «шари», «гобелен») або «клаптикове» покривало, сплетене з тисячі різних ниточок, потягнувши за які, ми щоразу будемо отримувати абсолютно інше її розуміння та трактування. І немає сенсу збирати ці шматочки ніцшеанської «головоломки» до купи, оскільки вони набагато цікавіші саме своїм розрізненням. **Перспективи подальших пошуків.** Здійснене дослідження ніцшеанського вічного повернення допоможе надалі розширити межі традиційного розуміння ідеї, стимулюючи водночас ґрунтовні розвідки щодо можливостей людського самовдосконалення та самореалізації.

Література

1. Батай Ж. О Ницше / Пер. с франц. А.Д. Бакулов. Москва : Культурная революция, 2010. 336 с.
2. Гарин И.И. Ницше. Харьков : Фолио, 2019. 508 с.
3. Данто А. Ницше как философ / пер. с англ. А.А. Лавровой. Москва : Идея-Пресс: Дом интеллектуальной книги, 2001. 258 с.
4. Делёз Ж. Различие и повторение. Санкт-Петербург : «Петрополис», 1998. 384 с.
5. Жигалкин С.А. Об иных горизонтах здешнего: Апология вечного возвращения. Москва: Издательский Дом ЯСК, 2019. 320 с.
6. Жижек С. Психоанализ та постмарксизм. Випадок Алана Бадью. *Етика. Нарис про розуміння зла* / А. Бадью ; Пер. з фр. В.В. Артюха та А.А. Рєпи. Київ : Комубук, 2019. С. 149–190.
7. Лёвит К. Ницшевская философия вечного возвращения того же / пер. с нем. В.М. Бакусева. Москва : Культурная революция, 2016. 336 с.
8. Лютий Т.В. Ніцше. Самоперевернення. Київ : Темпора, 2017. 978 с.
9. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. Київ : Основи, 1993. 362 с.
10. Соловьева С.В. Власть и событие. *Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Философия»*. 2007. № 1. С. 42–53.
11. Унамуно М. де. О трагическом чувстве жизни. Киев : Символ, 1996. 416 с.
12. Хайдеггер М. Ницше. В 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2006. 608 с.
13. Hatab L.J. Nietzsche's Life Sentence: Coming to Terms with Eternal Recurrence. New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2005. 218 p.
14. Kaufmann W. Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 2013. 560 p.
15. Nietzsche F. Der Wille zur Macht. Frankfurt : Voltmedia, Paderborn, 2015. 410 S.
16. Nietzsche F. Die Fröhliche Wissenschaft. Köln : Anaconda, 2012. 320 S.
17. Nietzsche F. Ecce homo. Wie man wird, was man ist. Berlin : Holzinger, 2016. 163 S.
18. Nietzsche F. Nachgelassene Fragmente 1882–1884. Berlin : de Gruyter. 1980. 336 S.

Анотація

Синельнікова М. В. Ніцшеанське вічне повернення як шлях до самого себе. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню ніцшеанської ідеї вічного повернення та проблемі її різностороннього трактування. Зауважено, що такий концепт є фундаментом всієї ніцшеанської філософії, який об'єднує в єдине ціле інші ключові ідеї мислителя, такі як надлюдина, «остання» людина, воля до влади, «смерть» Бога, amor fati. Наголошено, що людина зображується Ніцше як дуальна істота, оскільки в ній рівною мірою представлено два протилежних начала – людське й надлюдське. Підкреслено, що, на переконання Ніцше, кожен із нас потенційно вже є надлюдиною, нам лише потрібно «видобути» її з себе, «подолавши» в собі своє людське начало, «вижити» із себе слабку «останню» людину.

Відзначено, що подібне вивищення власної (надлюдської) сутності над усім низьким, незмінним і людським («занадто людським») можливе лише в колі вічного повернення, через яке людина здійснює своє призначення, реалізує мету власного життя та вершить свою долю – самоперевершується та стає надлюдиною. Саме тому ніцшеанське вічне повернення може бути трактоване як ідеальна програма людської самореалізації, вічне становлення людини, її шлях до самої себе, її повернення до власної сутності, до себе справжньої, до оновленого, «покращеного» варіанту себе самої.

Акцентовано, що, лише долаючи саму себе, людина підіймається до найвищого утвердження життя, адже, переживаючи постійний «жах» вічного повернення та радісно вітаючи всі перспективи, які воно перед нами відкриває, людина не тільки створює саму себе, вона ще й перестворює наново увесь світ. Для цього їй потрібна неабияка сила волі, точніше, воля до влади, яка у філософії Ніцше виступає не як жага до панування, а як влада людини над собою, як свобода її самовираження через внутрішню силу духу й самовладання. Таким чином, вдосконалюючись і самоперевершуючи себе, людина досягає більших висот власної самореалізації.

Ключові слова: Ф. Ніцше, вічне повернення, надлюдина, «остання» людина, воля до влади.

Summary

Sinelnikova M. V. Nietzsche's eternal recurrence as a way to oneself. – Article.

The article is devoted to the study of Nietzsche's idea of eternal recurrence and the problem of its various interpretations. It is noted that this concept is the foundation of all Nietzschean philosophy, which unites other key ideas of the thinker, such as the superman, the "last" man, the will to power, the "death" of God, amor fati. It is emphasized that man is portrayed by Nietzsche as a dual being, because it equally represents two opposite principles – human and superhuman. It is emphasized that according to Nietzsche, each of us is potentially already a superman, we just need to "get" it out of ourselves, "overcoming" our human origin, to "survive" a weak "last" person.

It is noted that such a proclamation of one's own (superhuman) essence over everything low, unchanging and human ("too human") is possible only in the circle of eternal recurrence, through which a person fulfills his purpose, realizes the purpose of his own life and decides his destiny. That is why Nietzsche's eternal recurrence can be interpreted as an ideal program of human self-realization, the eternal formation of man, his path to himself, his return to his own essence, to himself, to the renewed, "improved" version of himself.

It is emphasized that only by overcoming oneself does one rise to the highest assertion of life, because experiencing the constant "horror" of eternal recurrence and joyfully welcoming all the prospects it opens before us, man not only creates himself, he also transforms the whole world. To do this, it needs a remarkable willpower, or rather the will to power, which in Nietzsche's philosophy acts not as a thirst for domination, but as a man's power over himself, as freedom of self-expression through the inner strength of spirit and self-control. Thus, by improving and surpassing himself, man reaches greater heights of his own self-realization.

Key words: F. Nietzsche, eternal recurrence, superman, "last" man, will to power.

УДК 1:355.1

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.957>**Ю. В. Соколовська**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3778-0023>*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Національної академії Національної гвардії України***І. І. Севрук**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5751-2216>*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Національної академії Національної гвардії України***Н. Ю. Чупрінова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0950-1410>*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Національної академії Національної гвардії України*

ПРИНЦИПИ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ТА ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В РЕФОРМУВАННІ СИЛОВИХ СТРУКТУР УКРАЇНИ

Постановка проблеми та її актуальність. Нагальною для України є проблема безпеки. Розв'язання цієї проблеми залежить від успішності реформ, що проводяться в секторі безпеки й оборони України. Реформування структур сектору відбувається за умови ведення бойових дій на теренах країни й постає як надзвичайно складне завдання, спрямоване на досягнення відповідності вимогам і стандартам НАТО, з наступною перспективою на членство в Північноатлантичному альянсі. Принципово важливим у реформуванні силових структур стає стандарт професіоналізму, реалізація якого здатна гарантувати безпеку суспільства.

Складовою частиною реформ сектору безпеки й оборони України на сучасному етапі є реалізація гендерної політики держави. Гендерні трансформації в секторі зумовлюються державною політикою України й вимогами відповідності стандартам НАТО [1].

Станом на 2021 рік наявні суттєві позитивні зрушення в питаннях щодо правового, інформаційного й науково-методичного забезпечення процесів реалізації принципу гендерної рівності в секторі безпеки й оборони України. Позитивні зрушення відбуваються на всіх рівнях – інституціональному, окремих структур та організацій сектору, колективів, індивідуальному рівні. Військова освіта в цих процесах відіграє просвітницьку роль, формуючи гендерну обізнаність і толерантність, сприяючи змінам гендерних стереотипів та упереджень у секторі. Уніфікацію підходів у наданні гендерно орієнтованої освіти в навчальних закладах сектору забезпечують

«Методичні рекомендації з інтеграції гендерних підходів у систему підготовки фахівців для сектору безпеки й оборони України» [2].

У країні розгорнувся активний науковий дискурс, присвячений дослідженню різних аспектів реалізації державної гендерної політики в секторі безпеки й оборони України. Водночас розгляд проблем гендерної рівності у вітчизняному науково-теоретичному дискурсі відбувається в певному відриві від дослідження проблем професіоналізації особового складу, що у військово-соціальних практиках породжує гендерну нерівність і знижує боєздатність підрозділів.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання формування силових структур, що відповідають викликам і вимогам сучасного технологічного світу як практичне завдання та предмет науково-теоретичного дослідження, з особливою гостротою постало в другій половині XX століття. Дослідження західних фахівців, що стали натеper уже класичними, реформування армії пов'язували із чітким визначанням вимог до якостей (компетентностей), якими мають володіти військовослужбовці, зокрема офіцерський корпус (С. Хантінгтон, М. Яновітц, Ч. Москос та інші), серед яких професіоналізм військового поставав і як домінуюча вимога, і як головна якість, і як фундаментальний принцип.

Дослідженню різних аспектів професіоналізму військових присвячені численні публікації вітчизняних фахівців (С. Полторак (2017 р.); О. Полякова; Ю. Домбровська; М. Нецадим (2003 р.); В. Телелим, Р. Тимошенко, Ю. Приходько (2013 р.), А. Ромін (2013 р.);

В. Садковий; О. Шаталова, Ю. Бараш (2008 р.); С. Фролов (2012 р.); В. Мандрагеля (2014 р.); Г. Фінін (2016 р.); Севрук (2017 р.); О. Панфілов, Л. Петрова (2018 р.); Є. Брижаний, О. Отич; М. Требін (2004 р.); Ю. Калагін (2014 р.); П. Квіткін, О. Чаплигін, О. Дзюбань (2005 р.), О. Ковальчук та інші).

До останнього часу дослідження гендерних проблем у силових структурах залишались справою небагатьох ентузіастів (Ж. Гербач, І. Суркова, Ю. Свеженцева, В. Лапшина, К. Левченко, А. Мороз, О. Мартиненко, М. Щелкунова, П. Львова). З виходом проблеми на інституційний рівень і закріпленням у нормативних документах державної гендерної політики в секторі безпеки й оборони України розгорнувся активний науковий дискурс, присвячений різноманітним аспектам реалізації вимог гендерної рівності у структурах сектору. Наукові розробки, чисельні обговорення та дискусії в межах сектору головну увагу здебільшого фіксують на проблемах правого (О. Максименко, Н. Камінська, О. Мологолова, І. Севрук, Ю. Соколовська й інші) й ціннісного підґрунтя (Л. Кринець, І. Севрук, Ю. Соколовська, Н. Чупринова й інші), комунікативних аспектів (М. Буряк, Т. Білецька, Н. Жук, О. Мисечко, Т. Сніца й інші) гендерної рівності, змін ментальності (Л. Кринець, І. Севрук, Ю. Соколовська, Н. Чупринова й інші) з урахуванням вимог гендерної рівності тощо.

Аналіз досліджень, дотичних заявлених проблематиці, демонструє наявність певних «паралельних світів» – ізольованих теоретичних дискурсів, – що, на думку авторів дослідження, є принциповою теоретичною помилкою, яка породжує значні перекося реалізації вимог гендерної рівності у військових практиках.

Тому метою дослідження є обґрунтування необхідності в реформуванні силових структур України забезпечення нерозривної єдності двох процесів – професіоналізації особового складу й реалізації гендерної політики; аналіз присутніх у сучасних вітчизняних військових практиках проблем, породжених наявним розривом у реалізації принципів професіоналізму й гендерної рівності.

Методологічною основою дослідження є системний і конкретно-історичний підходи. Методи, які використовувались під час проведення дослідження, – філософської рефлексії, аналізу, в тому числі порівняльного, синтезу, аналізу документів, моніторингу, спостереження та опитування. Контекстом дослідження є освітній та інформаційний простір сектору безпеки й оборони України.

Матеріалами дослідження слугують: Указ Президента України № 72/2021 «Про річні національні програми під егідою Комісії Україна – НАТО» 24 лютого 2021 р.; Положення про

річні національні програми під егідою Комісії Україна – НАТО; Додаток 1 до Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 р., затвердженої Указом Президента України від 26 травня 2020 р. № 203/2020; Пріоритетні завдання та заходи Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 р.; Річна національна програма під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 р., затверджена Указом Президента України від 26 травня 2020 р. № 203/2020; Указ Президента України № 121/2021 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 р. «Про Стратегію воєнної безпеки України»; Реформа демократичного цивільного контролю над Збройними Силами й іншими військовими формуваннями в Україні: наступні кроки; Забезпечення професіоналізму й доброчесності в Міністерстві оборони України; Аналіз ситуації. Осло, Норвегія: Центр зі зниження ризиків корупції в оборонному секторі, 2016 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. Що має відбутися змістовно в процесах реформування силових структур України?

Україна має отримати професійну армію, професійну Національну гвардію, прикордонну службу, службу безпеки тощо. Тобто отримати силові структури такої якості, які за сучасних умов здатні забезпечити потребу українського суспільства в безпеці від зовнішніх і внутрішніх загроз. «Очікуваним результатом всієї оборонної реформи є створення ефективних, мобільних, оснащених сучасним озброєнням, військовою та спеціальною технікою сил оборони» [3].

Якщо спиратися на «Цілі, пріоритети й завдання реалізації державної політики у воєнній сфері, сфері оборони й військового будівництва», визначені в Стратегії воєнної безпеки України від 25 березня 2021 р., то серед основних цілей реформування силових структур мають стати: «ефективний менеджмент у сфері оборони, <...> професійний особовий склад Збройних Сил України й інших складових частин сил оборони, <...> сучасне високотехнологічне озброєння, <...> розвинута військова інфраструктура, об'єднана логістика й достатні запаси матеріальних засобів, дієва система медичного забезпечення» та інші. У цілому реформовані силові структури України мають відповідати стандартам, принципам і «критеріям набуття повноправного членства України в НАТО» [4]. У такому разі принцип професіоналізму постає одним зі стратегічно значущих, таким, що визначає та спрямовує різноманітні політики сектору (кадрову, військово-технічну тощо), в тому числі гендерну.

Водночас не завжди в межах структур сектору усвідомлюється, що вимоги щодо гендерної рівності мають реалізовуватися в контексті вимог до

професійності особового складу. Реалізація гендерної політики в національних контекстах іноді проходить як певна «акція» на вимоги керівництва. У такому разі формалізм домінує в розв'язанні всіх гендерних проблем. Забезпечення гендерної рівності в структурах сектору може проходити і як системна робота. Але в «паралельному» до завдань професіоналізації режимі.

Убачаємо таку ситуацію як суттєву загрозу успішності розв'язання завдань як професіоналізації особового складу, так і впровадження гендерної рівності в силових структурах України. Зосередження на кількісних показниках гендерної рівності за умов одночасного нехтування принципом професіоналізму породжує чисельні проблеми й дисбаланси в конкретних підрозділах та організаціях, призводить до зниження рівня морально-психологічного стану особового складу, боєготовності й здатності підрозділів.

Важливим у реформуванні силових структур є питання мотивації особового складу. Воно тісно пов'язане із завданнями укомплектування структур сектору «вмотивованим, професійним, всебічно забезпеченим і підготовленим особовим складом» [4]. Водночас домінівні натеper в українському суспільстві споживацькі установки присутні й у межах силових структур. Вони породжують прояви реалізації особистого інтересу шляхом ресурсів системи, моделі корупційної поведінки, в цілому, із середини виснажують потенціал структури. Споживацькі установки з огляду на гендерні виміри проблеми обертаються цілим комплексом взаємопов'язаних дисбалансів у несенні служби й жінками, й чоловіками, руйнуючи боєздатність і боєготовність підрозділів.

Проведений моніторинг проблеми (опитування, проведені авторами дослідження протягом 2015–2020 рр. серед слухачів денної та заочної форми навчання магістратури Національної Академії Національної Гвардії України (далі – НА НГУ) – офіцерів / офіцеров оперативного рівня, представників / представниць НГУ, Збройних сил України (далі – ЗСУ) й інших силових структур, спостереження та аналіз документів) довів, що з боку військовослужбовців можливими є: очікування особливого (поблажливого) ставлення від керівництва, установки на отримання від системи якомога більшої кількості благ без адекватної військово-професійної «віддачі», намагання здійснити кар'єру, але не шляхом відповідності вимогам посади й підвищення власних професійних якостей.

Така ситуація призводить до порушення принципів професіоналізму й гендерної рівності. Структура шукає особливе «місце для жінки»: відбувається необґрунтоване розширення штату з метою працевлаштування військовослужбовиць – зазвичай на посади, які не містять вій-

ськового складника. Здійснюється дискримінація чоловіків-військовослужбовців, закріплюється негативне ставлення до присутності жінок у силових структурах і в цілому до гендерної політики держави. Крім того, така ситуація пов'язана із зайвою витратою ресурсів системи, можливими корупційними ризиками, зловживаннями й фаворитизмом. Ані боєздатність, ані боєготовність водночас не підвищуються, спроможність структури забезпечити суспільству безпеку опиняється під загрозою.

На думку авторів статті, варто прислухатися до рекомендацій, наданих ще у 2018 р. Інститутом Євроатлантичного співробітництва [5]. Забезпечення професіоналізму й доброчесності в силових структурах залежить, зокрема, від того, наскільки цільове використання людського ресурсу. Експерти підкреслюють необхідність залишити «військовим чи національним гвардійцям властиві їм завдання підготовки військ, оперативного планування та проведення операцій», усі інші функції можуть (і мають) виконувати цивільні фахівці. Це стає запорукою збереження фінансових ресурсів (утримання військових коштує структурі набагато більше). Зосередження військових на виконанні суто військових функцій вимагає значного підвищення професіоналізму кожного окремо взятого військовослужбовця / кожної окремо взятої військовослужбовиці й мінімізує, таким чином, корупційні ризики. Подібну рекомендацію також надають і експерти Норвезького Центру зі зниження ризиків корупції в оборонному секторі, рішуче наголошуючи на «необхідності інституційних механізмів для забезпечення достатньої кількості цивільних фахівців у міністерствах оборони» [6, с. 15].

Власне, військова складова частина людських ресурсів сучасної воєнної організації – це й чоловіки, й жінки. Але силові структури досить інертні в питанні щодо змін. Не виключенням є й Україна. Особливо, коли стосується укорінених стереотипів щодо маскулінності професії військового [7, с. 41–43]. Правові бар'єри у сфері жіночої зайнятості в секторі безпеки й оборони в Україні ліквідовано. На законодавчому рівні право жінки обіймати бойові й керівні посади, робити військову кар'єру закріплено вже з 2018 р. [8]. Але проблема не знята. Її наявність унаочнюється навіть через різноманітні рекламні й медійні акції, присвячені темі «жінка у військах», які здебільшого презентують образ військовослужбовиці в традиційних для патріархатного суспільства гендерних стереотипах. Присутня вся атрибутика фемінності, яка в реаліях несення служби навряд чи дозволяє якісно виконувати військово-професійні обов'язки.

Водночас професіоналізм у сучасних арміях світу з маскулінністю напряду не корелює. Зміст

військового професіоналізму, який було визначено ще в класичних теоретичних дослідженнях, зокрема в С. Хантінгтона [9], постає як гендерно нейтральний. Це необхідна єдність трьох фундаментально значущих для військової професії складових частин: компетентності, відповідальності й корпоративності [9]. Кожну із цих складових частин може (й має) реалізовувати у військово-професійній діяльності як чоловік, так і жінка.

Аргументація щодо фізичної сили чоловіка як необхідної у військовій справі постає як певний анахронізм, коли йдеться про сучасну високотехнологічну армію. Натепер загальноновизнаною є теза про перехід від фізично-розумової до розумово-фізичної діяльності, що відбувся в сучасній високотехнологічній армії. Реформування силових структур і забезпечення професійності потребує перманентної модернізації та використання нових високих технологій. Це суттєво змінює вимоги до фізичних та інтелектуальних можливостей військового. Головна тенденція в розробці зброї, техніки, спорядження військових тощо – це збереження людського ресурсу, використання людини суто там, де неможливо її замінити технікою / робототехнікою, посилення людських можливостей шляхом використання високих технологій [10]. Отже, військова справа в її сучасному форматі перешкода для присутності жінки в силових структурах через фізіологічні особливості й фізичні можливості жіночого організму не утворює.

Проблеми, які присутні в національних контекстах під час виконання жінками службово-бойових завдань, виникають не стільки через фемінність, скільки через недостатню модернізованість і технологічність вітчизняних силових структур. Цей аспект реформування силових структур постає, мабуть, як один із найпроблемніших і нагальних. Коли йдеться про необхідність модернізації та технологізації силових структур, розкривається невідповідність фінансово-економічних, організаційних, науково-технологічних та інших можливостей держави викликам і вимогам часу.

Означені неспроможності унаочнюються не тільки в гальмуванні процесів модернізації. Практичне забезпечення гендерної рівності в національних силових структурах так саме ускладнюється через слабкість логістичного забезпечення, через складності в забезпеченні необхідними інфраструктурними змінами.

Щодо логістики. Згідно з експертною оцінкою, що була проведена у 2017 р., у різних структурах сектору безпеки й оборони України наявною була невідповідність логістики вимогам забезпечення рівності жінок і чоловіків [11, с. 26]. У Додатку 1 до Річної Національної програми під егідою комісії Україна – НАТО на 2020 р. серед заходів,

спрямованих на досягнення пріоритетних завдань (мета 1.3.5., що визначає забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у секторі безпеки й оборони України), зазначалася необхідність забезпечення «військовослужбовців-жінок формою одягу, екіпіруванням, елементами бронезахисту відповідно до антропометричних даних» [12, с. 64]. Але серед типових проблем, що залишилися станом на 2021 р., – недостатність / відсутність форми й взуття невеликих розмірів; відсутність взуття та одягу, розроблених відповідно до антропометричних даних жінок; білизна для військовослужбовиць взагалі не передбачена.

Незважаючи на задекларовані «людиноцентричність, права, свободи й законні інтереси громадян», що мають бути «в центрі реформ» сектору безпеки й оборони України [13, с. 2], спадщиною тоталітарного минулого в національних силових структурах залишається недостатня увага здоров'ю та комфорту людини, зокрема військовослужбовця. Натепер це проявляється в розриві між сучасними вимогами до якості умов несення служби та її логістичним забезпеченням в Україні (технологічність спорядження, одягу, взуття тощо).

Вимоги гендерної рівності потребують і внесення відповідних змін в інфраструктуру кожної конкретної організації / військової частини. Додержання санітарно-гігієнічних норм і норм несення служби військовослужбовцями потребують значних фінансових витрат. «Частка бюджетних коштів, спрямованих на задоволення потреб жінок у секторі безпеки й оборони України», є показником ефективності реалізації мети 1.3.5. [12, с. 18]. Водночас практики організації несення служби жінками досить часто демонструють певні перекося за таким питанням. Досить часто порушується гендерний баланс, демонструючи дискримінацію вже чоловіків у питанні побутових умов несення служби й повсякденної діяльності в порівнянні з тими, що створені для жінок. Ті ж показники ефективності реалізації мети 1.3.5. фіксують «рівень задоволеності жінок інфраструктурою для проходження служби» [12, с. 17], задоволеність умовами чоловіків-військовослужбовців залишається поза увагою. У цілому, реалізуючи завдання гендерної рівності, різні структури сектору жінкам-військовослужбовцям забезпечують кращі (відповідні до сучасних вимог) умови, ніж чоловікам-військовослужбовцям. Такі практики породжують у підрозділах негативне ставлення до гендерної політики, закріплюючи стереотипи щодо нерівності й «особливості жінок». Намагання структур сектору в згорнуті строки досягти виконання зазначених у нормативних документах кількісних показників гендерної рівності на практиці призводить до нерівності.

Вмотивованість особового складу залежить і від інших чинників, які також знаходяться в межах відповідальності силових структур. Гендерна оптика примушує зосередитись на чисельних проблемах побуту й родинного життя, які постають перед військовослужбовцями й військовослужбовицями. У цій сфері гендерна нерівність розкривається у всій повноті стереотипів і відповідних стандартних вимог щодо обов'язків «жінки-матері» й «жінки-господині». У більшості життєвих ситуацій як найчастіше саме жінка-військовослужбовиця має на собі весь тягар відповідальності. Вона опиняється в ситуації рольового вибору (найчастіше безальтернативного) й рольового конфлікту. Під загрозою опиняються можливості підвищення її військово-професійних компетентностей і кар'єрного зростання.

Військовослужбовцям і військовослужбовицям потрібна допомога. І цю допомогу може (й має) надати військова структура – та державна структура, яка визнає необхідність реалізації державної гендерної політики й несе відповідальність за це. Водночас натеper національні силові структури навіть не передбачають наявності таких проблем в особового складу.

Проведений аналіз дозволяє визначити перспективні напрями подальшої розробки означених у дослідженні проблем. Серед таких:

- пошук шляхів оптимального поєднання в практиках реформування національних силових структур принципів професіоналізму й гендерної рівності, що має забезпечити відповідність вимогам і стандартам НАТО;

- аналіз та обґрунтування шляхів реалізації гендерної рівності з додержанням вимог підвищення професійності особового складу й одночасно недопущення проявів гендерної дискримінації (як жінок, так і чоловіків);

- дослідження та визначення маркерів (не тільки кількісних, а і якісних), що свідчать про додержання принципу професіоналізму під час реалізації гендерної політики в структурах сектору безпеки й оборони;

- теоретичне обґрунтування та пошук шляхів практичної реалізації взаємної відповідальності військовослужбовців і держави / структури сектору безпеки й оборони, що презентує державу;

- пошук шляхів оптимізації логістичного забезпечення з використанням сучасних технологій та урахуванням антропоморфних відмінностей військовослужбовців і військовослужбовиць під час виготовлення одягу, взуття, спорядження тощо;

- обґрунтування необхідності визнання силовими структурами України соціально-побутових проблем військових як одних із першочергових (не другорядних); у розв'язанні цих проблем урахувати вимоги гендерної рівності;

- обґрунтування раціональних шляхів у використанні темпорального ресурсу, що має сприяти впровадженню в структурах сектору гендерночутливого гнучкого робочого графіку, який враховує гендерний вимір соціальної складової частини (соціальні потреби військовослужбовців і військовослужбовиць);

- обґрунтування необхідності формування в контексті освітнього процесу у військових навчальних закладах гендерної компетентності й компетентності, яка пов'язана змістовно з особливостями військово-соціальної роботи в силових структурах.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження демонструє наявність прямої залежності успішності реформування структур сектору безпеки й оборони України від поєднання в практиках військово-професійної діяльності принципів професіоналізму й гендерної рівності.

Наявний натеper у реалізації завдань формування професійного особового складу й впровадження гендерної політики породжує суттєві проблеми (професійні й соціальні), закріплює патріархатні гендерні стереотипи й гальмує процеси підвищення боєздатності й боєготовності підрозділів.

Реалізація гендерної політики в силових структурах тягне за собою чисельні соціальні й професійні проблеми, досвіду усвідомлення та розв'язання яких національні силові структури поки що не мають. Структури сектору мають визнати й взяти на себе відповідальність за допомогу військовослужбовцям / військовослужбовицям у розв'язанні соціально-побутових проблем і проблем родинного життя, що суттєво впливає на вмотивованість, професійність і підготовленість особового складу, стає однією з умов успішності реформування національних силових структур.

Література

1. Про річні національні програми під егідою Комісії Україна – НАТО : Указ Президента України № 72/2021 від 24 лютого 2021 р. / Президент України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/722021-36825> (дата звернення: 16.04.2021).
2. Методичні рекомендації з інтеграції гендерних підходів у систему підготовки фахівців для сектору безпеки та оборони України. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/12rBM7EBkTX6EwhigmKLUGP3AKQkCqr?usp=sharing> (дата звернення: 16.04.2021).
3. Міністерство оборони України. Проєктний Офіс реформ. Оборонна реформа. Офіційний сайт. URL: <https://defense-reforms.in.ua/> (дата звернення: 06.04.2021).
4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію воєнної безпеки України» : Указ Президента України № 121/2021 від 25 березня 2021 р. / Президент України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> (дата звернення: 16.04.2021).

5. Реформа демократичного цивільного контролю над Збройними Силами та іншими військовими формуваннями в Україні: наступні кроки. Київ : Інститут Євро-Атлантичного співробітництва, 2018. 39 с. URL: [/file:///C:/Users/admin/Downloads/DZK_2.pdf](file:///C:/Users/admin/Downloads/DZK_2.pdf) (дата звернення: 04.04.2021).

6. Забезпечення професіоналізму і доброчесності у Міністерстві оборони України. Аналіз ситуації. Осло, Норвегія : Центр зі зниження ризиків корупції в оборонному секторі, 2016. URL: <https://cids.no/wp-content/uploads/pdf/Sept-2016-Ukraine-Ensuring-professionalism-report-final-ukrkyrillisk.pdf> (дата звернення: 20.12.2020).

7. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО (соціологічне дослідження) / за заг. ред. Т. Марценюк. Київ : ФОП Клименко, 2016. 80 с. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7746/Martsenyuk_Nevydymyi_bataloin.pdf (дата звернення: 15.04.2021).

8. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях : Закон України від 06 вересня 2018 р. № 2523-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19> (дата звернення: 20.02.2021).

9. Хантингтон С. Офицерская служба как профессия / Пер. с англ. В. Шлыкова. *Отечественные записки*. 2002. № 8 (9). URL: <https://strana-oz.ru/2002/8/oficerskaya-sluzhba-kak-professiya> (дата звернення: 20.02.2021).

10. Севрук И. Армия в реальности NBICS-технологий: трансформации человеческой природы. *Leges et Viata. Publicatio stiintifico-practica*. 2017. № 12/2 (312). С. 162–167.

11. Суслова О., Руз Е. Оцінка гендерного впливу на Сектор безпеки та оборони України 2017 р. 25 вересня. *Національна Гвардія України*. URL: http://ngu.gov.ua/sites/default/files/gender_assessment_report_ua_final_26_oct_2017_0.pdf (дата звернення: 16.03.2021).

12. Пріоритетні завдання та заходи Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 рік : Додаток 1 до Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 рік, затвердженої Указом Президента України від 26 травня 2020 р. № 203/2020 / Президент України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2032020-33861> (дата звернення: 16.03.2021).

13. Річна національна програма під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 рік : Указ Президента України від 26 травня 2020 р. № 203/2020 / Президент України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2032020-33861> (дата звернення: 16.03.2021).

Анотація

Соколовська Ю. В., Севрук І. І., Чупрінова Н. Ю. Принципи професіоналізму та гендерної рівності в реформуванні силових структур України. – Стаття.

У пропонованому дослідженні на основі системного й конкретно-історичного підходів здійснено аналіз наявних у секторі безпеки й оборони України проблем і деструктивних наслідків, що є результатом

присутнього у вітчизняному теоретичному дискурсі й військово-професійних практиках розриву в реалізації принципів професіоналізму й гендерної рівності; обґрунтовано необхідність забезпечення нерозривної єдності двох процесів – професіоналізації особового складу й реалізації гендерної політики в реформуванні силових структур України.

Під час проведення дослідження було використано такі методи, як філософська рефлексія, аналіз, у тому числі порівняльний, синтез, аналіз документів, моніторинг, спостереження та опитування. Контекстом дослідження є освітній та інформаційний простір сектору безпеки й оборони України.

Своєрідність отриманих результатів полягає в такому: 1) Стратегія воєнної безпеки України (2021 р.) у реформуванні національних силових структур називає принцип професіоналізму таким, що визначає та спрямовує різноманітні політики сектору (кадрову, військово-технічну тощо); 2) Отже, реалізація гендерної політики в силових структурах має проходити з урахуванням і в контексті реалізації принципу професіоналізму; 3) Водночас і у вітчизняному науковому дискурсі, й у практиках військово-професійної діяльності натеper наявний певний розрив у реалізації принципів професіоналізму й гендерної рівності, що породжує дисбаланси й деструктивні наслідки в процесах професіоналізації особового складу й реалізації гендерної політики держави; 4) Моніторинг ситуації демонструє наявні в різних силових структурах станом натеper споживацькі установки особового складу, що з урахуванням гендерних аспектів проблеми призводить до нераціонального використання ресурсів системи; 5) Наявні стереотипні уявлення щодо маскулінності професії військового є наслідком недостатньої модернізованості й технологізованості національних силових структур; 6) Недосконалість логістичного забезпечення гальмує процеси професіоналізації та породжує значні проблеми щодо забезпечення гендерної рівності в національних силових структурах. Не обидними є зміни в напрямі використання сучасних технологій та урахування антропоморфних відмінностей військовослужбовців і військовослужбовиць; 7) Необхідним натеper є визнання силовими структурами України соціально-побутових проблем військових як одних із першочергових, а не другорядних; у розв'язанні цих проблем необхідно враховувати вимоги гендерної рівності; 8) Перспективним і необхідним у реформуванні силових структур України є поєднання принципів професіоналізму й гендерної рівності.

Проведене дослідження відкриває чисельні перспективи для подальших розвідок науково-теоретичного й науково-практичного спрямування.

Ключові слова: принцип професіоналізму, принцип гендерної рівності, державна гендерна політика, сектор безпеки й оборони України, реформування силових структур України.

Summary

Sokolovska Y. V., Sevruck I. I., Chuprinova N. Y. Principles of professionalism and gender equality during the law enforcement reform in Ukraine. – Article.

Based on systemic and concrete-historical approaches, the study analyses current problems in the security

and defence sector of Ukraine and the destructive consequences caused by the existing gap between the national theoretical discourse and military-professional practices in respect to the implementation of the principles of professionalism and gender equality. The necessity of ensuring the inseparable unity of the two processes, i.e. personnel professionalization and implementation of gender policy during the law enforcement reforms in Ukraine, is substantiated.

The study used such methods as philosophical reflection, analyses, including comparative, synthesis, and document analyses, monitoring, observation and survey. The context of this study is the educational and information space of the security and defence sector of Ukraine.

The results obtained in the course of the study are distinguished by their originality: 1) Ukraine's Military Security Strategy (2021) outlines the principle of professionalism as one that defines and directs various policies of the sector (personnel, military-technical, etc.) in the course of reforms introduced in national law enforcement agencies. 2) Therefore, gender policy should be introduced in law enforcement agencies based on the principle of professionalism and in the context of its implementation. 3) At the same time, there is an obvious gap between the national theoretical discourse and military-professional activities in respect to the implementation of the principles of professionalism and gender equality. This leads to imbalances and destructive consequences in the course of personnel

professionalization and implementation of gender policy. 4) Situation monitoring demonstrates the current consumer attitudes among the personnel in different law enforcement agencies, which, taking into account the gender aspects of the problem, leads to the irrational use of system resources. 5) The developed stereotypes about the masculinity of the military profession result from insufficient modernization and technologicalization of national law enforcement agencies. 6) The imperfection of logistics hampers the process of professionalization and creates significant obstacles to ensuring gender equality in national law enforcement agencies. It is necessary to introduce changes in the potential use of modern technologies and consider the anthropomorphic differences for the personnel. 7) Today, the law enforcement agencies of Ukraine strongly need to recognize the social and domestic problems of the military as one of the primary, not secondary. When solving the issues, gender equality must be addressed as well. 8) The combined application of the principles of professionalism and gender equality is key to successful law enforcement reforms in Ukraine.

The study opens up numerous prospects for further explorations in the scientific-theoretical and scientific-practical field.

Key words: principle of professionalism, principle of gender equality, national gender policy, security and defence sector of Ukraine, law enforcement reform in Ukraine.

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.958>**О. В. Федотова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5404-0249>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри права, психології та сучасних європейських мов

Харківського торговельно-економічного інституту

Київського національного торговельно-економічного університету

А. І. ЖуковаORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8140-7122>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри права, психології та сучасних європейських мов

Харківського торговельно-економічного інституту

Київського національного торговельно-економічного університету

ПРАЦЯ ТА ДОЗВІЛЛЯ В ІСТОРІОСОФСЬКІЙ ПЕРСПЕКТИВІ: ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ

Постановка проблеми. Постіндустріальний (або інформаційний) етап соціокультурного життя характеризується значними трансформаціями більшості компонентів буття культури, суспільства, людини. Дозвілля та праця традиційно вважаються чи не найважливішими серед сфер людської діяльності, тому саме вони займають все більший обсяг у дослідженнях як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Одним з аспектів проблемного поля філософських зацікавлень є, на наш погляд, дослідження сутнісних і ціннісних характеристик праці та дозвілля. Аналогічно тому, як свого часу технізація праці сприяла зміні просторових і часових характеристик дозвілля, так і сьогочасна «індустрія» дозвілля, зміна його смислового поля впливає на характер праці. Тому ці види діяльності доцільно проаналізувати саме через їх зіставлення. До того ж сучасна картина взаємин цих культурних складових частин істотно змінилась у порівнянні з їхніми історичними аналогами: праця втрачає ряд функцій, визначальних для людини й культури в минулому (наприклад, успішність, кар'єрне зростання, визнання), а дозвілля, навпаки, – отримує ті, що були пов'язані з процесом праці (наприклад, самореалізація особистості).

Такий своєрідний характер взаємин основних видів людської діяльності на сучасному етапі розвитку культури й суспільства **актуалізує** проблему дослідження та скеровує його на пошук відповідних аргументів для аналізу джерел виникнення, процесів історичних трансформацій та уявлень про позиції праці й дозвілля в генезі суспільної свідомості: від минулого до сучасності.

Означений контекст дослідження дасть можливість зрозуміти зумовленість смислів і ролі праці й дозвілля соціокультурними обставинами, що сприятиме формуванню історичного погляду на факти й події. Історична позиція в дослідженні означених

феноменів дозволить більш обґрунтовано підійти до оцінки того, що в духовних традиціях є цінного, що потрібно зберегти, а що відкинути.

Метою дослідження є виявлення ціннісного аспекту праці й дозвілля в історичній еволюції в контексті їх співвідношення один з одним; простеження за змінами, які відбувались в змістовному полі запропонованої для розгляду структури «фізична праця – дозвілля – праця духовна (інтелектуальна)».

Аналіз джерел. Загальновідомими є дослідження процесу формування інформаційного суспільства та його впливу на соціальне становлення людини й культури, а саме Д. Белла, Е. Гідденса, М. Кастельса, В. Келле, А. Печей, Е. Тоффлера, У. Бека, К. Роджека, Ж. Бодріяра, на які ми будемо посилались під час аналізу нашої проблеми. Також корисно було ознайомитись із роботами, в яких розглядались деякі проблеми сучасної дозвіллевої сфери, Ж. Фурастьє В. Пічі, Е. Соколова, Ю. Стрельцова, В. Бочелюка. Більш близькими за тематикою нам здаються роботи К. Маркса, М. Вебера, Е. Дюркгейма, І. Джохадзе, які акцентували на праці, на професії, та дослідженнях у сфері дозвілля в Т. Веблена, Ж. Дюмазед'є, Г. Зборовського, Р. Стеббінса, Г. Орлова, використовуючи їх уже в контексті зіставлення. Найцікавішими для нас виявились роботи французького соціолога Ж. Дюмазед'є, в яких він аналізує функції дозвілля, та робота канадського вченого Р.А. Стеббінса «Вільний час: до оптимального стилю дозвілля (погляд із Канади)», в якій розв'язується проблема можливостей смислотворення дозвіллевих практик із позиції розподілу їх на «серйозний» і «несерйозний» види. Ми вважаємо, що розглянуті дослідження дуже важливі для вивчення феномену дозвілля та їх можна використати для аналізу взаємовідносин праці й дозвілля.

Означену проблему в різних аспектах розглядали О. Бойко, Г. Волощенко, Л. Волобуєва, Л. Помиткіна, Б. Бессонова, І. Пантелєєва. Г. Волощенко в роботі «Дозвілля між Сходом і Заходом у Середньовіччі» пропонує ретроспективу теоретико-культурних уявлень про взаємовідносини праці й дозвілля та звертає увагу на аксіологічний аспект дозвіллевих практик. У психофізіологічному ключі розглядали проблему поєднання праці й відпочинку Л. Помиткіна й Б. Бессонов, які обґрунтували необхідність свідомого поєднання праці й дозвілля в житті особистості. Найбільш ґрунтовною роботою дослідження дозвілля в середовищі вітчизняних науковців є монографія О. Бойко «Культура дозвілля в суспільстві ризику», яка присвячена дослідженню трансформаційних процесів і перспектив розвитку культури в суспільстві ризику. Серед виокремлених аспектів дослідження феномену дозвілля авторкою означені й взаємовпливи між працею та дозвіллям в історичній генезі. Можемо погодитись із тезою О. Бойко, що поняття праці й дозвілля мають різні варіанти тлумачень, але в суб'єктивному аспекті можуть і не розрізнятися [6, с. 52].

Попри наведені аргументи стосовно взаємовідносин праці й дозвілля, ця проблема залишається ще мало дослідженою та потребує уваги науковців. До того ж швидкоплинність змін у культурі й соціумі XXI століття вимагає врахування нових реалій і дискурсів щодо взаємовідносин праці й дозвілля та їх змістовного наповнення.

Викладення основного матеріалу. Звернення до історії інтелектуальних європейських традицій дозволяє припустити, що дослідження понять «праця» та «дозвілля» в їх різному співвідношенні почалося з творів Платона й Арістотеля. Тому логічним буде почати розгляд історії вищезазначених понять зі звернення до концепцій світу й людини в працях відомих грецьких класиків через вибудовування тріадної схеми: «фізична праця – дозвілля – праця духовна». На таку схему нас наштотувала робота К. Маркса «Німецька ідеологія», в якій праця розподіляється на матеріальну й духовну [14]. З огляду на сучасну ситуацію та означену нами проблему додати до схеми поняття «дозвілля» видається цілком слушним.

Запропонована Платоном картина світобудови є єдністю двох світів: фізичного (чуттєвого) й ідеального – світу «чистих» і «справжніх» ідей, світу трансцендентального, до якого треба прагнути, щоб досягти досконалості у всіх видах буття. Шлях до такої досконалості є просуванням до істини, яка може відкритися тільки через філософське споглядання надчуттєвого світу. Розподіл праці в «Державі» визначається природними задатками людини (домінівним станом душі), тому в «Ідеальній Державі», відповідно, існують три стани: пра-

вителів, воїнів і хліборобів / ремісників / купців. Сфера істини, на думку Платона, відкривається тільки особам, які отримали спеціальну освіту, тобто філософам, «кращому класу громадян» [18]. Таке сакральне обґрунтування функцій «кращого класу» наділяє їх і привілеєм – правом на дозвілля, оскільки користування цим привілеєм є «правильним» і служить «благу держави», тому вони не можуть відриватися на заняття фізичною працею, тому що вона заважає «правильності» дозвілля [18]. Праця кожного стану, за Платоном, безумовно, важлива для держави, але фізична, яка грізною Еридою народжена (Гесіод), ніяк не може прирівнюватися до інтелектуальної [18].

Погляди Арістотеля на характер праці й дозвілля також зумовлені сконструйованою ним системою світоустрою. У центрі цієї картини – деміург, «сам себе мислячий розум», який складається із законів вічного універсуму. Від бога-деміурга залежить все, що є в універсумі, ним визначена мета вдосконалення та шлях до досягнення вищої якості. Арістотель розуміє подібну божественну впорядкованість світу як ієрархію, яка починається з бога, спускається до нижніх щаблів біологічних видів і далі – до нижчих сутностей. Природним, найкращим і найщасливішим виявляється таке життя, що насичене інтелектуальною, духовною діяльністю, присвячене спогляданню бога й тому є шляхом як до щастя, так і до істини. Арістотель, як і Платон, вважає, що саме в такому житті – вище призначення людини. Так само як і Платон, Арістотель пов'язує означений спосіб життя з дозвіллям: «щастя є залежним від дозвілля» [2]. Фізична праця призначена для виживання, вона – ворог дозвілля (бо заважає спогляданню), але необхідна для забезпечення життя в суспільстві. Тому порядок універсуму Арістотеля ставить хліборобів, ремісників, торговців на нижчий щабель суспільства. Дозвілля в Арістотеля, як ми бачимо, набуває ще більшої в порівнянні з Платонівською концепцією значущості, зливаючись у вимірі соціальної ролі з інтелектуальною працею. Тріадна схема набуває вигляду дихотомії «фізична праця – дозвілля», оскільки поняття «духовна (інтелектуальна) праця» поглинається поняттям «дозвілля», розчиняючись у ньому.

Погодимось з більшістю дослідників античної культури, які вважають, що ідеї Платона й Арістотеля відбивали аристократичні цінності й у цілому поділялися більшістю представників афінської знаті. У стратифікації знарядь праці в Арістотеля раб був «знаряддям праці, яке розмовляє», на відміну від таких, що «мовчать чи мичать», отже, виносились за дужки людської норми й, на думку Х. Арентс, греки прагнули вилучити рабів з «умов життя» [1]. Діяльністю, наближеною до норми, достойною благородної людини, були

література й філософія. І таке поєднання благородства й відповідного до нього заняття в загальній моделі запропонованих нами відносин між фізичною, інтелектуальною, духовною працею та дозвіллям слугувало звільненню від «ненормованості» життя, сприяло можливості досягнути гармонії та наблизитися до богів. Це й був ідеал духовного шляху людини, діяльність, яка збігалася з грецьким онтологічним ідеалом, і, на думку Арістотеля, ідентифікувалась із поняттям дозвілля. Людина, звільнена від тягара та турбот фізичної праці, отримувала від богів життя як благо. Тому поняття дозвілля наповнювалося особливим «виховним» та «освітнім» змістом, водночас воно не ототожнювалося з поняттям «ледарство» й використовувалося в практиці виховання юнаків із почесних родин [3]. Отже, поєднання інтелектуальної діяльності й дозвілля (а саме заняття політикою, філософією, наукою, літературою та освітою) в умовах класичної античної культури робить людину щасливою та самодостатньою. Л. Волобуєва відзначає, що в епоху античності дозвілля як соціальний час, як діяльність вільної людини «мислилося як прояв іманентної універсальної креативності, що сприяє самозбереженню та відтворенню сущого в процесі переходу від хаосу до порядку» [9, с. 53]. Сутність такої творчості трактувалась як виконання програми, що принесена ззовні, з Космосу. Вільна людина діє без примусу, силою власної натури, що знаходить відбиток у волі епічних героїв переборювати долю та тим самим співвідносити себе з богами. Зміст і характер дозвілля постійно вдосконалювались, що знаходило свої відгуки в розвитку системи освіти й усіх видів мистецтва [17]. Свята (виконання обрядів) як організована, сезонна форма загальнонародного дозвілля відіграють комунікативну, політизовану роль, є практично постійною величиною всіх етапів історії та культури, хоча їх аксіологічні й телеологічні характеристики мають особливості в кожній культурі на кожному етапі історії. Соціальну роль народних свят Платон визначив у «Законах» (II, 653 d) так: «Боги зі співчуття до людського роду, народженому для праці, встановили замість перепочинку від цієї праці божественні святкування» [18], які, на думку Платона, є регламентованою («асхолія») діяльністю, призначеною для «грубої та неосвіченої юрби», яку необхідно спрямовувати до понять і вимог суспільства. Істинне дозвілля («схولة») цілком належить приватній особі, яка віддана своїй совісті й має право ставити її на службу одній лише мудрості.

Хоча й Платон, і Арістотель прирівнюють будь-яку фізичну працю до рабської, аналіз історичних і літературних джерел античного світу дозволяє зробити висновок, що фізична не рабська праця відрізнялась від рабської рівнем свободи. Розви-

ток ідеї свободи ми можемо простежити в працях філософів пізньої доби (наприклад, в Епікура). Відомо, що розрізнялись форми дозвілля та громадської діяльності. З розвитком політичного устрою суспільства поступово змінюється ставлення до вільної діяльності нижчих прошарків, наприклад ремісників, до мистецтва й творчості в цілому, які згодом почали впливати на зміну уявлень про цілеспрямовану діяльність до божественного світу, а отже, до набуття нею статусу інтелектуальної, духовної.

Зміна суспільного укладу Римської імперії потребувала нових видів трудової та дозвіллевої діяльності, стимулювала функціональну переорієнтацію деяких попередніх. У загальному плані культура розвивається в горизонтальній площині, втрачаючи вертикальні виміри, стимулюючи практицизм. Наприклад, філософ презентує себе в ролі «духівника» патриція, допомагає подолати мотив приреченості в суспільстві, що втрачає сакральні цінності. Як і в будь-якій рабовласницькій державі, праця рабів зневажалася, робота за платню також вважалася заняттям неповажним, нікчемним. Однією з ознак інтелектуальної праці як вищої за цінністю була відсутність за неї винагороди. Ця праця була винагородою сама по собі, тобто дозвіллям.

Що ж до вільної частини населення, то дослідники античної історії та культури вказують на наявність двох форм проведення часу: «справа, діло» й «дозвілля», «negotium» та «otium». Перше поняття містило війну, землеробство й управління громадою. Поняття «otium» поєднувало в собі задоволення виконаним завданням, яке позначалося як життєво важливе, звільнення від справ, війни або суспільних обов'язків; час, який присвячувався творчості, бесіді й розмислам; насолоду красою природи й творами мистецтва, тобто ідентифікувалось із дозвіллям, але пересмислювалось у бік поняття «безтурботність» (неробство як безтурботність). Цицерон, намагаючись сформувати ідеал otium'a, характеризував такий вільний час як спокій у поєднанні з гідністю та бачив у ньому бажаний тип дозвілля для всіх розсудливих, чесних і благородних людей, але в такому арістотелівському сенсі otium залишається тепер в обмеженому середовищі деяких філософів, літераторів тощо.

Г. Волощенко вважає, що Середньовіччя успадковує від римського періоду античності три види дозвілля: «божественне дозвілля як вищу діяльність, що на неї здатні лише «обрані» та яка джерельно пов'язана з діяльністю піфагорійців» [10]; «високе дозвілля» Арістотеля як висока моральна діяльність громадянина; «дозвілля – неробство», яке успадковується з римської культури. У своїй роботі авторка намагається з'ясувати питання, як у Середньовічній Європі відбувалося формування

поняття «дозвілля» в оптиці трьохсферності його виходу з античності [10]. Дослідження авторкою процесу формування поняття дозвілля в епоху Середньовіччя дало підстави зробити висновок, що базовим стало його тлумачення як *otium* – неробство.

Розмірковуючи в означеній площині оцінок Середньовічних форм дозвіллевої проблематики, зазначимо, що рання середньовічна культура склалася в результаті синтезу романізації та варваризації та спрямовувала свій розвиток у горизонтальну площину, тобто в бік розширення бази й пониження загального культурного (інтелектуального, духовного) рівня. На середньовічному етапі європейської культури розуміння понять праці й дозвілля пов'язується християнською вертикальною теоцентричною картиною світу, в якій Бог став абсолютною цінністю, а людина почала тлумачитися як образ Божий, найвеличніша цінність після Бога. Духовна основа людини, топос будь-якої діяльності розміщувались між двома точками відліку її життя: гріхом і порятунком. У середньовічній патристиці цінності не розмежовуються, а зливаються: з однієї сторони, – моральне, естетичне й інтелектуальне, з іншої, – трансцендентне й іманентне. Водночас відбувається протиставлення цінностей вищих, божественних і звичайних, мирських. На цій світоглядній позиції будуються і цінності праці й дозвілля. Праця, на відміну від її оцінки в античності, не вважалася нікчемним заняттям, але й тут існувала своя «ієрархічна драбина», типова для Середньовіччя, – на кожному соціальному рівні тлумачилася по-різному. На думку Ф. Аквінського, «насамперед і головним чином вона повинна дати прожиток; по-друге, повинна позбавляти людину стану байдкування як джерела багатьох бід; по-третє, повинна приборкувати хіть, забиваючи плоть; по-четверте, дозволяє творити милостиню» [15]. І це стосується всіх верств населення.

Так, відповідно до створеної християнством ціннісної ієрархії, відбувся і розподіл видів праці за станами: духівництво, перший стан – ті, що моляться за всіх і тому наближені до світу трансцендентних цінностей; для них працею була молитва, тобто їхня трудова діяльність мала моральне, естетичне й інтелектуальне наповнення та виправдовувала собою дозвілля священників і монахів, але дозволялась і фізична праця в невеликій кількості для того, щоб «приборкувати хіть»; аристократія та військові, лицарство (ті, що воюють) стверджували цінність свого образу життя «творенням милостині», не накопичуючи багатства, й мали для цього дозвілля, яке можна визначити як соціально-етичний обов'язок; і третій – народ, простий люд (ті, хто працює), який має відпочинок як необхідність для відтворення фізичних сил у процесі відпрацювання гріха,

тобто селяни, городяни, для яких праця розглядалась як тягар повсякденної діяльності, що забезпечував земне існування. Така праця була важкою, не приносила морального задоволення, що дозволяло тлумачити її як покарання за первородний гріх, а пізніше як відпрацювання коштом тих самих характеристик.

Отже, в руслі християнської релігійної традиції сформувалось декілька підходів щодо оцінки трудової діяльності. Вона сприймалась як життєва необхідність, як засіб покаяння, творчий процес і ґрунтувалась на християнському вченні про первородний гріх, покарання та порятунок. У цей період розвитку культури визначення праці й дозвілля отримали чітке поєднання з їхньою практичною спрямованістю. Під впливом християнського вчення дозвілля у вищому ціннісному значенні збігалось з «неробством» ченців і молитовною споглядальністю, молитовним просвітленням духівництва, а також позитивно оцінювало «аристократичні лінощі», які в часи Середньовіччя тлумачились як такі, що були надані Богом і тому мали на меті демонструвати важливу для християнізованої соціальної ієрархії приналежність до певної страти. Таким чином, оцінки праці й дозвілля відрізняються від античного варіанту й набувають сакрального змісту: наприклад, поняття *scollh* набуває значення праці на «ниві Господній», що підкреслює духовну напругу людини на шляху до вищих цінностей. Фізична праця ще радикальніше відокремлюється в аксіологічному сенсі від розумової, інтелектуальної, духовної, тобто від праці духівництва й аристократії, а поняття дозвілля як «неробство», як необхідність відпочинку залишається в дихотомічних стосунках із фізичною працею нижчих верств населення, маркуючи себе як вільний від роботи час. Можемо підсумувати: дозвілля в період Середньовіччя було й необхідністю, і священнодійством одночасно, а набуття ним практичного характеру деякою мірою позбавляє його функції забезпечення суто духовної діяльності, ставить дозвілля у відокремлену в порівнянні з античністю позицію та формує схему взаємовідносин праці й дозвілля як тринітарну – «фізична праця – дозвілля – духовна праця» – з урахуванням того, що поняття дозвілля як *otium* – «неробство» вживається в трьох смислах відповідно до соціальної функції кожного класу: «фізична праця – дозвілля як відтворення сил, зумовлене працею», «духовна діяльність аристократів як соціальна дія – дозвілля як етичний обов'язок», «духовна діяльність духівництва – дозвілля як умова забезпечення діяльності, екзистенційна основа буття». В оцінках праці й дозвілля Фома Аквінський на дозвілля мали право всі стани, але відповідно до культурних традицій, соціальних завдань і місця в становій ієрархії.

Розкол католицької церкви, що відбувся на початку XVI ст., ознаменував початок нової історичної епохи, яка відрізнялася іншими уявленнями про місце людини у світі й про ті життєві цілі, які вона повинна ставити для себе. Виникає нова протестантська теологія праці, а отже й дозвілля. Насамперед йдеться про професії як шлях до порятунку, за словами Жака Ле Гоффа, про порятунок не всупереч своїй праці, а за її допомогою [15]. Відбувається подолання античного уявлення про працю як про долю нижчих станів, а також реабілітація багатьох сфер діяльності, в тому числі торгової та фінансової. М. Вебер проголошує тезу: «Праця стає самоціллю та покликанням» [7, с. 82].

У новому історичному контексті праця сприймається як мета, поставлена перед людиною Богом, людина змінює свій статус існування та покликання, якому вона повинна слідувати, тепер не справа існує для людини, а людина для справи. Перетворюючись на працівника на «ниві Господній», кожна людина торує шлях до власного порятунку, що відповідає тезі протестантських теологів про цінності будь-якої роботи, навіть самої грубої та естетично непривабливої – в Божих очах будь-яка праця є достойною та богоугодною. Тепер на шляху до «порятунку працею» виникає новий критерій оцінки людських істот стосовно їх місця в загробному житті – дисципліна й старанність у роботі. Основна особливість протестантизму, за Вебером, виражається в реабілітації світської діяльності індивіда, в наданні їй сакрального сенсу, відмінного від гріховного бажання збагачення. Можливість порятунку через працю докорінно змінює світоглядну оцінку праці й дозвілля.

Протестантська етика з її «духом капіталізму» проголосила вищими чеснотами працьовитість і заповзятливість у досягненні матеріального добробуту й достатку, й беззаперечно засуджувала все те, що якимось чином відривало від господарської та підприємницької активності або перешкоджало їй. У цей період тріадне відношення «фізична праця – дозвілля – праця інтелектуальна (духовна)» отримує інше трактування – прямо протилежне античному, бо тепер уже дозвілля визначається як неробочий час і санкціонується працею, а не навпаки, як у Платона або Арістотеля. Відпочинок – чеснота не сама по собі, а тому, що корисний і необхідний, він виконує функцію відновлення та накопичення сил для продуктивної та комерційної діяльності.

За словами Х. Арендт, «ні в якій іншій галузі Новий час не пішов так далеко, як у революційному перетворенні праці, а саме до тієї точки, коли саме значення слова, яке споконвічно містило «біду й страждання», <...> втратило свій початковий сенс» [1]. В оцінці Мішеля Фуко підстави нової релігійної етики не дозволяють кори-

стуватися дозвіллям, «неробством» як безділлям (тобто без діла), без його практичної спрямованості, користуватися таким дозвіллям людина не має права «із часів Адама» [20]. Ідея індивідуалізації та корисності праці й відпочинку поступово привела до переоцінки взаємовідносин праці й дозвілля, навіть до девальвації в культурі всенародних свят.

Так логіка *Vita activa* була поширена майже на всі сфери людської життєдіяльності, підпорядковуючи «прекрасне й неvigідне» (*bonum*) «корисному й необхідному» (*Untile*). Дозвілля дедалі більше позбавляється статусу інтелектуальності й духовності й прив'язки до певного соціального стану, починають формуватися нові відносини з працею. Але й буття людини теж втрачає свою самоцінність, оскільки зводиться до її життєздатності як виробничої істоти.

Капіталізм на свій кшталт обмежив екзистенційну свободу людини, зробивши її цілком і повністю залежною від праці й поставивши перед вибором – працювати або померти. Для людини, що виробляє (*homo faber*), праця – не щастя, а важка необхідність. Вона не живе, щоб працювати, а працює, щоб жити, тобто така людина, можливо, й уявляє себе активною, вільною та незалежною, проте насправді вона не вільна й не незалежна. *Homo faber* працює, тому що не може не працювати, й зовсім не важливо, чи приносить це задоволення, чи є ця праця творчою, чи буденною, фізичною чи інтелектуальною [12]. Здавалося б, розвиток засобів виробництва, раціоналізація та гуманізація процесу трудової діяльності повинні були супроводжуватися стиранням (або пом'якшенням) суперечності між «сутністю» та «існуванням», за термінологією Маркса, працею та дозвіллям. Але, на думку більшості дослідників, така суперечність зберігається в суспільствах різного рівня економічного розвитку, оскільки праця як «діяльність для заробітку» продовжує залишатися чимось на зразок повинності, яка накладається на людину й зумовлює її фізичне й соціальне буття [12].

Капіталістичне «ставлення до праці» радикально переосмислило її орієнтацію з моральності на практицизм: зникли питання, на які була спрямована вся людська діяльність: «добре чи погано?», «істинно чи хибно?», «прекрасно чи потворно?», натомість актуалізувалися інші: «вигідно чи неvigідно?», «корисно або марно?», «прибутково або збитково?». І. Джохадзе оцінює найману працю як сучасну, більш технологічну форму рабства [12], водночас рабство як спосіб існування поширюється на всіх членів суспільства, які розрізняються лише привілеями й оплатою, – всі стають заручниками капіталістичної системи, в якій людина не живе для цілей власного щастя, а існує заради самого капіталу.

Розуміння трудових цінностей, які відповідають капіталістичному способу організації виробництва в європейських країнах, поступово закріпилось у культурі, що сприяло зміні оцінки праці й дозвілля. Між членами тріади складається новий тип відносин: праця займає провідне становище у всіх своїх різновидах і тлумачиться як цілерациональна діяльність, а дозвілля – як другорядна щодо будь-якої праці цінність – перетворюється в його структурний підрозділ. Таким чином, формується дихотомія та знову змінюється зміст: «праця (фізична й інтелектуальна) – дозвілля (неробство, свобода від праці, вільний від роботи час)».

Історія цивілізації починається з появи вільного часу, його значення в тому, що він надає можливість людині не тільки існувати як природній істоті, а й перетворює її на істоту соціальну, культурну. К. Маркс, наприклад, рекомендував скорочення часу необхідної роботи для досягнення цілей вільної та творчої праці. Збільшення кількості вільного часу шляхом науково-технічного прогресу в структурі соціального буття задало новий вектор розвитку дозвілля у ХХ ст.: змінилася не тільки технологічна, а і його ціннісна структура, вони вступили в процес руйнації, який починається зі сфер праці, дозвілля та освіти.

У структурі трудових ресурсів зменшується частка фізичної та зростає доля розумової праці. Чисто фізична праця на стадії переходу до постіндустріального суспільства знаходиться в нижній частині спектру й поступово зникає: зі становленням суперсимволічної економіки пролетар стає когнітаристом [19], панівне становище в постіндустріальному суспільстві займають представники інтелектуальної еліти (Д. Белл) [4], «працівники знання» (П. Друкер), «когнітаріат» (Е. Тоффлер), прекаріат (Г. Стендінг). У своїх дослідженнях прекаріату Д. Новіков підкреслює, що апологія прекаріату є одним з основних напрямів індивідуалістичної пропаганди, яка на протигагу колективній відповідальності за умови існування людини перекладає відповідальність за власну долю виключно на неї саму [16, с. 24].

В умовах нової соціальності інтелектуальний продукт стає товаром, оскільки праця заміщується знаннями (Е. Тоффлер, П. Друкер). Але водночас у сучасному суспільстві споживання, взаємного «обміну послугами», де людина стає більш значущою в ролі споживача, а не виробника, змінюється її ціннісний світ, мета її діяльності. «До парадоксів суспільства знань належить те, що воно відмовляється від досягнення мети пізнання – істини. У цьому суспільстві ніхто вже не вчиться, щоб знати, а навчається задля самого навчання. Адже в основі суспільства знань лежить теза, що всяке знання швидко застаріває і втрачає свою цінність» [6, с. 251]. Зміна характеру праці в постіндустріальному суспільстві продукує і нові

способи її організації: на зміну довгостроковому працевлаштуванню, що суттєво обмежує мобільність працівників і роботодавців, приходять гнучкі, короткострокові форми зайнятості. Розмежування місця роботи й житла стає не обов'язковим через поширення дистанційної, проєктної зайнятості, а позаофісна робота дозволяє впровадити в робочі відносини й певні дозвільні форми. Отже, взаємопереходи від праці до дозвілля, сам характер праці (як розумової, так і фізичної) та дозвілля приводить до «споріднення» цих видів людської діяльності: дозвілля починає займати простір праці й навпаки.

Дозвілля в постіндустріальному суспільстві, так само як і праця в індустріальному, капіталізується, тобто розглядається як перспективна сфера розвитку людського капіталу. Формується «цивілізація дозвілля», в якій змінюється ставлення до ролі й функцій організацій культури: просвітницька модель змінюється так званою гедоністичною концепцією, індустрія розваг прагне скрізь і щодня відтворювати «потребу» в неробстві як у розвагах. Сумно пише Ж. Бодріяр про «втрату безпосередньої, взаємної, символічної людяності в стосунках» у суспільстві споживання [5, с. 205].

До того ж сфера дозвілля тепер має тенденцію використовуватися для демонстрації «престижності» свого матеріального рівня. Згідно з концепцією Т. Веблена («Теорія дозвільного класу») цінність дозвілля в тому, що демонстративне утримання від праці (демонстративне дозвілля) стає визнаним знаком репутації та статусу [8]. В умовах сучасної культури дозвілля ще широко не усвідомлюється як можливість застосування неоплачуваних зусиль із метою задоволення творчих і духовних потреб, хоча й впливає на трансформацію умов, можливостей і переваг вибору між працею та дозвіллям. Ж. Дюмазед'є пише про те, що дозвілля в сучасному постіндустріальному суспільстві набуло самостійного, незалежного від праці статусу й служить не стільки для відновлення витрачених фізичних і духовних сил, скільки для задоволення потреби вищого рівня – самовираження, самоствердження, бажаної соціальної ідентифікації. З Ж. Дюмазед'є можна сперечатися стосовно того, чи настав етап «цивілізації дозвілля, чи ні, але цінність дозвілля, безумовно, зросла, якщо звернутися хоча б до такого прикладу, як феномен «дауншифтингу» (simpleliving) [13, с. 85].

Ми вже з'ясували, що наука, технології, інформація та культура в цілому підняли на соціальний п'єдестал нової економіки університети, інформаційні, наукові, культурні й медичні організації як центри зосередження теоретичного й прикладного знання, змінюючи саму сферу застосування людських здібностей. Сучасна людина може віддати перевагу духовним потребам, а не високій зарплатні (діджиталізація).

Варто зазначити, що особлива роль у культурі постіндустріального суспільства належить освіті, оскільки вона може обслуговувати не тільки професійні види діяльності, але й дозвілля. Окремі галузі й види освіти, з одного боку, готують людей до творчих видів діяльності, з іншого, – їх можна розглядати як конструктивний зміст дозвілля, який міститься в особливостях процесу мистецтва, приготуванні їжі, ремеслах, спорті, мовних дискурсах тощо. Якщо такі види робіт здійснюються у вільний час, то вони набувають характеру дозвіллевої діяльності, яка нікому не підпорядковується, та тому відповідають соціальним та індивідуальним цілям.

Проблема сучасної культури й суспільства в тому, щоб зв'язати роботу й дозвілля з поняттям духовності. Людина може мати вільний час, але він часто не стає простором для самореалізації, навіть коли це час роботи для додаткового заробітку. Крім того, освіта дає можливість людям зрозуміти зумовленість ідеологій роботи й дозвілля соціальними обставинами, що сприяє формуванню історичного погляду на факти й події. Отже, релевантний кожній культурі тип відносин між працею та дозвіллям як найважливішими типами людської діяльності свідчить не тільки про економічні фактори змін, а й про наповнення життя людини культурою та духовним смислом, коли дозвілля стає часом для творчості, для пошуку духовних основ буття, а не простого накопичення знань заради знань.

В епоху таких змін важливо звертатися до історії: творча політика й політичні програми повинні спиратися на історично усвідомлене буття та чітке уявлення про те, який зміст слід вкладати в поняття «робота» й «дозвілля». У такому сенсі певну користь може принести знання того, як минулі ідеології все далі й далі просували людство шляхом конструювання певних способів і стилів життя. Як зазначав Е. Гуссерль, тільки історичні розмисли дозволяють усвідомити фактичний стан справ у наші дні й усвідомити неминучість як очевидний факт [11, с. 61].

Висновки. На кожному історичному етапі культури склався свій тип відносин між такими видами людської діяльності, як праця та дозвілля, в кожному культурному просторі дозвілля пов'язується з працею, існує як залежна від фізичної або розумової праці категорія. Водночас аксіологічні характеристики праці в кожній культурі визначають роль і місце дозвілля в житті людини й культури. У ході дослідження ми встановили, що запропонована для дослідження структурна тріада поступово проходить такі стадії: дихотомія «фізична праця – духовна праця (дозвілля); структурна тріада «фізична праця – дозвілля – духовна праця»; дихотомія «праця фізична й духовна – дозвілля», кожна з них відповідає певному типу культури й певним стадіям її розвитку.

У сучасній соціокультурній ситуації, умови якої сприяють зближенню фізичної та розумової праці, спостерігається тенденція до зникнення опозиції між працею та дозвіллям, до взаємної підміни цих понять за функціями й змістом. Ми пропонуємо для сучасного типу відносин між працею та дозвіллям поняття, яке можна визначити як монолог, що може утворитися як результат діяльності нового типу.

Але це – тема для подальшого дослідження, оскільки процеси, які відбуваються в дискурсах праці й дозвілля, відбиваються на якості життя індивідів і стимулюють нові питання ціннісного наповнення культурного світу.

Література

1. Арендт Х. *Vita activa, или о деятельности жизни*. URL: <https://ru.bookmate.com/reader/ODcBrmdg?resource=book>.
2. Аристотель. Нікомахова етика. URL: http://am.history.univ.kiev.ua/Nikomakhova_etyka.pdf.
3. Аристотель. Політика. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm>.
4. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія*. Київ : Либідь, 1996. 251 с.
5. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / пер. с фр. Е.А. Самарской. Москва : Культурная революция. Республика, 2006. 269 с.
6. Бойко О.П. Культура дозвілля у суспільстві ризику : монографія. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. 285 с.
7. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. О.І. Погорілого. Київ : Наш формат, 2018. 216 с.
8. Веблен Т. Теория праздного класса. URL: <http://www.library.fa.ru/files/Veblen.pdf>.
9. Волобуева Л.Н. Досуг в контексте философско-культурологической парадигмы. Москва : МГУКИ, 2007. 156 с.
10. Волощенко Г.Г. Досуг между Востоком и Западом в Средневековье. URL: <https://agikjournal.wixsite.com/journalcer>.
11. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию / пер. с нем. Д.В. Складнева. Санкт-Петербург : Фонд Университет «Владимир Даль», 2004. 400 с.
12. Джохадзе И. Homo faber и будущее труда. URL: <https://magazines.gorky.media/logos/2004/6/homo-faber-i-budushhee-truda.html>.
13. Дюмазедье Ж.Р. На пути к цивилизации досуга. *Вестник Московского университета. Серия 12. Социально-политические исследования*. 1993. № 1. С. 83–88.
14. Маркс К., Энгельс Ф. *Немецкая идеология*. URL: <http://www.uaio.ru/marx/03.htm>.
15. Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада. URL: <http://www.fedy-diary.ru/zhak-le-goff-drugoe-srednevekovye-vremya/>.
16. Новіков Д.О. Pluralitas non est ponedata sine necessitate або місце теорій прекаріату у науці

трудового права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 34. Т. 2. С. 22–26.

17. Пантелеева І.А. Антична людина в контексті культури дозвілля. URL: http://pnpu.edu.ua/ua/text/filosofski_obrii/Filosofski_obrii_23.pdf.

18. Платон. Держава. URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat.htm>.

19. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000261/index.shtml>.

20. Фуко М. История безумия в классическую эпоху. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=46516>.

Анотація

Федотова О. В., Жукова А. І. Праця та дозвілля в історіософській перспективі: проблема співвідношення. – Стаття.

Стаття спрямована на дослідження співвідношення праця-дозвілля через звернення до основних інтелектуальних традицій і трансформацій, які визначили ідейний зміст праці й дозвілля в західній цивілізації. Проілюстровано, що в історичному розгляді ці поняття розташувалися в триадній схемі «фізична праця – дозвілля – праця духовна». Досліджено сутнісні й аксіологічні характеристики праці й дозвілля, які визначаються в площині культурних інтерпретацій. Зміни в семіотичній культурі є детермінантами зрушення до нових духовних пошуків, які відбуваються в соціальній діяльності кожної епохи. Так, зазначено, що в античній історії та культурі діяльність, яка збігалася з грецьким онтологічним ідеалом, ідентифікується з поняттям дозвілля – це є духовний шлях благородної людини. У роботі з'ясовано, що на середньовічному етапі європейської культури розуміння понять праці й дозвілля пов'язується з християнською теоцентричною картиною світу. Виявлено, що праця спиралася на християнське вчення про первородний гріх, покарання та порятунк. Розглянуто можливість порятунку через працю, що докорінно змінює світоглядну оцінку праці й дозвілля на початку XVI ст., якому передувала протестантська етика.

У статті проаналізовано, як капіталізм обмежив екзистенційну свободу людини, зробивши її цілком і повністю залежною від праці. Визначається, що дозвілля в постіндустріальному суспільстві, так само як і праця в індустріальному, капіталізується. Автори доходять висновку, що формується «цивілізація дозвілля», в якій просвітницька модель змінюється так званою гедоністичною концепцією. Дозвілля починає займати

простір праці й навпаки. Сформовано важливу тезу, що в умовах нової соціальності інтелектуальний продукт стає товаром, оскільки праця заміщується знаннями. Таким чином, доводиться, що певна схема взаємовідносин означених видів діяльності відповідає певному типу культури на її історичному етапі.

Ключові слова: праця, дозвілля, інформаційне суспільство, homo faber, неробство, духовна діяльність, аксіологія праці, соціальна діяльність.

Summary

Fedotova O. V., Zhukova A. I. Labor and leisure in a historiosophical perspective: the problem of relationships. – Article.

The article examines the relationship between labor and leisure through references to the basic intellectual traditions and transformations that have defined the ideological content of labor and leisure in the Western civilization. It is argued that within the historical consideration these concepts are located in the triadic scheme “physical work – leisure – spiritual work”. Authors analyze the essential and axiological characteristics of labor and leisure that are determined in the context of cultural interpretations and in the social activities of each era. It is noted that in the ancient history the activity that coincided with the Greek ontological ideal is identified with the concept of leisure – the spiritual path of a noble man. The article finds that within the European culture the concepts of labor and leisure are associated with the Christian theocentric concept of the world in the Medieval ages. The researches found labor to be based on the Christian doctrine of original sin, punishment, and salvation. The possibility of salvation through labor in the sense of protestant ethics was declared in the early sixteenth century.

This article analyzes how capitalism limited human existential freedom, making it completely dependent on labor. It is concluded that leisure in a post-industrial society, as well as labor in an industrial one, is capitalized. The authors conclude that a “civilization of leisure” is being formed, in which the enlightenment model is being replaced by the so-called hedonistic concept. Leisure begins to occupy the space of labor and vice versa. Indeed in the conditions of the new sociality the intellectual product becomes merchandise, because work is replaced by knowledge. Thus, it is proved that a certain pattern of relations between these activities corresponds to a certain type of culture at its historical stage.

Key words: labor, leisure, information society, homo faber, idling, spiritual activity, axiology of work, social activities.

УДК 378.004.946.06

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.959>**Л. Т. Швидун**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7286-8103>

старший викладач кафедри дошкільної та початкової освіти

КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти»

Дніпропетровської обласної ради»,

аспірантка

Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ПРО КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ОСВІТНЬОЇ МОБІЛЬНОСТІ В НАУКОВО-ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПИ

Постановка проблеми. Нині Україна разом з європейською спільнотою здійснює розбудову просторів вищої освіти й досліджень, активізуючи політику у сфері академічних обмінів. З одного боку, цей підхід нормативно закріплений в установчих документах із реалізації Болонського процесу, з іншого боку, – він є відродженням важливої освітньої традиції, яка існувала й актуалізувалась тією чи іншою мірою протягом усієї історії університетської освіти, яка є однією з основ ідеї університету в цілому [4, с. 12].

М. Байрем (M. Byram) і Ф. Дервін (F. Dervin) наголошують: «У середині 90-х років спостерігається поширення так званої мобільності паралельно з наростанням глобалізаційних процесів у світі, в процесі чого мобільність стає дисоційованою від її розуміння як лише фізичної мобільності з метою подолання територіальних обмежень, кордонів, відбувається включення до контексту її використання не тільки людей і капіталу, але й соціальних груп, об'єктів, інформацій, ідей тощо. У результаті цього мобільність зараз інтерпретується як модний концепт, навіть міф, що обґрунтовує безперервність, текучість, відсутність кордонів» [25, с. 14].

Спробуємо розглянути проблему концептуальних засад освітньої мобільності в науково-освітньому просторі України та Європи за схемою: мобільність – види мобільності – академічна мобільність, професійна мобільність – освітня мобільність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На нашу думку, поняття «мобільність» – дуже складне явище, яке не може зводитися лише до простого обміну студентами чи викладачами, воно перебуває у сфері вивчення багатьох наук: філософії, соціології, педагогіки, психології, демографії, географії, економіки, державного управління, права, політології, історії; відповідно, академічна мобільність є предметом уваги багатьох учених: філософів, соціологів, психологів, педагогів, управлінців тощо. Проблему досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні науковці, зокрема Ч. Венкель, І. Єнгіна, Я. Кінгслі, Дж. Найт, С. Раян, М. Руїз-Корбелла, У. Тайхлер,

Б. Вахтер, Г. Де Віт, І. Ференц, Л. Рамблі, С. Бюргер, Ю. Ланзендорф, П. Бурдье, К. Девіс, Е. Дюркгейм та інші. Т. Жижко, Н. Гуляєва, Д. Свириденко, Л. Сокур'янська, О. Дейнеко, А. Карапетян, А. Циганаш, О. Хмелевська, С. Гончаренко, Є. Дудишева, В. Осадчий, Д. Свириденко, В. Свідовська, Т. Титовець, А. Чирва, С. Оксамитна зробили вагомий внесок у дослідження питання академічної мобільності. Але водночас вважаємо доцільним глибше розглянути концептуальні засади освітньої мобільності в умовах модернізації системи освіти України.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення аналізу концептуальних засад освітньої мобільності не лише вищої школи, але й системи неперервної та загальної середньої освіти, зосередження уваги на проблемах національної освітньої мобільності з боку модернізації сучасного освітнього простору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мобільність у перекладі з латинської (mobiliss) дослівно означає рух, рухливість. У довідникових джерелах мобільність розглядається як «рухливість, здатність швидко орієнтуватися в ситуації, знаходити потрібні форми діяльності» [5, с. 682].

Досліджуючи концептуальні засади освітньої мобільності, вважаємо доцільним звернутися до історико-рефлексивного аналізу, який показує, що академічна мобільність має давні корені.

Нашу думку підтверджує теза Ю. Сергєєвої: «Мобільність академічного середовища в Європі – далеко не новий феномен в освіті. Він зародився задовго до появи перших університетів і мав велике значення для розвитку європейської історії та культури. Але саме оформлення університетської освіти в Європі надало мобільності міжнародного академічного статусу. З появою університетів у XII столітті й аж до середини XX століття академічна мобільність була одним із головних принципів існування та розвитку вищої освіти в Європі» [6, с. 19].

У ХХІ столітті в Західній Європі розгорнулася дискусія, предметом якої став процес інтернаціоналізації та його форми. Дослідниця Джейн Найт одна

з перших зазначає [26, с. 5–6], що цей популярний термін має різне значення для різних людей і використовується для позначення різних процесів. Для одних – це сукупність міжнародних заходів, таких як академічна мобільність для викладачів і студентів; спільні проєкти із зарубіжними колегами; міжнародні академічні програми й дослідницькі ініціативи. Для інших – це продаж освітніх послуг в інші країни шляхом франчайзингу чи створення відокремлених кампусів із використанням як технік безпосередньої взаємодії, так і численних технологій дистанційного навчання. Ще одна група розуміє інтернаціоналізацію як процес реалізації власних проєктів на міжнародному освітньому ринку. Джейн Найт розглядає інтернаціоналізацію як «включення міжнародного, міжкультурного й глобального компонента до цілей, функцій і процесу набуття вищої освіти» [26, с. 11].

Ми солідарні з У. Тейлором, який вважає, що історія розвитку європейської освіти свідчить про те, що нині в Європі доречно говорити не стільки про інтернаціоналізацію вищої освіти, скільки про реінтернаціоналізацію, про повернення до традицій середньовічної європейської культури й культури XVII століття [27, с. 91].

В Україні культурно-освітнім осередком XVII–XIX ст. була Києво-Могилянська академія, яка стала міжнародним освітнім центром всієї Східної Європи й для якої характерні були зародки академічного обміну. «Природна річ, що найохочіші до науки вихованці Києво-братської школи, бажаючи поширити й поглибити свою освіту, <...> спрямовували свої стопи на Захід, переважно до Польщі. У школах польських, переважно в єзуїтських, закінчили свою освіту такі особи, як Сильвестр Коссов, Іосип Конашевич-Горбацький, Інокентій Гізель, Варлаам Ясинський, Іоасаф Кроковський, Стефан Яворський та інші. Деякі доходили навіть до Риму» [7, с. 287].

Погляди вітчизняних і зарубіжних дослідників сходяться в розумінні мобільності як руху в пізнанні, в освіті, в професійній діяльності, переходу особистості з однієї соціальної позиції до іншої, який зумовлюється її властивостями, здібностями й професіоналізмом тощо. У працях сучасних науковців найчастіше зустрічаються такі трактування поняття «мобільність»:

- міра здатності фактора виробництва до переміщення між сферами використання [8, с. 130];
- рухливість, готовність до швидкої реакції, швидкого включення в діяльність [9, с. 15];
- одна із сутнісних характеристик людини, яка проявляється в процесі праці, тобто професійній діяльності. Мобільний фахівець повинен являти собою людину як універсум [10, с. 67];
- з одного боку, – специфічний освітній феномен, асоційований із процесами забезпечення вза-

ємодії національних освітніх просторів, з іншого – метафора соціального розвитку [11, с. 9].

Дослідниця Н. Гуляєва розглядає академічну мобільність як можливість упродовж періоду навчання провчитись один або більше семестрів в іншому вищому навчальному закладі, де готують фахівців із цієї ж спеціальності із зарахуванням дисциплін (кредитів) і періодів навчання; ефективніше розвивати особистий інтелектуальний потенціал. Академічна мобільність є явищем динамічним, бо саме це – форма інтернаціоналізації освіти, що сприяє інтеграції індивіда до міжнародної системи освіти. Вона є важливою складовою процесу інтеграції вищих навчальних закладів у міжнародний освітній простір; періодом навчання студента в країні, громадянином якої він не є; виїздом певної кількості студентів для навчання за кордон; важливою якісною особливістю європейського простору, що передбачає обмін людьми між вищими навчальними закладами й між державами; це можливість обрання найкращих варіантів навчання для підготовки сучасного фахівця [12, с. 56].

А. Колодій акцентує на тому, що демократично налаштована освітянська громада вбачає вдосконалення освіти в сучасній Україні в руслі демократичних перетворень, у тісному зв'язку національних освітніх традицій і досвіду зі світовими тенденціями глобалізації та демократизації, а відповіддю на вимоги глобалізації є взаємне адаптування національних освітніх систем з урахуванням мобільності студентів і робочої сили [13, с. 696].

А. Мокій та І. Лапшина зазначають: «Необхідною для розвитку мобільності в нашій країні є побудова системи національної мобільності, яка уможливить здобути високий та якісний освітній і науковий рівні за поміркованих витрат» [14, с. 14]. Д. Свириденко вважає, що розбудову єдиного європейського простору вищої освіти не можна уявити без українського досвіду, який наше суспільство й українська освіта можуть дати нашим європейським партнерам [1, с. 5]. Зазначимо, що під Європейським простором вищої освіти (European Higher Education Area) розуміють простір вищої освіти країн – учасниць Болонського процесу, що проводять узгоджену й прозору освітню політику [15, с. 25].

Дослідник Дж. Уррі пропонує чотири підходи до розуміння мобільності:

1. Термін «мобільний» використовують для позначення того, що рухається або здатне рухатись.

2. В англійській мові з «мобільністю» пов'язаний «натовп» (mob), неорганізована маса людей, яка завдяки мобільності й неупорядкованості не зафіксована в якихось границях і потребує регуляції та соціального контролю; сучасний світ

породжує множину нових небезпечних видів «мобу», наприклад, так звані «розумні натовпи» (smartmobs) зі складними процедурами регуляції та контролю [16, с. 74].

3. Розуміння мобільності як соціальної мобільності в традиційній соціології.

4. Ототожнення з довгостроковими процесами географічного переміщення, міграції [16, с. 74–75].

Систематизація типів мобільності згідно з Дж. Уррі така:

- тілесні переміщення людей заради роботи, дозвілля, сімейного життя, задоволень, міграції або втечі, по-різному організовані щодо контрастних просторово-часових модальностей (від щоденних поїздок на роботу до єдиного в житті вигнання з батьківщини);

- фізичні переміщення об'єктів між виробниками, споживачами й продавцями, рівно як відправлення, отримання подарунків і сувенірів;

- уявні переміщення за допомогою образів місць і людей, що здійснюються через різні друковані й візуальні носії інформації;

- віртуальні подорожі, часто в реальному часі, в яких долаються географічні й соціальні відстані;

- комунікаційні подорожі за допомогою обміну СМС, текстами, листами й телеграмами, через факс, телефон або мобільний телефон [16, с. 135–135].

Тобто мобільність стає атрибутом людей, ідей, інформації, цінностей тощо.

Дослідник М. Слюсаревський зазначає, що кожна людина за життя кудись переміщується, демонструючи різні види мобільності: під час переїзду індивіда з одного місця на інше маємо територіальну мобільність, під час зміни професії та роботи – професійну, під час зміни родинного стану – сімейну мобільність, зміна ж позиції індивіда в суспільстві свідчить про його переміщення в соціальному просторі [17, с. 114].

Науковці по-різному підходять до класифікації видів мобільності. С. Хоминець [18, с. 224] пропонує класифікувати академічну мобільність за різними ознаками:

- за суб'єктами реалізації – академічна мобільність викладачів і студентів;

- за об'єктами – навчальна, дослідницька (для студентів), підвищення кваліфікації (перепідготовка), обмін досвідом (викладання), проведення досліджень (для викладачів і студентів);

- за формами – реальна, віртуальна;

- за напрямом реалізації – вертикальна, горизонтальна, пряма, зворотна;

- за просторовою ознакою – регіональна, міжрегіональна, міжнародна.

В Європейському просторі вищої освіти виділяють такі типи академічної мобільності:

інституційна мобільність; мобільність програм; мобільність людей, фізична / дистанційна мобільність. Також урахується рівень освіти суб'єктів мобільності (середня, середня професійна, вища професійна, фундаментальна) й географія (мобільність усередині країн ЄС, мобільність між країнами ЄС та іншими країнами світу, мобільність між країнами-сусідами).

Для нашого дослідження особливий інтерес представляє освітня мобільність, яку ми розглядаємо як різновид мобільності, що може бути як зовнішньою, так і внутрішньою, сприяє формуванню та підвищенню рівня знань, умінь, компетенцій не лише в період навчання, а й упродовж усього життя шляхом використання новітніх методів, способів набуття знань, може містити формальну, неформальну й (або) інформальну освіту, дистанційне навчання, дистанційне стажування, поєднання навчання з іншими видами діяльності тощо.

Складовими частинами освітньої мобільності, на наш погляд, є академічна мобільність, наукова мобільність, професійна мобільність.

Т. Прохоренко слушно зауважує, що освітня мобільність на сучасному етапі стає суттєвим фактором професійної успішності, забезпечує як внутрішній механізм розвитку самої людини, так і якісне й ефективне перетворення навколишнього професійного й життєвого середовища. Професійний успіх є важливою складовою частиною життєвого успіху людини й відбивається в ступені творчої своєрідності кінцевого результату діяльності, в досягненні поставленої мети, в перевищенні своїх попередніх результатів, тому орієнтація особистості на досягнення успіху є важливою умовою розвитку як особистості, так і суспільства [3, с. 169–170].

Ми також вважаємо, що відповіддю освітньої системи України на виклики глобального освітнього простору, конкуренцією на ринку освітніх послуг має стати розвиток внутрішньої освітньої мобільності, яка збільшує шанси людини на самореалізацію, підвищує якість трудових ресурсів національної економіки.

Нині ж внутрішня мобільність переважно розглядається як процедура переведення студента з одного українського вищого навчального закладу до іншого шляхом трансферу й накопичення кредитів ECTS.

На нашу думку, це надто вузьке трактування такого поняття, освітня мобільність має стосуватися не лише студентів, викладачів, а всіх учасників освітнього процесу, при чому не лише вищої, а й неперервної освіти, в тому числі й загальної середньої освіти: здобувачів загальної середньої освіти, шкільних учителів. Важливим, на наш погляд, є також можливість обміну, публічності навчальних матеріалів.

На думку М. Біль, в основі освітньої мобільності проявляється людський та інформаційний (певною мірою матеріальний) вимір щодо використання та нагромадження ресурсів. У контексті організації навчання, навіть без просторових переміщень, мобільність характеризує дві складові частини педагогічного процесу – засоби навчання та форми реалізації навчальної діяльності [19, с. 117]. Від якості загальної середньої освіти значною мірою залежить доступ населення до бажаних освітніх послуг, можливість здобуття освіти на наступних рівнях. Дослідник М. Біль слушно також зауважує, що освітня мобільність тісно корелює з мобільністю інформаційною, яка розкриває спроможність нагромадження, поширення та обміну інформаційних ресурсів.

У Законі України «Про освіту» задекларовані права педагогічних працівників на перепідготовку, підвищення кваліфікації, стажування, атестацію та умови реалізації міжнародної академічної мобільності (розроблення спільних освітніх програм з іноземними навчальними й науковими закладами, участь педагогів у програмах двостороннього й багатостороннього міжнародного обміну), що мають сприяти розвитку професійної мобільності вчителів. Особливого значення мобільність набуває в умовах конкуренції на ринку праці, що стимулює педагогів до самоосвіти, підвищення власного професіоналізму. Трудові переміщення є однією з форм визнання професійного статусу працівника, приведення фізичного, інтелектуального й духовного потенціалу у відповідність до умов його динамічного руху [21, с. 64]. Педагогічна Конституція Європи під час розробки стратегії академічної мобільності висуває нові вимоги до фахівця на глобальному ринку праці. Характерною особливістю становлення та функціонування нового вчителя, зазначається в Педагогічній Конституції Європи, є високий рівень його академічної мобільності – здатності адекватно реагувати на зміни педагогічної реальності, знаходити відповіді на виклики епохи, пересуватися в педагогічному просторі відповідно до завдань, актуалізованих суспільною освітньою політикою або ж у відповідь на зміну життєвих обставин. Академічна мобільність утримує вчителя в стані готовності до змін суспільної освітньої політики, вимагає підвищення рівня його адаптаційних можливостей, формує платформу творчого підходу до педагогічної справи, виступає основою для самовираження в процесі всього його життя як професіонала, а також сприяє формуванню кроскультурних цінностей учителя, толерантності, налаштованості на співпрацю.

У процесі навчання педагогічного працівника впродовж життя виділяють три основні етапи: відправну формальну освіту; початок професійної діяльності – педагогічну інтернатуру, яка повинна

супроводжуватися комплексом спеціальних заходів сприяння входженню працівника в професію; безперервний професійний розвиток.

Дослідники С. Кириченко, Т. Куценко, Л. Рибалко, Г. Твердохліб прийшли до висновку, що мобільність особистості є складовою частиною професійної самореалізації вчителів, яка забезпечує рух уперед до нових досягнень. Дослідницею І. Горбачовою визначено поняття «професійна мобільність учителя» як здатність особистості швидко реагувати на зміни в освітній галузі, сприймати й адекватно оцінювати нововведення в освіті, позбавлятися власних стереотипів, які заважають саморозкриттю та самоефективності, розробляти й упроваджувати авторські програми, інноваційні прийоми й методи, форми навчання та виховання учнів, мобілізувати школярів у демократичних освітніх умовах до активної участі в різних видах діяльності: навчально-пізнавальній, науково-дослідній, виховній, громадській, самоосвітній. Автором уточнено мотиваційно-особистісний, компетентісно-діяльнісний, рефлексивно-адаптивний компоненти професійної самореалізації вчителів закладів загальної середньої освіти; виокремлено загальнонаукові, професійні, соціально-особистісні, інструментальні компетенції професійної мобільності вчителів, розкрито їх зміст [23, с. 64–65].

Дослідники Є. Іванченко, Л. Горюнова, Н. Брижак розглядають поняття «професійна мобільність» як інтегровану якість особистості й сукупність якостей особистості.

В Європі поняття «професійна мобільність» розглядається через фундаменталізацію освіти. Французький учений Ф. Ваніскотт обґрунтував концепцію мобільності вчителя-європейця. Ми погоджуємося з його думкою, що «мобільність учителя – це здатність до змін, до прийняття нового, до системного мислення, до розуміння взаємозв'язків і взаємозалежності в суспільному розвитку» [24, с. 32].

Професійна мобільність проявляється у творчому характері діяльності, в активному пошуку новаторських підходів та інноваційних технологій, особистій ініціативі й професійній комунікабельності, реалізація яких стає можливою завдяки «мобільності» [21, с. 65].

Думки вчених неоднозначні щодо видів професійної мобільності. Н. Латуша професійну мобільність поділяє на вертикальну й горизонтальну й, що важливо, здійснює їх порівняльний аналіз.

Ми вважаємо, що професійна мобільність є якісною складовою частиною особистості як фахівця; її формування має розпочинатися ще під час навчання в закладі вищої освіти. Тобто між академічною та професійною мобільністю існує тісна взаємозалежність.

Ще одним важливим видом освітньої мобільності є наукова мобільність. У країнах Європи

освіта й наука становлять єдине ціле. Система освіти України має певну специфіку, не всі заклади вищої освіти України є осередками наукової діяльності. Це питання, на нашу думку, потребує окремого вивчення та викладення в науковій літературі.

Д. Свириденко також звертає особливу увагу на потребу у філософському обґрунтуванні імплементації нових освітніх технологій до освітньої практики, адже може виникнути ситуація з невідповідністю сучасного рівня розвитку освітніх технологій (як форми) її змісту, коли стара методика буде отримувати «нові колеса» й технологічне оснащення. Філософія освіти має легітимізувати нові технологічні підходи й прогнозувати їхній вплив на розвиток освіти, оцінювати їхню відповідність духу епохи [1, с. 164].

Висновки. Таким чином, автором зроблено спробу розглянути концептуальні засади освітньої мобільності в науково-освітньому просторі України та Європи за схемою: мобільність – види мобільності – академічна мобільність, професійна мобільність – освітня мобільність. Акцентовано не лише на академічній мобільності вищої школи, але й на мобільності в системі неперервної освіти, зокрема увагу звернено на професійну мобільність учителя в системі загальної середньої освіти.

Автором розкрито сутність освітньої мобільності, сформульовано власне визначення поняття «освітня мобільність», уточнено її складові частини: академічна мобільність, наукова мобільність, професійна мобільність.

Освітня мобільність не може розглядатися лише як можливість для суб'єктів освітнього процесу навчатися, працювати за кордоном або як інструмент отримання дипломів чи формування майбутніх фахівців.

Розбудова системи національної освітньої мобільності сприяє якісному професійному розвитку впродовж усього життя, відкриває можливість для отримання неперервної освіти, постійного поглиблення компетенцій, формування актуальних знань, гнучкості, критичності мислення, творчої ініціативи, розвитку високого адаптаційного потенціалу.

Перспективами подальших розвідок у напрямі вбачаємо дослідження стану віртуальної мобільності неперервної освітньої системи України, «оскільки вона, з одного боку, є результатом функціонування системи безперервної освіти, а з іншого, – робить вплив на всі етапи формування та функціонування системи безперервної освіти» [2, с. 652], сприяє осучасненню освітньої діяльності, є характерною ознакою суспільства знань.

Література

1. Свириденко Д.Б. Аналіз ролі віртуальної академічної мобільності в обґрунтуванні засад розвитку

сучасної вищої освіти. *Українознавчий альманах*. 2014. № 17. С. 163–165.

2. Циганаш А.В. Роль академічної мобільності у професійному розвитку майбутніх фахівців. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 22. С. 652.

3. Прохоренко Т.Г. Професійна мобільність як фактор професійної успішності. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. 2017. № 4 (35). С. 167–174.

4. Свириденко Д.Б. Соціокультурні передумови зародження та генези європейських університетів: контекст академічної мобільності. *Вісник НАКККіМ*. 2014. № 2. С. 12.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ : Перун, 2005. 1728 с.

6. Сергеева Ю.И. Академическая мобильность в Европе: история и современность : монография. Минск : ИВЦ Минфина, 2007. 168 с.

7. Кудрявцев П.П. Освітні мандрівки вихованців Київської академії за кордон у XVIII ст. Київ, 1914. С. 294.

8. Сушенцева Л.Л. Професійна мобільність як сучасна педагогічна проблема. *Креативна педагогіка : науково-методичний журнал*. 2011. Вип. 1. С. 129–136.

9. Хом'юк І.В. Теоретико-методичні засади формування базового рівня професійної мобільності майбутніх інженерів : монографія. Вінниця : ВНТУ, 2012. 379 с.

10. Брижак Н.Ю. Професійна мобільність як фахова якість майбутнього вчителя. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2016. № 1 (38). С. 67.

11. Андрущенко В.П. Академічна мобільність в українському просторі вищої освіти: реалії, виклики та перспективи розвитку. *Вища освіта України*. 2016. № 2. С. 5–11.

12. Гуляева Н.М. Мобільність викладачів і студентів: проблеми та орієнтири. *Розбудова менеджмент-освіти в Україні : матеріали VI щорічної міжн. конф., м. Дніпропетровськ, 17–19 лютого 2005 р. Київ, 2005. С. 76–81.*

13. Колодій А.Ф. Основи демократії : підручник для студентів вищих навчальних закладів / заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. Львів : Астролябія, 2009. 832 с.

14. Мокій А.І., Лапшина І.А. Академічна мобільність: виклики і загрози для людського капіталу України. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. 2009. № 11. С. 14–17.

15. Національний освітній глосарій : вища освіта / авт.-уклад. І.І. Бабин та ін. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2011. 100 с.

16. Урри Дж. Мобильности / пер. с англ. А.В. Лазарева, вступ. стаття Н.А. Харламова. Москва : Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2012. 576 с.

17. Слюсаревський М.М. Психологія міграції : навчальний посібник. Кіровоград : ТОВ «Імекс ЛТД», 2013. 244 с.

18. Хоминець С.І. Поняття та види академічної мобільності студентів. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2019. № 2 (45). С. 223–227.

19. Фамілярська Л.Л. Мобільність як перспективна складова сучасного освітнього процесу. *Інформаційні*

технології і засоби навчання. 2014. Т. 41. Вип. 3. С. 127.

20. Про освіту : Закон України від 05 листопада 2020 р. № 978-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 01.01.2021).

21. Латуша Н.В. Поняття «Професійна мобільність» у педагогічному аспекті. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2014. Вип. 42. Ч. 2. С. 6–9.

22. Педагогічна Конституція Європи. URL: <http://iscs-journal.npu.edu.ua>.

23. Горбачова І.І. Професійна мобільність вчителя в мінливому освітньому середовищі. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2017. Вип. 43. С. 59–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ttmniv_2017_43_8.

24. Професійна освіта : словник, навчальний посібник / за ред. Н.Г. Ничкало. Київ : Вища шк., 2000. 380 с.

25. Byram M., Dervin F. Students, Staff and Academic Mobility in Higher Education. URL: <http://eprints.usq.edu.au/8075/4/Binder1.pdf>.

26. Knight J. Internationalization Remodelled: Definition, Approaches, and Rationales. *Journal of Studies in International Education*. 2004. Vol. 8. No. 1. P. 5–31.

27. Teichler U. The Role of the European Union in the Internationalization of Higher Education. The Globalization of Higher Education. Buckingham: *Open University Press and SRHE*. 1998. P. 88–99.

Анотація

Швидун Л. Т. Про концептуальні засади освітньої мобільності в науково-освітньому просторі України та Європи. – Стаття.

У статті автором зроблено спробу розглянути концептуальні засади освітньої мобільності в науково-освітньому просторі України та Європи за схемою мобільність – види мобільності – академічна мобільність, професійна мобільність – освітня мобільність. Акцентовано не лише на академічній мобільності вищої школи, але й розкриті її можливості у системі неперервної освіти, зокрема загальної середньої освіти.

Автором проаналізовано сутність освітньої мобільності, сформульовано власне визначення поняття «освітня мобільність», уточнено її складові частини: академічна мобільність, наукова мобільність, професійна мобільність.

Освітню професійну мобільність розкрито як внутрішній механізм розвитку людини, як якісне й ефективне перетворення навколишнього професійного й життєвого середовища, а не лише як можливість для суб'єктів освітнього процесу навчатися, працювати за кордоном або як інструмент отримання дипломів.

Звернено увагу на розбудову системи національної освітньої мобільності, яка сприятиме якісному професійному розвитку впродовж усього життя, відкриватиме можливості для отримання неперервної освіти, постійного поглиблення компетенцій, формування актуальних знань, гнучкості, критичності мислення, творчої ініціативи, розвитку високого адаптаційного потенціалу.

Чільне місце в статті відведено внутрішній освітній мобільності, яка збільшує шанси людини на самореалізацію, підвищує якість трудових ресурсів національної економіки, що, на думку автора, має стати відповіддю освітньої системи України на виклики глобального освітнього простору.

Перспективними напрямками подальших розвідок автор вважає дослідження освітньої мобільності системи неперервної освіти України, зокрема віртуальної мобільності, оскільки вона є характерною ознакою суспільства знань, а також сприяє осучасненню освітньої діяльності в умовах глобалізації суспільства.

Ключові слова: мобільність, освітня мобільність, професійна мобільність, академічна мобільність, модернізація, освітній простір, вища освіта, неперервна освіта.

Summary

Shvydun L. T. On the conceptual principles of educational mobility in the scientific and educational space of Ukraine and Europe. – Article.

In the article the author attempts to consider the conceptual principles of educational mobility in the scientific and educational space of Ukraine and Europe according to the scheme: mobility – types of mobility – academic mobility, professional mobility – educational mobility. The academic mobility of higher education and the disclosure of its opportunities in the system of continuing education (in particular, general secondary education) are emphasized.

The author analyzes the essence of educational mobility, gives her own definition of “educational mobility”, and clarifies its components such as academic mobility, scientific mobility, and professional mobility.

Educational professional mobility is revealed not only as an opportunity for subjects of the educational process to study and work abroad or as a tool for obtaining diplomas, but also as an internal mechanism of personal growth, as a qualitative and effective transformation of the professional and living environment.

We also pay attention to the development of a system of national educational mobility, which will contribute to high-quality lifelong professional development as well as give opportunities for continuing education, constant deepening of competencies, forming relevant knowledge, flexibility, critical thinking, creative initiative, and developing high adaptive potential.

In the article the main place is devoted to internal educational mobility, which increases a person's chances for self-realization, improves the quality of labour resources of the national economy, which, according to the author, should become the response of the educational system of Ukraine to the challenges of the global educational space.

The author considers that promising directions for further research could be the study of educational mobility of the system of continuing education of Ukraine, particularly virtual mobility should be focused on since it is a characteristic feature of the knowledge society, and also contributes to the modernization of educational activities in a globalized world.

Keywords: mobility, educational mobility, professional mobility, academic mobility, modernization, educational space, higher education, continuing education.

УДК 1;316.6

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.960>**В. А. Шеховцова-Бурянова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4227-2253>*аспірантка кафедри філософії та міжнародної комунікації
Національного університету біоресурсів і природокористування України*

ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ

Постановка проблеми. Регіональну ідентичність часто розглядають у контексті соціальної ідентичності, адже регіональна ідентичність входить в усі сфери людського буття. Регіональна ідентифікація виступає процесом регіональних стратегій розвитку та механізмів місцевого політичного управління, формуючи ідентичність населення.

Регіональна ідентифікація виступає процесом для вибору стратегій регіонального розвитку і механізмів політичного управління на території. Місцевість стає важливою у випадку, коли закінчується життєве середовище та настає екзистенційна аксіологія. У даному випадку даної трансформації створюється певна особливість менталітету та структура специфіки поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика регіональної ідентичності розглядається у працях українських науковців Л. Нагорної, О. Картунова, С. Кисельова, А. Колодія, І. Кресіної, В. Лісового, Г. Палій, О. Майбороди, Ю. Саєнка, Ю. Римаренка, Т. Рудницької, М. Шульги та інших.

Мета статті – дослідити особливості регіональної ідентичності українців.

Виклад основного матеріалу. Кожна нація має власну національну ідентичність та менталітет, але водночас може прослідковуватися відмінність у ідентичності, а саме в регіональній ідентичності. Адже на формування ідентичності впливає територіальна місцевість. Регіональна ідентичність виявляється конструктором, тобто формує світогляд та ідентичність певного територіального населення. Апеляція до регіональної ідентичності, як і до будь-якої іншої, може слугувати як засобом прояснення співвідношення політичних сил, так і інструментом політичної боротьби й маніпулювання масовою свідомістю [8, с. 120].

Рівень регіональної ідентичності визначається складним переплетінням історичних особливостей освоєння регіонального простору, характеру етнічного розселення, ступеня урбанізованості території та збереження комплексів традиційної культури. Локальна самосвідомість виникає на ґрунті рефлексій історичної пам'яті, сполучених з усвідомленням особистості і специфічності регіонального простору як середовища життя обмеженої територіальними рамками спільноти [8, с. 81].

Серед механізмів, що залучаються для цільового формування регіональної ідентичності, можна виділити такі: використання механізму конструювання кризової або опозиційної регіональної ідентичності, ідеологічна робота як механізм формування регіональної ідентичності, образи, символіка, міфологеми, ідеологеми і комунікаційні слогани як механізми формування регіональної ідентичності та ряд інших.

Структура регіональної ідентичності складається із двох компонентів, таких як культурно-ціннісний та стратегічний. Культурний рівень пов'язаний із характеристикою сталих рис регіональної унікальності, ціннісних особливостей співтовариства. Поява стратегічного рівня має на увазі свідоме використання цих особливостей у практичних цілях, наприклад, для підвищення уваги до регіону, мобілізації співтовариства. Це свідомий винахід і використання регіональної унікальності (символічна політика, «винахід традицій», політика ідентичності), а також просування конструйованої унікальності, що виражається у формуванні регіонального образу [9, с. 23].

У ролі носіїв регіональної ідентичності виступають регіональні спільноти. Регіональні спільноти сучасності розглядаються як продукт цілеспрямованого інтелектуального розвитку елітарних груп, основною метою якої є фундація нових типів і форм ідентичностей, що забезпечують успішну групову й індивідуальну соціально-психологічну адаптацію, а також необхідні умови для колективної солідарної дії в політиці. Процес (ре)конструкції ідентичності регіональної спільноти на сучасному етапі досить часто супроводжується навмисним створенням симулякрів, які істотно змінюють сприйняття дійсності рядовими представниками колективу [13, с. 463].

Іншим рівнем ідентичності виступає міська ідентичність. Розглянемо, яким чином проходить процес формування та актуалізації даного виду локальної ідентичності. Міська ідентичність складається в ході символічного виробництва міських смислів, вона сконструйована з репертуару тих значень, з якими стикається людина. Тому ми уявляємо місто як певну сукупність образів людей, вулиць, дерев, звуків, смаків, подій через відбиток цього репертуару значень, через візуальні і вербальні сліди їх репрезентації. Згідно з

Б. Андерсоном [1], ми уявляємо будь-яку спільноту, в якій немає прямих контактів, за допомогою уявлень про дане співтовариство. Ці уявлення складаються в процесі комунікації, а саме це участь у святковому заході, зустрічі з городянами, читання публікації про історію вулиці, перегляд фотографій міста в соціальних мережах тощо. Особлива роль належить тим із них, які мають автентичність: унікальні люди, традиції, міфи, завдяки яким відбувається отождення з містом.

Н. Федотова у своїй праці «Формування міської ідентичності: факторний і інституціональний аспекти» [12] стверджує, що ідентичність міста завжди автентична, тому міста прагнуть знайти і підкреслити свою винятковість через актуалізацію автентичності, тобто через імідж, бренд або впізнаваний образ, що дозволяє викликати позитивні аспекти у сприйнятті свого (або відвідуваного) міста.

Спостерігається тяжіння колективної свідомості сучасних міст до більш стійких і виразних для зовнішнього і внутрішнього сприйняття урбаністичних образів, що впливає на формування сприятливих вражень від міста і тим самим повертає соціальні, економічні та інші види ресурсів. Перш за все, як показують багато досліджень, прив'язаність до міста забезпечує сам міський простір, з яким щодня стикається мешканець міста (мости, річки, кафе, люди). Дослідження візуальної середовища міста іноді зосереджені в рамках концепції «genius loci», де геній (або дух) місця, якщо слідувати феноменології архітектурних особливостей міста, «дозволяє людині ідентифікувати себе з середовищем». У цьому випадку місто викликає в нас позитивні емоції, з'являється бажання жити в цьому місці, оскільки ми відчуваємо зв'язок з ним [12, с. 32–49].

У своїй роботі «Теоретичні аспекти міської ідентичності» Н. Дягілева робить висновок про те, що для того, щоб визначити дефініцію «міська ідентичність», необхідно врахувати такі моменти:

1) міська ідентичність є соціальною (колективною) ідентичністю та пов'язана із включеністю в довготривалі стабільні соціальні групи, визначає емоційне наповнення самовизначення індивіда по відношенню до такої групи в цілому, до групового імені, до «своїх» і «чужих», а також групові цінності, соціальні норми, стереотипи, поведінкові патерни;

2) міська ідентичність є соціокультурним конструктом, формується в результаті соціалізації та адаптації в певному територіальному поселенні і визначається засвоєнням і відтворенням культурних символів, прийнятих норм, традицій, стилю життя жителів даного поселення;

3) міська ідентичність є результатом ідентифікації людини з міською спільнотою як великою соціальною групою, що відрізняється від ряду інших спільнот, які виділяються за ознакою муніципальної власності [3].

У свою чергу, О. Мусієздов щодо феномену міської ідентичності стверджує, що і «еліти», і «маси» відшукують, створюють, формулюють, виражають певні смисли, пов'язані з місцем/містом, задля відповіді на питання про власну ідентичність. Водночас можна припустити, що ті й інші роблять це по-різному. Тобто йдеться про те, що міська ідентичність цих груп має відрізнятися за змістом. Різниця між відповідями респондентів-представників різних груп має полягати не стільки у ступені ідентифікації з містом, скільки у способах інтерпретації власного зв'язку з містом. Так, для «справжнього» жителя міста тією чи іншою мірою характерні: емоційна прив'язаність до міста, яка включає гордість за місто та локальний патріотизм; «менталітет» – це поняття не має наукового визначення, але зазвичай означає певний спосіб або особливості мислення, ставлення до чогось, розуміння культурних кодів тощо. Формується внаслідок тривалого життя в місті, переважно в дитинстві; знання про місто, його історію, культурні особливості; «міська культура» як сукупність певних традицій, особливостей поведінки; відчуття відповідальності за місто, яке може проявлятися як наслідок відчуття себе частиною міської спільноти та/або міста як такого (певний простір, інфраструктура тощо) та спричиняти різного роду громадську активність [6].

Регіональна національна ідентичність має коріння в процесах взаємодії, взаємовпливу та часом конфлікту регіональних ідентичностей, котрі утворилися на історичному етапі розвитку, під дією деяких як соціальних, так і економічних, політичних ситуацій, а також були передумовами незвичних геополітичних особливостей України, що і мало вплив на різницю в національному розумінні себе жителями Сходу, Півдня, Центру і Заходу України. Дане розділення сталося через те, що територія України є границею західноєвропейського, східноєвропейського та середземноморського просторів.

Регіональну ідентичність українців варто розглянути через Східний та Західний регіон України.

Історично зумовлені «націоналізація» Заходу та «інтерналізація» Сходу – найбільш впливові й настільки ж різні тенденції – посилюють диференціацію в рамках єдиного географічного простору. У сучасній соціологічній науці використання географічної опозиції «Захід-Схід» вказує на комплекс соціально-економічних та політичних відмінностей, які створюють рельєф, «географію» соціокультурного простору.

Регіональний вимір національної ідентичності тісно пов'язаний з особливостями формування регіонального національного складу населення. Із другої половини XVI ст. відбувалося інтенсивне заселення південних і східних окраїн Росії,

території між Доном і лівими притоками Дніпра і Десни. Південно-Східна Україна і Донбас – історично український регіон, проте цей регіон заселяли і освоювали різні етноси, серед яких українці у XVII ст. становили 73,8% (на Донеччині 61,3%), росіяни – 12,2% (20,5%), молдавани і румуни – 6,2% (2,5%), греки – 3,7% (7,3%), вірмени – 2,6% (6,1%), що формувало особливий етнокультурний тип регіону [2, с. 113].

Унаслідок інтенсивного «перемішування» формувалася особливий тип регіональної ідентичності, лише мінімальною мірою, на переконання Л. Нагорної, пов'язаний з етнічністю [8, с. 125]. Надалі процес зросійщення набирає значних темпів (прогресує), що витікало з промислового значення регіону.

Згідно з даними карти В. Кубійовича «Переселення на початок XX ст.», у 1890–1930 рр. на Донбас переселилося приблизно 2 млн, здебільшого росіян із центрально-промислового та інших районів Росії, що оселилися по містах і промислових центрах [4, с. 148]. Це, звичайно, привело до змін у національному стані поселення українців Донбасу в бік зменшення. Коли розпочався промисловий бум та урбанізація, українці виявилися неготовими взяти в них участь. Прискорений промисловий розвиток на теренах Донбасу створив потребу в робітничому, промисловому класі. За даними перепису 1897 р., у гірничодобувній та металургійній промисловості Катеринославської губернії працювало 67,8% росіян. Перебування різних регіонів України в умовах різних можливостей для економічного розвитку суттєво вплинуло на формування особливостей регіональної ідентичності, а також на етнополітичний розвиток цих регіонів у цілому.

Прослідковуються відмінності у світоглядах та менталітеті Сходу та Заходу, а саме в західному світогляді прослідковується індивідуалістичні та матеріалістичні аспекти, у свою чергу, у східному спостерігається пасивно-споглядальні аспекти, які спрямовані на вищі істини.

Регіональні відмінності між західними і східними українцями сформувалися на різних основах, а саме йдеться про індивідуалістичний та колективістський світогляд. Сьогодні для західних українців ідентичність характеризується орієнтацією на державу та служіння її інтересам. У свою чергу, східні українці характеризуються критичним ставленням до влади, що нерідко межує з анархізмом, орієнтацією на самоорганізацію в рамках громади.

Однією з відмінностей регіональної ідентичності між Заходом та Сходом виступає різні релігійні конфесії. На релігійний світогляд вплинули історичні чинники, для Західної України більше характерний католицизм, у свою чергу, для Східної України – православ'я.

Особливістю Східної України виступає виправдання авторитарних методів політичного управління для гарантування порядку та стабільності, для Заходу України характерне виявлення зацікавлення особистості і долучення до вирішення суспільних та громадських проблем. С. Ліпсет наголошує, що «для Східної України притаманне колективне залучення до політичної сфери, а для Заходу України притаманна самоорганізація на основі індивідуалізму, елітизму» [7, с. 36].

Специфіка культури, звичаї, духовні цінності, мова є головними регіональними відмінностями. Вагомим історичним впливом на регіональні відмінності між Західною та Східною Україною характеризується період СРСР, що вплинув на русифікація та зміну релігійної ідентичності [5, с. 16].

Однією з регіональних ідентичностей між Заходом та Сходом виступає мова. Кожний громадянин України повинен знати та розмовляти на своїй рідній, державній мові. Але на Східній Україні переважно прослідковується російська мова, яка є виявленням історичних чинників русифікації українців внаслідок імперської політики царської Росії та під час радянського періоду.

Історичними чинниками формування регіонального менталітету Західної України виступає вплив Річі Посполитої, Австро-Угорської імперії, які вплинули на регіональні та демократичні традиції.

Специфіка регіонів базується на поєднанні двох цивілізаційних парадигм, які складаються із прагматичності західної та східної слов'янських цивілізацій, що формує специфічне взаємодоповнююче формування, яке впливає на взаєморозвиток культури, нації та релігії. Безпосередньо формуються специфічні умови існування різних етносів, які впливають на мовну, культурну ситуацію в даному регіоні.

Висновки. Отже, висока питома вага регіональних ідентифікацій в Україні визначається як об'єктивною поліфонічністю національного буття, так і тією сегментованістю простору, яка склалася історично. Культурно-політична інтегральність вибудовується на основі систем різного рівня складності, а обставини політичного життя і різноспрямовані геополітичні чинники, групові інтереси еліт неймовірно ускладнюють процес її формування.

Регіональна ідентичність формувалася під дією відмінних соціальних та історичних, політико-культурних, релігійних, лінгвістичних, психологічних чинників.

У типах ідентичності саме регіональна ідентичність має специфічну роль та місце в дослідженні менталітету, адже вона має зв'язок із певними місцями, які виокремлюють специфічні структури світу, практик тощо.

Однією з відмінностей регіональної ідентичності між Заходом та Сходом виступає історичний вплив на формування регіонального менталітету. На ідентичність Західної України мали вплив Річ Посполита та Австро-Угорська імперія. У свою чергу, на Східну Україну вагомий вплив спостерігався з боку Російської імперії.

Регіональною відмінністю між західними і східними українцями виступають різні світогляди. Для Заходу притаманний індивідуалістичний світогляд, а для Сходу – колективний світогляд. Для західних українців ідентичність характеризується орієнтацією на державу та служіння її інтересам. У свою чергу, східні українці характеризуються критичним ставленням до влади, що нерідко межує з анархізмом, орієнтацією на самоорганізацію в рамках громади.

Однією з відмінностей регіональної ідентичності між Заходом та Сходом виступають різні релігійні конфесії, для Західної України більше характерний католицизм, у свою чергу, для Східної України – православ'я.

Література

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ : Критика, 2001. 272 с.
2. Дружба і братерство російського та українського народів. Київ : Наук. думка, 1982. Т. 1. 480 с.
3. Дягілева Н. Теоретичні аспекти міської ідентичності. 2013. URL: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/22420/1/geobrand-2013-12.pdf>.
4. Енциклопедія українознавства: Загальна частина / за ред. В. Кубійович, З. Кузеля (репринтне відтворення). Київ : Ін-т археографії НАН України, 1994. Т. 1. 400 с.
5. Колесницька Н.М. Політико-культурні чинники брендингу Львівської області : автореферат дис. к. політ. н. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ : [б.в.], 2015. 16 с.
6. Мусієздов О. Міська ідентичність у (пост)сучасному українському місті (приклад Харкова та Львова). Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2016. № 3. С. 94–111.
7. Нагорна Л. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. Київ : Стилос, 1998. 136 с.
8. Нагорна Л. Регіональна ідентичність : український контекст. Київ : Стилос, 2008. 335 с.
9. Назукина М. Винахід традицій як механізм конструювання національної ідентичності. Інформаційний бюлетень Національного Інституту розвитку сучасної ідеології, 2007. С. 22–25.
10. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ : ПІЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
11. Рогатин В. Регіон держави як уявна спільнота: до питання про формування регіональної ідентичності. Грани. 2005. 3(41). С. 132–136.
12. Федотова Н. Формування міської ідентичності: факторний і інституціональний аспекти. Журнал соціології та соціальної антропології. 2017. 20(3). С. 32–49.
13. Хорошилов О. Регіональні спільноти як суб'єкти інтеграційних процесів. Вісник Одеського нац. ун-ту. Соціологія і політичні науки. 2009. С. 459–466.
14. Яцик І.С. Філософсько-культурологічна трансформація категорії «ситуація» (Н. Аббаньяно, К. Ясперс). Культурологічна думка. 2011. № 4. С. 223–228.

Анотація

Шеховцова-Бурянова В. А. Особливості регіональної ідентичності українців. – Стаття.

У статті розглядаються особливості української регіональної ідентичності. Регіональна ідентичність має коріння в процесах взаємодії, взаємовпливу та часом конфлікту регіональних ідентичностей, котрі утворилися на історичному етапі розвитку, під дією деяких як соціальних, так і економічних, політичних ситуацій, а також були передумовами незвичних геополітичних особливостей України, що і мало вплив на різницю в національному розумінні себе жителями Сходу, Півдня, Центру і Заходу України. Дане розділення сталося через те, що територія України є границею західноєвропейського, східноєвропейського та середземноморського просторів. Регіональний вимір національної ідентичності тісно пов'язаний з особливостями формування регіонального національного складу населення. Однією з регіональних ідентичностей між Заходом та Сходом виступає мова. Вагомим історичним впливом на регіональні відмінності між Західною та Східною Україною характеризується період СРСР, що вплинув на русифікацію та зміну релігійної ідентичності.

Відмінністю Західної від Східної Україна виступає вплив східної і західної культури на формування регіонального менталітету. Регіональні відмінності між західними і східними українцями сформувалися на різних основі, а саме йдеться про індивідуалістичний та колективістський світогляд. Сьогодні для західних українців ідентичність характеризується орієнтацією на державу та служіння її інтересам. У свою чергу, східні українці характеризуються критичним ставленням до влади, що нерідко межує з анархізмом, орієнтацією на самоорганізацію в рамках громади.

Однією з відмінностей у регіональній ідентичності Заходу та Сходу є різні релігійні конфесії. На релігійний світогляд вплинули історичні фактори, для Західної України більше притаманний католицизм, у свою чергу, Східна Україна – більш православна.

Відмінністю регіональною ідентичністю між Заходом та Сходом виступає мова. На Західній Україні переважає українська мова. Але на Східній Україні переважно прослідковується російська мова, яка є виявленням таких історичних чинників: русифікації українців, імперської політики царської Росії та політики влади радянського періоду.

Ключові слова: ідентичність, нація, національна ідентичність, регіональна ідентичність, міська ідентичність, ментальність, націоналізація, інтерналізація.

Summary

***Shekhovtsova-Burianova V. A. Features of the regional identity of Ukrainians.* – Article.**

The article considers the peculiarities of the Ukrainian regional identity. Regional identity has its roots in the processes of interaction, interaction and sometimes conflict of regional identities, which were formed at the historical stage of development, under the influence of some social and economic, political situations, and were prerequisites for unusual geopolitical features of Ukraine in the national sense, residents of the East, South, Center and West of Ukraine. This division is due to the fact that the territory of Ukraine is foreign to Western Europe, Eastern Europe and the Mediterranean. The regional dimension of national identity is closely related to the peculiarities of the formation of the regional national composition of the population. One of the regional identities between West and East is language. The period of the USSR, which influenced the Russification and change of religious identity, has a significant historical influence on regional differences between Western and Eastern Ukraine. The difference between Western and Eastern Ukraine is the influence of Eastern and Western culture on the formation of a regional mentality.

Regional differences between Western and Eastern Ukrainians were formed on different grounds, namely the individualistic and collectivist worldview. Today, for Western Ukrainians, identity is characterized by a focus on the state and serving its interests. In turn, Eastern Ukrainians are characterized by a critical attitude to power, which often borders on anarchism, the focus on self-organization within the community.

One of the differences in regional identity between West and East is the different religious denominations. The religious worldview was influenced by historical factors, Western Ukraine is more characterized by Catholicism, in turn, Eastern Ukraine is more Orthodox.

Regional communities act as carriers of regional identity. Modern regional communities are seen as a product of purposeful intellectual engineering of elite groups, the main purpose of which is the foundation of new types and forms of identities that ensure successful group and individual socio-psychological adaptation, as well as the necessary conditions for collective solidarity in politics.

Key words: identity, nation, national identity, regional identity, urban identity, mentality, nationalization, internalization.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.36:364-7

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.961>**С. М. Вакуленко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3293-1670>

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна**А. В. Маслова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5896-6797>

студентка III курсу соціологічного факультету

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

**СОЦІАЛЬНА РОБОТА З МОНОБАТЬКІВСЬКИМИ СІМ'ЯМИ В КОНТЕКСТІ ПЛЮРАЛІЗАЦІЇ
ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН**

Постановка проблеми. Останніх декілька десятиліть спостерігаються суттєві зміни, що відбуваються із сім'єю як соціальним інститутом. Сім'я в епоху постмодерну втрачає такі інституційні ознаки, як, наприклад, норми шлюбності, закономірності народженості дітей, сімейного способу життя, натомість стверджуються й укріплюються неформальні витоки шлюбно-сімейних відносин. Нині в багатьох країнах світу спостерігається виникнення різноманітних форм організації приватного життя замість однієї, переважаючої моделі шлюбно-сімейних відносин, тобто плюралізація форм сімейного життя. Це можна пояснити диференціацією сімейних цінностей, відмовою від домінування системи цінностей, які умовно можна позначити як «сімейноцентровані», притаманних традиційному шлюбу як досить жорсткому соціальному інституту. Сучасні партнерства й шлюби тяжіють до того, щоби стосунки між подружжям перетворилися на самоцінні відносини, які ґрунтуються на взаємному коханні й психологічній інтимності, незалежно від способу їхнього соціального оформлення.

Розглядаючи сучасні моделі сім'ї, варто звернути увагу на такий її різновид, як монобатьківська сім'я.

Як зазначає С. Ничипоренко, модель монобатьківської сім'ї більше відповідає постіндустріальному суспільству з його соціальною мобільністю, високим рівнем розвитку наукових і промислових технологій, інформатизації, адже збільшення значення професіоналізму для суспільства й особистості нерідко важко поєднується з виконанням нею сімейних обов'язків [8, с. 37].

Монобатьківські сім'ї (one parent families) традиційно поділяються на батьківські й материнські. Сім'ї з одним із батьків (хоча частіше дослід-

ники пишуть про материнські сім'ї) з огляду на їхню генезу – це сім'ї, що виникли в результаті: розлучення, смерті одного із подружжя (вдівство, народження поза шлюбом (з визнанням або невизнанням батьківством)). У разі народження позашлюбної дитини та відмови від визнання батьківства юридично виникає так зване «самотнє материнство». Саме самотні матері в деяких країнах є незмінним об'єктом програм соціальної допомоги та соціальної роботи.

В Україні кожна п'ята дитина народжується в матерів, що не перебувають в офіційно зареєстрованому шлюбі (у 2019 р., як і у 2018 р., частка таких народжень становила 20,5%, у тому числі в міських поселеннях – 19,5%, у сільській місцевості – 22,5%). Кількість народжених у матерів, які не перебували в зареєстрованому шлюбі, у 2019 р. становила 63,4 тис. осіб [7, с. 35].

Вибору шляху свідомого самотнього материнства сприяє зміна ставлення суспільства до подібних соціальних феноменів. Якщо ще в минулому столітті народження дитини незаміжньою жінкою вважалося таким, що не відповідає нормам моралі і викликало осуд або співчуття з боку оточення, то зараз спостерігається тенденція до більшої лояльності й до визнання соціального статусу самотньої матері як цілком прийнятного сімейного стану. Очевидно, що більшість жінок не хочуть бути самотніми матерями, однак є й такі, які вибирають цей шлях свідомо й досить успішно адаптуються до такого становища.

Водночас деякі дослідники вказують на те, що трансформації, які переживають на сучасному етапі соціальні інститути шлюбу та сім'ї, сприяють поширенню таких типів сімей, які в певних соціально-економічних умовах можуть ставати

вразливими. До прикладу, дослідження "Families and Societies", проведене в країнах Європейського Союзу, визначає такими монобатьківські, багато-дітні, одностатеві сім'ї, а також сім'ї мігрантів, сім'ї з однієї людини, а також сім'ї, утворені на основі укладання повторного шлюбу [10].

У зв'язку з тим, що у сучасних суспільствах спостерігається поширення такого типу сім'ї, як монобатьківська сім'я, зростає роль соціальних установ, системи заходів соціальної підтримки, спроможних врівноважити становище монобатьківських сімей у сучасному суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні передумови та причини виникнення материнських монобатьківських сімей у Західній і Центральній Європі детально проаналізовані в роботі Р. Зідера [2]. Власні теорії й пояснення появи феномена самотнього батьківства запропонували Г. Беккер (теорія шлюбного ринку) [1], Р. Поллак (трансакційний підхід) [9], Р. Хіл (теорія розвитку сім'ї) [13].

Особливості трансформації сфери шлюбно-сімейних відносин досліджують українські науковці С. Аксьонова, О. Гладун, І. Курило, О. Рудницький, П. Шевчук [7] та ін.

Проблеми функціонування монобатьківських сімей та передумови їхнього поширення розглянуті в роботах О. Коломієць [3], І. Курило [6], С. Ничипоренко [8], Л. Слюсар [11; 12]. Політиці сприяння функціонуванню монобатьківських сімей як складника сімейної політики присвячені публікації Б. Крімера [4; 5].

Водночас у наявних публікаціях не досить уваги приділено таким аспектам, як: потреби монобатьківських сімей у різних видах допомоги, соціальних послугах; практична діяльність соціальних служб, що спрямована на задоволення цих потреб; напрями вдосконалення такої діяльності.

Отже, **мета статті** – розглянути систему практичної соціальної роботи з монобатьківськими сім'ями в Україні, а також проблеми, що виникають у процесі її здійснення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Р. Зідер зазначає, що кількість сімей самотніх матерів поступово збільшувалася у зв'язку зі зниженням рівня народжуваності. Цьому своєю чергою сприяла низка чинників:

- перехід до індустріального суспільства;
- зниження народжуваності під впливом економічної нестабільності;
- все більша кількість жінок не мають можливості, а головне – бажання, переривати економічну діяльність, йти в декретну відпустку, залишаючи тим самим своєрідну «зону комфорту». Це одна з найважливіших причин зниження народжуваності;
- діти в меркантильному сенсі «не потрібні» сучасним батькам ні як робоча сила, ні як гарантія забезпечення у старості;

– урбанізація, умови життя в мегаполісах доповнили мрії про «сімейне щастя» різноманітністю творчих, професійних, рекреативних можливостей [2, с. 259–260].

Г. Беккер пропонує враховувати той факт, що на шлюбному моногамному ринку перебуває одночасно різна кількість потенційних партнерів з числа чоловіків і жінок. Цим можна пояснити, що частина учасників шлюбного ринку не вступають у шлюб або партнерство. Феномен монобатьківської сім'ї аналізується в його двох основних для сучасного суспільства різновидах: народження дитини поза партнерським союзом та утворення монобатьківської сім'ї в результаті розпаду шлюбного союзу. Якщо розглядати самотніх матерів, які народили дитину поза шлюбним або партнерським союзом, то сама держава стимулює появу таких сімей шляхом підвищення виплат у разі народження нових дітей. Утворення монобатьківських сімей з повних є результатом розлучення, що, своєю чергою, спричинене зниженням вигід від шлюбу. Оскільки індивіди укладають шлюб з метою збільшення своїх доходів, невелика різниця в доходах повної і монобатьківської сім'ї робить розлучення привабливим в очах жінки. Цей висновок Г. Беккер підкріплює кількома прикладами, які показують, що в регіонах, де жінки отримують у середньому більшу заробітну плату, ніж чоловіки, вища частка сімей, очолюваних незаміжніми жінками [1, с. 426].

У трансакційному підході Р. Поллака сім'я розглядається як керована структура й акцентується на мотивації та контролі поведінки індивідів. Вихідне припущення полягає в такій тезі: індивіди прагнуть зберегти довготривалі сімейні відносини. Кожна сім'я має свою внутрішню організацію, що визначає її ефективність як структури. Кожна сім'я за час свого існування накопичує специфічний сімейний капітал. До сімейного капіталу можуть бути віднесені як спільні звички й моделі споживання, що дають змогу мінімізувати витрати, так і діти. Віднесення до сімейного капіталу дітей пояснюється тим, що діти збільшують вигоди від збереження шлюбу: як матеріальні (не треба платити аліменти), так і нематеріальні (можливість постійного спілкування з дитиною).

Водночас у кожного індивіда є свій ринковий людський капітал. Зважаючи на це, трансакційна теорія пояснює, чому одні сім'ї зберігаються, а інші розпадаються: кожен з подружжя постійно порівнює вигоди від специфічного сімейного капіталу й вигоди від особистого ринкового людського капіталу. Сім'я в особі кожного з індивідів у певний момент підходить до «точки загрози», коли вигіднішим стає розлучення, а не збереження сім'ї [9, с. 66–67].

Е. Дюваль і Р. Хіл запропонували концептуальну схему розвитку сім'ї в часі. В її основу покладені два поняття: життєвий цикл сім'ї

(послідовність етапів, відповідно до яких сім'я розвивається протягом тривалого часу) та сімейна стадія (період проживання у сім'ї, якій притаманна певна структура).

Автори теорії виділяють вісім стадій життєвого циклу, що підходять для одруженої пари з дітьми, проте не можуть бути використані в аналізі життєвого циклу сімей з одним із батьків. Врахувавши, що частка сімей з одним із батьків у США в 1970-ті рр. різко збільшилася, автори теорії розвитку сім'ї розробили типологію монобатьківських сімей, в основі якої лежала демографічна подія – причина самотнього батьківства і ступінь сталості статусу «самотня людина». Період самотнього батьківства розглядається в двох вимірах: як тимчасовий і постійний. Причинами самотнього батьківства виступають розлучення, смерть партнера, сепарація подружжя через війну, народження поза шлюбом. Самотнє батьківство може бути або тимчасовим станом, або постійним. Вступ до шлюбу (першого або повторного), а також возз'єднання сім'ї є подіями, які переривають перебування у стані самотнього батьківства.

Прихильники теорії розвитку сім'ї вважали народження дитини поза шлюбом подією, що порушує нормальну послідовність етапів життєвого циклу сім'ї. При цьому в аналізі вихідною точкою є не сам факт народження поза шлюбом, а його причина – дошлюбні сексуальні стосунки, що впливають на подальший вибір жінки: використання/невикористання контрацепції; рішення народити дитину поза шлюбом/зробити аборт/вступити до шлюбу; рішення вступити в шлюб після народження дитини/не вступати до нього [13].

Виховання дітей у монобатьківській сім'ї має низку особливостей. Внаслідок відсутності одного з батьків тому, хто залишився з дитиною/дітьми, доводиться брати на себе вирішення всіх матеріальних і побутових проблем сім'ї. При цьому йому необхідно також заповнювати дефіцит виховного впливу на дітей, що виникає за відсутності одного з батьків. Поєднання всіх цих завдань є досить складним. Тому більшість монобатьківських сімей відчувають матеріально-побутові труднощі і стикаються з виховними проблемами.

Насамперед монобатьківські сім'ї стикаються з такою проблемою, як малозабезпеченість. Маючи всього один трудовий дохід або ж не маючи його зовсім, вони часто живуть на державні виплати.

У деяких сім'ях з матеріального боку не виникає великих проблем. У них частіше постають проблеми соціально-психологічного плану, особливо у дітей. Виникненню образи на батьків сприяють ситуації, коли дорослій людині доводиться багато працювати, щоб відповідати статусу благополучної сім'ї, а часу на дітей залишається менше, і вони відчувають брак уваги до себе.

Монобатьківські сім'ї поділяються на різні види. Зважаючи на це, слід вибрати різні методи

роботи з ними. Є не тільки монобатьківські сім'ї з однією дитиною, а й багатодітні сім'ї такого типу. Важливо враховувати те, з ким залишаються діти (з батьком або матір'ю), і з якої причини це сталося: через розлучення, смерть одного з батьків або щось інше. Але хоч би якою була причина появи монобатьківської сім'ї, слід пам'ятати, що насамперед уваги потребують діти.

Соціальна робота з монобатьківськими сім'ями повинна бути спрямована на зміцнення й розвиток позитивних сімейних відносин, відновлення внутрішніх ресурсів, підтримання певного соціально-економічного становища, стабілізацію досягнутих позитивних результатів та орієнтації на реалізацію соціалізуючого потенціалу.

Можна виокремити чотири головні напрями соціальної роботи з монобатьківськими сім'ями, що склалися натеper у практиці соціальних служб: вживання екстрених, невідкладних заходів у складних, критичних ситуаціях; середньострокові заходи різного характеру, спрямовані на підтримку стабільності монобатьківської сім'ї; довгострокові заходи, спрямовані на соціальний розвиток монобатьківської сім'ї та її членів; профілактичні заходи різного характеру, спрямовані на запобігання виникненню «випадкових» монобатьківських сімей.

Важливо розуміти, що під час роботи із сім'єю соціальний працівник виконує функцію координатора, оскільки для надання підтримки монобатьківській сім'ї доводиться співпрацювати з різними службами (школи, заклади охорони здоров'я, притулки, служба зайнятості тощо). Так само доводиться знаходити спільну мову з різними людьми.

Як у середньостроковій, так і в довгостроковій роботі велика увага приділяється психологічній підтримці. Діти особливо потребують постійної психологічної роботи. Але нерідко гостру потребу в психологічній допомозі та підтримці відчувають і самотні батьки.

Отже, можна зробити висновок, що таким сім'ям, безумовно, потрібна допомога соціальних служб і держави. Важливим є постійне вдосконалення діяльності Центрів соціальних служб, оскільки таких сімей дуже багато, і необхідно підвищувати їхній рівень життя, надавати консультаційні послуги за допомогою Інтернету, ЗМІ тощо. Тому що не завжди є можливість відвідати сам Центр з метою вирішення різних проблемних питань життєдіяльності такої сім'ї. Також необхідно розширювати систему підготовки молодого покоління до шлюбу і сімейного життя, розвивати систему соціально-психологічних служб допомоги сім'ї.

Важливим також видається проведення досліджень з метою з'ясування того, які проблеми виникають у повсякденній життєдіяльності такого типу сімей, яких видів допомоги та соціальних послуг вони найбільше потребують, як вони оцінюють діяльність соціальних служб.

У травні–липні 2020 року на замовлення Департаменту сім'ї та молоді Харківської міської ради науковцями соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна було проведено дослідження «Сучасна харківська сім'я у вимірі соціології» за участю авторів.

Метою цього дослідження, серед іншого, було виявлення потреб сімей різних типів, у тому числі монобатьківських, у соціальному захисті, державній допомозі, різних соціальних послугах, а також яким чином діяльність соціальних служб задовольняє ці потреби. Дослідження було здійснено за допомогою методу фокусованого групового інтерв'ю. Всього було проведено 4 фокус-групи, учасниками яких були і представники монобатьківських сімей.

Оскільки самотні матері є безпосередніми клієнтами соціальних служб, вони часто потребують їхньої допомоги. Однак соціальні служби й конкретно соціальні працівники в нашій країні, на жаль, часто асоціюються з тими, хто «забирає дітей від батьків». Звісно, на це повинні бути вагомі причини, яких іноді батьки не розуміють. Але іноді трапляються такі ситуації, як, наприклад, пандемія COVID-19, коли багато хто втратив роботу або вимушений майже звільнитися через закриті дитячі садки та школи: *«Я тоже задаюсь вопросом: мне с первого сентября уйти с работы и сесть на 4 тысячи, которые мне платят как одинокой маме, и завтра придут социальные службы, которые скажут, что я не справляюсь с родительскими обязанностями, и заберут детей?»*. Самотня мати повинна і слідкувати за своїми дітьми, і виховувати, і заробляти кошти, а через вказані обставини це робити стало значно важче.

Соціальні проблеми монобатьківських сімей пов'язані насамперед із малозабезпеченістю, яка зумовлена наявністю всього одного трудового доходу в родині. Іноді трудового доходу немає взагалі, і сім'я змушена жити на допомогу з безробіття або виплати на дітей. Доходи жінок, як правило, є нижчими від доходів чоловіків внаслідок ґендерної специфіки розподілу сфер зайнятості. Наприклад, самотні матері, що взяли участь у фокус-груповому інтерв'ю, зіштовхнулися з проблемою нестачі коштів на дозвілля своїх дітей:

«У нас пока была маленькая – давали возможность пойти в театр, в цирк с ребенком. Сейчас, конечно, этого нет. Я не могу позволить себе пойти в парк погулять с ребенком, когда ей хочется. Как бы... Ребенок говорит: «Пошли в Саржин яр погулять? – Пошли. Ты скажешь – хочу водички, пирожок, а там качельки-карусельки – сейчас я не смогу...». Что я пойду – я не буду же постоянно говорить, что денег нет, а я работаю постоянно. Не хватает денег, чтобы гулять. Не знаю, как другие справляются, но на гуляние у нас не хватает».

«Они знают, что выбираемся редко, что, когда мы будем в центре... у себя я пойду в магазин и куплю большую бутылку воды, накуплю вкусняшек... в центре я ничего не покупаю – там все очень дорого. Они знают, что, когда есть деньги – я сама скажу, что едем. Когда нет – не просят. То же и по поводу сладкого: знают, что, когда у мамы есть денежка – мама купит, она знает, чего хотят».

Проблема малозабезпеченості має універсальний характер, але не має універсального вирішення. Благополучні економічно розвинені країни в змозі виплачувати дітям у монобатьківських сім'ях порівняно щедрі виплати, але в Україні, на жаль, не так. Прагнучи не допустити зниження життєвих стандартів порівняно з дітьми з благополучних сімей, мати бере на себе надмірне трудове навантаження, але через надзайнятість, своєю чергою, не може приділяти дитині (дітям) досить часу й уваги. Тому соціальним службам треба звернути більшу увагу на дозвілля дітей, особливо в такий складний карантинний час.

Всі батьки в один прекрасний момент обов'язково стикаються з проблемою: з ким на пару годин залишити дитину, якщо, скажімо, необхідно вибратися в магазин, відвідати лікаря або просто зайнятися побутом. Зрозуміло, що дитина завжди перебуває в пріоритеті, але ж буває, що дуже потрібно.

Ця проблема постає також і перед самотніми матерями. Іноді буває так, що такі матері залишаються без підтримки своїх родичів, тож у дітей немає ні батька, ні бабусь та дідусів, а є тільки одна мама, яка виконує одночасно дуже багато ролей. Тож перед нею постають такі питання: *«Куди подіти маленьку дитину, яку до садочка ще не беруть, щоб піти на роботу?»*, *«Куди подіти дитину на вихідних, якщо я працюю?»*, *«Куди відвести дитину на пару годин, поки я відвідаю лікаря?»*, *«Що робити, якщо сусіди не погоджуються посидіти з дитиною?»*. Ці всі питання постають перед самотніми матерями чи не щодня.

Вирішення такої ситуації запропонувала одна з учасниць фокус-груп: *«Должна быть какая-то социальная няня. Мне надо срочно бежать оформлять документы, срочно, я записана, меня ждут. Но у меня соседка боится оставаться с четырьмя детьми. Она боится брать ответственность. Она за одним смотрит, другой побежал голову разбил, а она за них отвечает. Нужен специальный человек. Нужна какая-то тетя, которая поможет их всех собрать в кучу, потому что это бывает очень тяжело»*.

Також є випадки, коли самотню маму госпіталізують до лікарні або їй потрібно виїхати на заробітки за кордон, а дітей можна залишити, наприклад, тільки із сусідами: *«Я время от времени выезжаю за границу. Девочки самостоятельные, соседка уже следит за ними...»*, бо в спеціальних державних закладах мати не хоче залишати свою дитину/дітей.

Вихід з подібної ситуації («З ким залишити дитину?») можна знайти у відкритті центру, де можна буде залишити дитину на декілька годин (наприклад, якщо жінці потрібно відвідати лікаря) або влаштувати дитину на якийсь більш тривалий термін (наприклад, поки мати перебуває на стаціонарному лікуванні), або спеціально навчена няня буде приходити додому, наприклад, щоб посидіти із зовсім маленькими дітьми. Такий центр може функціонувати на волонтерських засадах, використовуватися для проходження практики студентами – майбутніми соціальними працівниками. Створення такого центру буде доречним для вирішення цієї проблеми.

Також самотні матері зіштовхуються з проблемами бюрократичного характеру та, на їхню думку, некомпетентності працівників соціальної сфери: *«Ты к ним приходишь, а они говорят «эта служба занимается твоим вопросом 100%, иди туда, там тебе помогут». Ты приходишь, а они такие «а я ничего не знаю. Я вообще некомпетентен в этих вопросах». Я говорю, подождите «вы, во-первых, депутат нашего района, во-вторых, вы начальник этой службы и вы ничего не знаете!». Секретарша знает больше, чем он. И он некомпетентен ни в чем. Я говорю ему «хорошо, давайте поменяемся тогда зарплатами со мной». Потому что я разбираюсь в этих вопросах в три раза больше, чем он. Они ничего не знают и не подсказывают. Тебе нужен юрист – ищи сама за свои деньги. Тебе нужен другой кто-то – ищи сама. Твои дети попали в какую-то ситуацию в школе, а руководительница вообще не знает, что произошло. Тебе нужно разъяснить, чтобы твои дети никуда не попали – тоже решай все сама! Куча свидетелей, но ни у кого ничего нет, все решай сама».*

«В Польше. Там другая страна, и многое можно перенять нашим службам в отношении законодательства... У нас почему-то мать во всем виновата... (неразборчиво) если что, приезжает полицейская бригада, и идти некуда... ни отец, ни отчим, хотя отца боятся... ты виноват во всем. Там по-другому. Ничего не надо доказывать. Мать защищена».

Можна дійти висновку, що українським соціальним службам потрібно модернізуватися, запозичувати й запроваджувати нові практики діяльності. У цьому контексті значний інтерес для України являє досвід різних країн світу, особливо слід звернути увагу на країни із соціалістичним минулим, в яких сфера соціальної роботи відрізняється від вітчизняної в кращий бік. І вже потім, звичайно, на США та Європу, де соціальна робота та соціальна освіта мають давню історію й багаті традиції. Тому, на нашу думку, доцільним є вивчення й творче переосмислення зарубіжного досвіду, без чого інтеграція України в європейський простір буде немож-

ливою, а ставлення суспільства до роботи соціальних служб не зміниться.

Висновки. Отже, у статті була проаналізована діяльність із надання соціальних послуг монобатьківським сім'ям. Варто зазначити, що одним з головних недоліків цієї діяльності, на нашу думку, є те, що допомога таким сім'ям надається тільки після особистого звернення до соціальних служб. Вирішенням цієї проблеми може стати створення міжвідомчої системи збору інформації про такі сім'ї, де всі установи, що працюють з ними (заклади освіти, служби зайнятості, Центри соціальних служб тощо), зможуть відстежувати їхній стан і надавати допомогу, не вдаючись до заявної форми.

Необхідно також посилювати заходи адресної соціальної підтримки батьків, які виховують дітей самотужки. Слід розробити механізми впливу на ринок праці, створити можливості поєднувати батьківські трудові обов'язки з виховними без ризику втратити роботу. Також варто приділити особливу увагу добробуту й дозвіллю монобатьківських сімей. Вихід з такої ситуації, як «З ким залишити дитину?», можна знайти у відкритті спеціального центру, в якому можна буде залишити дитину на декілька годин або влаштувати дитину на якийсь більш тривалий термін, або спеціально навчена няня буде приходити додому, наприклад, щоб посидіти із зовсім маленькими дітьми.

Монобатьківська сім'я, хоча й стикається з низкою об'єктивних труднощів, але має достатній потенціал для повноцінного виховання дітей. Головне, не допускати, щоб ці об'єктивні труднощі монобатьківських сімей призводили до негативних наслідків.

Література

1. Беккер Г. Человеческое поведение. Экономический подход. Москва : ГУ-ВШЭ, 2003. 672 с.
2. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII–XX вв.) / Пер. с нем. Л.А. Овчинцевой ; науч. ред. М.Ю. Брандт. Москва : Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1997. 302 с.
3. Коломієць О.О. Монобатьківські сім'ї: соціальний захист і самозабезпечення. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 4. С. 148–156.
4. Крімер Б.О. Особливості сімейної політики у великих містах в умовах демографічного переходу. *Демографія та соціальна економіка*. 2021. № 1(43). С. 19–37.
5. Крімер Б.О. Політика сприяння самотужкою батькам: сучасний стан та перспективи розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 2(36). С. 39–51.
6. Курило І.О. Батьківство у демографічному контексті: методологічні засади дослідження та деякі тенденції розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 3(28). С. 11–25.
7. Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002–2019 рр. : кол. моногр. / за ред. О.М. Гладуна. НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. Київ, 2020. 174 с.

8. Ничипоренко С.В. Проблеми неповних сімей у контексті демографічного розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2006. № 2. С. 37–43.

9. Поллак Р. Трансакційний підхід к изучению семьи и домашнего хозяйства. *THESIS*. 1994. № 6. С. 50–76.

10. Policies and Diversity over the Life Course: Summary of Key Findings from WP 9. Families and Societies Working Paper 72. 2017. / By Gerda Neyer. URL: <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2017/02/WP72Neyer2017.pdf>.

11. Слюсар Л.І. Позашлюбна народжуваність в Україні: сучасні особливості в контексті європейського розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 3(34). С. 26–38.

12. Слюсар Л.І. Специфіка батьківства у сім'ях різних типів: проблеми, ризики та шляхи їх мінімізації. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 3(31). С. 24–36.

13. Хилл Р. Современные тенденции в теории семьи. *Социальные исследования*. Вып. 4. *Проблемы брака, семьи и демографии*. Москва : Наука, 1970.

Анотація

Вакуленко С. М., Маслова А. В. Соціальна робота з монобатьківськими сім'ями в контексті плуралізації шлюбно-сімейних відносин. – Стаття.

У статті розглядається система практичної соціальної роботи з монобатьківськими сім'ями та проблеми, що виникають у процесі її здійснення.

В останні декілька десятиліть спостерігаються суттєві зміни, що відбуваються із сім'єю як соціальним інститутом. Сім'я в епоху постмодерну втрачає такі інституційні ознаки, як, наприклад, норми шлюбності, законородженості дітей, сімейного способу життя. Натомість стверджуються й укріплюються неформальні витоки шлюбно-сімейних відносин. Нині в багатьох краях світу спостерігається плуралізація форм сімейного життя, тобто виникнення різноманітних форм організації приватного життя замість однієї переважаючої моделі шлюбно-сімейних відносин. Розглядаючи сучасні моделі сім'ї, автори звертають увагу на такий її різновид, як монобатьківська сім'я.

Оскільки у сучасних суспільствах спостерігається поширення такого типу сім'ї, як монобатьківська сім'я, зростає роль соціальних установ, системи заходів соціальної підтримки, спроможних врівноважити становище монобатьківських сімей у сучасному суспільстві.

Соціальна робота з монобатьківськими сім'ями повинна бути спрямована на зміцнення й розвиток позитивних сімейних відносин, відновлення внутрішніх ресурсів, підтримання певного соціально-економічного становища, стабілізацію досягнутих позитивних результатів та орієнтацію на реалізацію їхнього соціалізуючого потенціалу.

Наголошується, що проведення досліджень є важливим для з'ясування того, які проблеми виникають у повсякденній життєдіяльності такого типу сімей, яких видів допомоги та соціальних послуг вони найбільше потребують, як вони оцінюють діяльність соціальних служб.

У статті представлені матеріали дослідження «Сучасна харківська сім'я у вимірі соціології», що було

проведене в травні–липні 2020 року науковцями соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна за участю авторів.

Робиться висновок, що монобатьківська сім'я, хоча і стикається з низкою об'єктивних труднощів, але має достатній потенціал для повноцінного виконання своєї функції виховання дітей. Головна вимога для цього – не допускати, щоб ці об'єктивні труднощі монобатьківських сімей призводили до негативних наслідків.

Ключові слова: сім'я, шлюбно-сімейні відносини, сімейні цінності, монобатьківська сім'я, соціальна робота, соціальні послуги.

Summary

Vakulenko S. M., Maslova A. V. Social work with single-parent families in the context of the marital and family relations pluralization. – Article.

The present research considers the system of practical social work with single-parent families and the problems that arise in the process of its practice.

In the last few decades, significant changes in the family as a social institution have been observed. In the postmodern era, the family loses such institutional features as, for example, the marital norms, the legitimate vs. bastardy birth of children, the domestic way of life. Instead, the informal origins of marital and family relations affirm and strengthen. Currently, in many countries around the world there happens the pluralization of family life forms, that is, the various forms of the private life organization arise instead of one predominant marital and family relations model. When considering modern models of the family, authors pay attention to such a variety of it as a single-parent family.

Since in modern societies the single-parent type of family becomes widespread, there increases the role of social institutions and the social support measures system that can balance the single-parent families' position in modern society.

The social work with single-parent families should aim towards positive family relations strengthening and development, restoring internal resources, maintaining the certain socio-economic situation, stabilizing achieved positive results, and focusing on the realization of their socializing potential.

It is emphasized that researches conduct is important for finding out what problems arise in the daily life of this family type, what kinds of assistance and social services they need the most, how they evaluate the activities of social services.

The paper presents the results of the study "Contemporary Kharkiv family in the sociological dimension", which was conducted in May–July 2020 by the scientists of the Faculty of Sociology of V.N. Karazin Kharkiv National University.

It is concluded that the single-parent family, although facing series of objective difficulties, has sufficient potential for the full execution of its upbringing children function. The main requirement for this is not to allow the objective difficulties of single-parent families to lead to negative consequences.

Key words: family, marital and family relations, single-parent family, social work, social services.

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.962>**В. М. Попович**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9288-3765>*доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри соціальної роботи та психології
Національного університету «Запорізька політехніка»***В. М. Демяненко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7004-7889>*магістрантка кафедри соціальної роботи та психології
Національного університету «Запорізька політехніка»*

КОРУПЦІЙНИЙ ДОСВІД, ЧИННИКИ І МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ (НА ПРИКЛАДІ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Постановка проблеми в загальному вигляді. Корупцію як соціальне явище в сучасній соціологічній науці пов'язують насамперед із дисфункціональністю соціальних процесів у перехідних або транзитивних суспільствах, яка може охоплювати всі сфери соціального простору, що виражається в соціальному феномені, за твердженням О. Стегнія [9, с. 9], «всеосяжної корупції». Саме в транзитивних суспільствах (до якого належить і українське суспільство) корупція досягає найвищого рівня розповсюдженості, що актуалізує проблему розробки й впровадження моделі протидії корупції як системи соціальних механізмів її подолання, запобігання та попередження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Складність та актуальність вивчення корупції як соціального феномена зумовлює підвищений інтерес з боку дослідників до проблеми. Поглибленому дослідженню феномену присвячені роботи Л. Багрій-Шахматова, О. Дульського, А. Закалюка, В. Зеленецького, М. Мельника, А. Міхненка, М. Михальченка, Є. Невмержицького, С. Омельченка, Б. Романюка, О. Стегнія, Т. Супрун, В. Трепака, О. Терещука, О. Ярмиша й інших. Актуальним соціальним питанням є створення умов для протидії поширення корупції та корупційних практик, тому важливою науковою проблемою є систематизація соціальних механізмів протидії корупції в соціологічному дискурсі, якої в джерельному масиві публікацій натепер не досить.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є виокремлення особливостей корупційного досвіду населення, чинників і механізмів протидії корупції в соціальній сфері (на прикладі Запорізької області).

Виклад основного матеріалу дослідження. Корупція – багатогранне поняття, що містить безліч аспектів економічного, правового, політичного характерів, а тому його слід розглядати в міждисциплінарному контексті. Тому важливо

зауважити, що до визначення корупції існує різноманіття підходів. Багато хто з дослідників називають це явище кримінологічним, хоча є й така думка, що «корупція – поняття не стільки правове, скільки соціальне й моральне» [2, с. 91].

Професор Н. Кузнецова пропонує розглядати корупцію не тільки як правове, а і як соціальне, економічне й моральне явище, що завдає шкоди нормальному функціонуванню моральних і правових відносин у суспільстві й державі [6, с. 22]. Цей підхід вважається найвдалішим, бо корупцію не можна розглядати тільки в правовому аспекті. Адже, ігноруючи інші сторони корупції, які характеризують її як соціальне, політичне, економічне явище, неможливо повністю визначити природу походження терміну «корупція».

Схоже визначення дає М. Мельник: «Корупція – це багатоаспектне соціально-економічне, політичне, правове й моральне явище, що складається із цілого комплексу протиправних дій і неетичних вчинків. Корупція – це не стільки юридична, скільки соціальна й економічна проблема. Як правова категорія, корупція – збірне правове поняття, яке охоплює сукупність взаємопов'язаних правопорушень» [7, с. 34].

Соціологічний підхід до теоретичного аналізу корупції передбачає аналіз різноманіття нормативних систем і соціальних факторів, що спричиняють корупційну поведінку, й дає змогу показати диференційованість оцінок феномена різними суб'єктами. Корупція в соціологічній інтерпретації усвідомлюється як форма соціальних відносин, передбачає аналіз її як форми взаємодії суб'єктів, що володіють різним обсягом ресурсів у межах різноманітних інститутів як нормативних систем.

Для дослідження особливостей прояву, особистого досвіду й соціокультурних і соціально-правових чинників корупції та корупційних практик у соціальній сфері було проведено масове соціологічне опитування серед населення Запорізької області (n=500, листопад 2020 р.).

Результати дослідження вказують на те, що 66% опитаних зазначили, що вони стикалися з проявами корупції протягом останніх дванадцяти місяців, причому 25% респондентів відзначили такий корупційний досвід у соціальній сфері – у сфері охорони здоров'я, освіти, соціального захисту й соціального обслуговування. Слід зазначити, що серед тих, хто має корупційний досвід, 56,5% мають досвід вимагання хабарів і 35,5% – досвід добровільних хабарів, 8% опитаних використовували «зв'язки». Натепер більший досвід корупції мають люди середнього віку (30–44 роки), більш освічені й більш заможні громадяни.

На рис. 1 представлено середні показники корупційного досвіду населення залежно від суспільних сфер та інститутів.

Отже, згідно з результатами опитування виявлено деякі особливості прояву корупційних практик у різних сферах суспільного життя: 1) у сфері охорони здоров'я домінує: практика купівлі медикаментів і витратних матеріалів (56%), сплата за медичну послугу як «добровільний внесок» через касу (20%), добровільна сплата лікарю за медичну послугу (13%), примусова сплата лікарю

за медичну послугу (11%), використання особистих зв'язків (8); 2) у сфері освіти переважають обов'язкові благодійні внески (особливо в дитячих садках і середніх школах) і подарунки вихователям, вчителям, викладачам (72%), у вищих навчальних закладах (далі – ВНЗ) – неофіційні сплати за заліки й іспити (43%); 3) у судовій системі – використання особистих зв'язків і грошові винагороди, причому 73% опитаних не вказали ніяких неформальних практик, що, можливо, пов'язано з острахом за власну безпеку (теж саме можна казати й про корупційні практики в правоохоронній системі); 4) серед адміністративних і соціальних послуг корупційні практики виявлено під час оформлення субсидій (60%), отримання довідок (24%), оформлення соціальних виплат (10%).

Поширення корупції як соціального явища підсилюється багатьма чинниками. Наприклад, В. Трепак серед таких факторів, які перешкоджають процесам подолання корупції в українському суспільстві, виділяє: 1) напруженість у соціально-економічній сфері, що створює умови для розповсюдження корупційних практик у

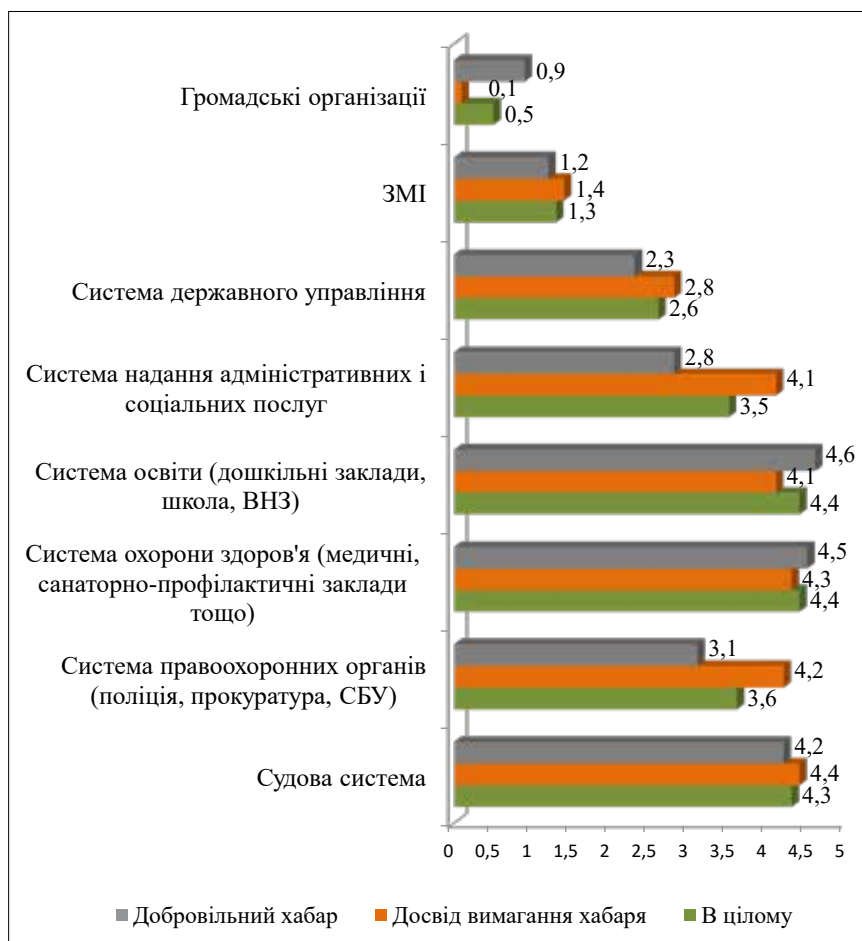

Рис. 1. Оцінка сприйняття корупції залежно від форм корупційного досвіду в різних суспільних сферах та інститутах (серед респондентів, які мають корупційний досвід)

ринкових відносинах, уповільнює формування середнього класу в суспільстві; 2) соціокультурні особливості менталітету, нормативно-етичної специфіки соціальної поведінки, заснованої на ціннісній ідеї патерналізму держави; 3) уявлення населення щодо органів державної влади та її представників як особливої соціальної інституції та соціальної групи, що наділені певними привілеями й статусними перевагами й діють на благо власних і корпоративних інтересів [10, с. 235]. Л. Білінська виділяє такі групи факторів та умов розвитку корупції: 1) економічні (несприятливий режим діяльності підприємств; відсутність прозорості багатьох економічних процесів); 2) правові (відсутність цілісної системи антикорупційних засобів, невизначеність відповідальності за корупційні діяння тощо); 3) організаційно-управлінські (відсутність чіткої регламентації діяльності посадових осіб, фаворитизм, кронізм, непотизм тощо); 4) соціально-психологічні (нерозвиненість громадянської свідомості, професійна й моральна деформація посадовців тощо) [1, с. 140]. Саме тому появи й специфіка корупції, а також формування системи механізмів протидії корупції та корупційних практик залежить від економічних, соціальних, політичних змін, ментальних і культурних особливостей розвитку нашого суспільства.

Соціокультурні й соціально-психологічні чинники корупційних практик у перехідному українському суспільстві виділяють О. Креденцер, В. Лагодзінська, О. Ковальчук: 1) наслідки радянського типу соціальної взаємодії в системі «влада (номенклатура, чиновники, керівники) – громадяни»; 2) особливості традиційного українського менталітету, традиційної ціннісно-нормативної системи; 3) кризовий стан суспільної свідомості – високий рівень аноміїної деморалізованості населення; 4) виникнення нових соціальних груп – деформація соціальної структури суспільства тощо [5, с. 48–55].

Таким чином, сутністю корупції в перехідному суспільстві виступає легітимізація та інституціоналізація неформальної нормативної системи, яка породжує корупційні відносини на макrorівні (державна, соціальні підсистеми), мезорівні (організації, установи, підприємства) й мікрорівні (корупційні взаємодії індивідуальних акторів – побутова корупція). Виникнення та інституціоналізація корупційних практик здійснюється під впливом багатьох чинників, вага яких може варіюватися залежно від цивілізаційного й суспільного розвитку країни, політичної системи, культурних і ментальних особливостей. Для перехідних суспільств, де відбувається трансформація соціальної, економічної та політичної системи на всіх рівнях, на нашу думку, характерний комплексний і системний вплив різних груп чинни-

ків, що формують неформальні норми й правила суспільних відносин і відповідну соціальну структуру, яка підтримує їх легітимізацію.

На рис. 2 представлено результати опитування щодо домінуючих чинників поширення корупції в соціальній сфері.

Найчастіше провідною причиною корупції називалось прагнення чиновників використовувати службове становище заради особистої вигоди (30,2%). Допомагає їм у цьому вище керівництво країни через своє небажання боротися з корупцією (26,3%) і саме населення, яке звикло в такий спосіб розв'язувати власні проблеми (23,1%). На недостатній внутрішній контроль в органах влади вказали 14,5% опитаних, а близько 13% респондентів переконані, що спричинює корупцію занадто складне й недосконале законодавство України. Слід зазначити, що «узвичаєність», «рутинізація» корупційних практик як фактор складає майже 50% від запропонованих тверджень, а фактори зовнішнього впливу (переважно як бездіяльність держави) – майже 80%.

Отже, соціальними чинниками корупційних практик в українському суспільстві за результатами емпіричного дослідження виділено такі групи: 1) соціокультурні чинники (домінування в суспільній свідомості уявлень про корупцію як невіддільну особливість українського менталітету, яка пронизує все суспільство, що породжує феномен «всеосяжної корупції»; амбівалентність і стереотипізація в сприйнятті корупції – як деструктивне й негативне соціальне явище, так і необхідна умова соціальних відносин; пасивний тип соціальної поведінки й реакції на корупційні діяння, сприйняття таких ситуацій як усталених і незмінних; на ціннісному рівні корупція виступає як рутинізоване, повсякденне явище в українському суспільстві, що закріплене як неформальна соціальна практика у взаємовідносинах влади й суспільства, надавачів та отримувачів соціальних і адміністративних послуг); 2) соціально-правові чинники (недосконалість антикорупційного законодавства; обмеженість громадського контролю за діяльністю органів влади й окремих корупціогенних сфер соціального життя; низький рівень розвитку громадянського суспільства; низький рівень правової та громадянської культури); 3) соціально-економічні чинники (нестабільна соціально-економічна ситуація; високий показник «тіньової» економіки; злиття великого бізнесу (олігархічних груп) з органами влади на всіх рівнях державного управління; розмитість норм і правил економічних відносин і транзакцій).

Нині існують декілька моделей і підходів у протидії корупції, які ефективно застосовуються різними країнами. Так, М. Кікалішвілі виділяє дві базові моделі протидії корупції: сингапурська

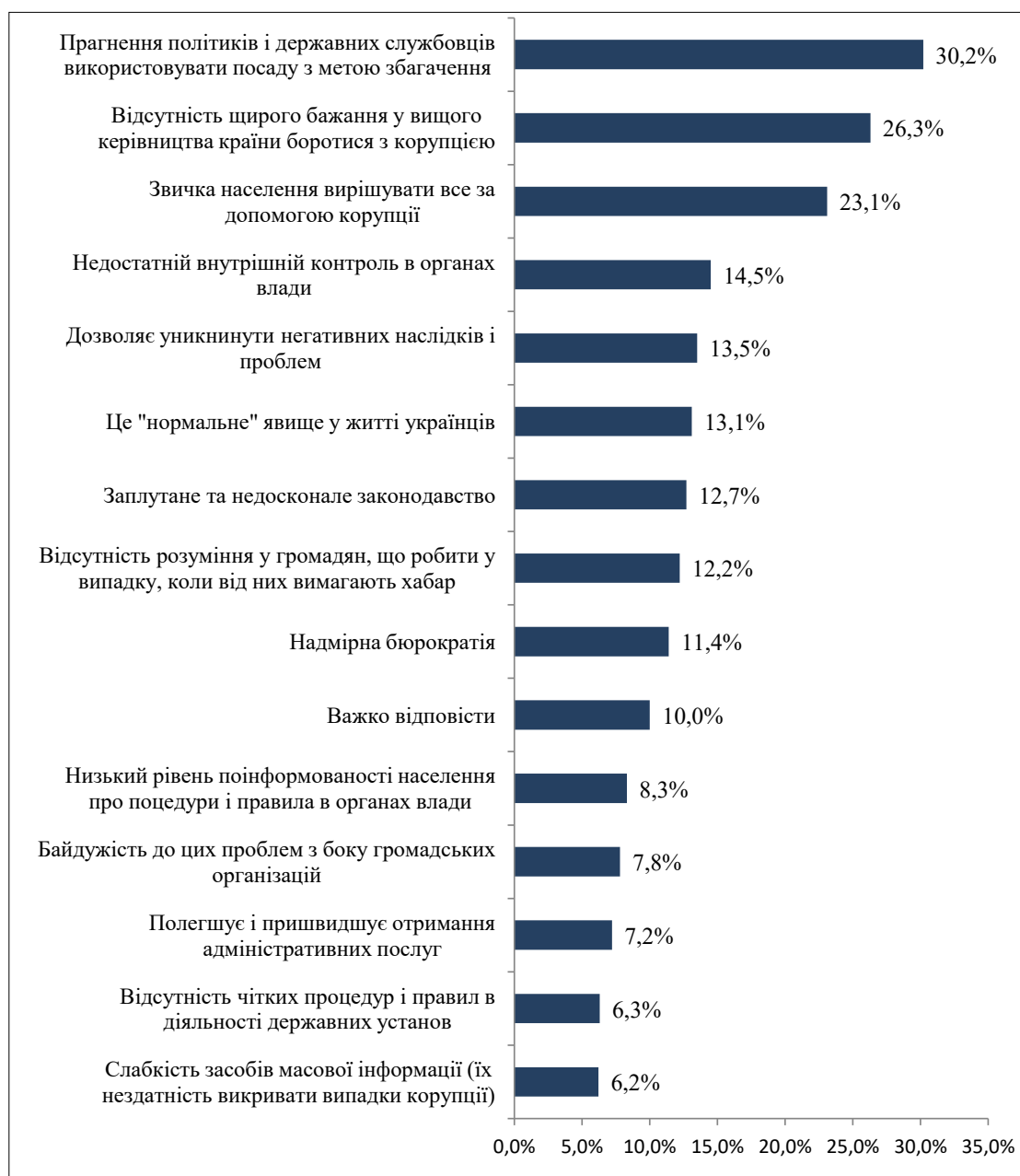

Рис. 2. Основні причини корупції в соціальній сфері (можна було обрати декілька варіантів)

модель (азіатська) й шведська модель (європейська / скандинавська) [4, с. 125]. Перша модель характеризується швидким досягненням результату через зведення корупції до прийнятного для всіх членів суспільства рівня на основі вертикального впливу на корупцію. Друга модель – горизонтальна, яка передбачає не тільки санкції нормативно-правового й кримінального характеру, але й превентивну й просвітницьку роботу з громадянами й державними службовцями, формуєчи нетерпимість і неприпустимість корупції та корупційних практик у суспільстві, а це своєю чергою потребує зусиль як державних органів влади, так і громадськості. Звичайно, в різних країнах застосування цих моделей має свою спе-

цифіку з урахуванням культурно-історичних особливостей, усталених демократичних практик взаємодії держави й суспільства, політико-ідеологічних орієнтацій і ціннісно-нормативних особливостей національного менталітету.

Власну позицію має К. Буряк, яка зазначає, що існують два основні підходи в боротьбі з корупцією: перший підхід у боротьбі з корупцією передбачає створення сприятливих соціально-економічних умов, які мінімізують корупційні ризики в суспільстві; другий підхід спрямований на здійснення суворого контролю та застосування жорстких методів покарання за корупційні дії [3, с. 357]. Основою реалізації системи механізмів протидії корупції авторка

вбачає у створенні спеціальних органів антикорупційних органів, серед яких Б. Романюк виділяє декілька моделей, які відрізняються за формою, функціями й завданнями, мають певні національні ознаки й особливості: «багатоцільові органи, які мають повноваження правоохоронних органів, а також здійснюють превентивні функції; спеціалізовані служби, управління та / або відділи з боротьби проти корупції в системі правоохоронних органів; інституції із запобігання корупції, розроблення відповідної політики й координації» [8, с. 11]. Отже, в такому векторі виділення моделей протидії корупції провідним принципом є принцип створення організаційно-інституційної структури в системі протидії корупції та корупційним практикам.

Таким чином, аналіз різних наукових підходів дозволяє виділити принаймні дві базові моделі протидії корупції: перша модель – вертикальна, де вплив на поширення корупції та корупційних практик здійснюється вертикально, в основі якого лежать переважно репресивні (переслідування, кримінальна відповідальність) механізми, жорсткі нормативно-правові санкції та соціальний контроль; друга модель – горизонтальна (модель системного усунення чинників корупції), яка передбачає застосування репресивних методів, соціальний контроль і превентивні механізми, пов'язані із залученням громадськості, формуванням «антикорупційних» імперативів у суспільстві, високого рівня правової культури й соціальної відповідальності на основі принципів демократичного устрою суспільного життя.

Висновки. За результатами теоретичного й емпіричного аналізу нами зроблено такі висновки:

1. Інституціоналізація корупції як соціального явища відбувається як легітимізація неформальних соціальних практик взаємодії, тобто корупційні практики виступають як нормативні (хоча й девіантні) форми соціальної поведінки, заміщуючи моральні стандарти суб'єктивними уявленнями про соціальну взаємодію, що спричиняє закріплення корупції в організаційно стійких формах, ціннісно-нормативній системі й створенні асоціальних форм контролю та регуляції.

2. Виявлено такі соціальні чинники поширення корупції та корупційних практик у соціальній сфері: соціокультурні чинники (домінування в суспільній свідомості уявлень про корупцію, яка пронизує все суспільство, що породжує феномен «всеосяжної корупції» та відтворюється як неформальна соціальна практика); соціально-правові чинники (неефективність взаємодії громадськості й держави в

здійсненні соціального контролю в окремих корупціогенних сферах соціального життя); соціально-економічні чинники (нестабільна й кризова соціально-економічна ситуація).

3. Виокремлено соціальні механізми протидії корупції: соціальні механізми нормативно-правової регуляції системи протидії корупції спрямовані на формування національного антикорупційного законодавства й соціальної моделі протидії корупції; соціальні механізми інституційно-організаційного забезпечення спрямовані на формування системи антикорупційних органів; соціальні механізми інформаційно-комунікаційної взаємодії соціальних суб'єктів протидії корупції являють собою засоби ефективної соціальної взаємодії між державою та громадянами, різними секторами суспільства, ЗМІ й суспільством.

Література

1. Білінська Л.В. Корупція як соціальне, психологічне і моральне явище. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 6. Т. 1. С. 138–141.
2. Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 1 (А – О) / Пер. с англ. Москва : Вече, АСТ, 1999. 544 с.
3. Буряк К.М. Особливості антикорупційного законодавства в країнах Європейського Союзу. *Підприємництво, господарство і право. Міжнародне право*. 2020. № 2. С. 356–360.
4. Кікалішвілі М.В. Західноєвропейські моделі стратегії протидії корупційній злочинності. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. № 6. Т. 30 (69). С. 124–130.
5. Креденцер О.В., Лагодзінська В.І., Ковальчук О.С. Теоретичний аналіз поняття «соціальна напруженість»: міждисциплінарний підхід. *Актуальні проблеми психології* : збірник наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2016. Том I : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 45. С. 48–55.
6. Кузнецова Н.Ф. Коррупция в системе уголовных преступлений. *Вестник МГУ. Сер. 11*. 2017. № 1. С. 21–26.
7. Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) : монографія. Київ : Юридична думка, 2004. 400 с.
8. Романюк Б.В. Світовий досвід створення та функціонування інституцій з попередження та боротьби з корупцією. *Науково-практичний журнал*. 2009. № 21. С. 9–16.
9. Стегній О.Г. Феномен всеохоплюючої корумпованості в сучасному українському суспільстві. *Український соціум*. 2012. № 1 (40). С. 7–22.
10. Трепак В.М. Міжнародний досвід запровадження системи заходів антикорупційної спрямованості. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2 (10). С. 233–246.

Анотація

Попович В. М., Демяненко В. М. Корупційний досвід, чинники і механізми протидії корупції в соціальній сфері (на прикладі Запорізької області). – Стаття.

У дослідженні обґрунтовано, що корупція є явищем не тільки правовим, але й соціальним, економічним і моральним; це завдає шкоди нормальному функціонуванню моральних і правових відносин у суспільстві й державі; корупцію не можна розглядати тільки в правовому аспекті, тому що, ігноруючи інші сторони корупції, які характеризують її як соціальне, політичне, економічне явище, важко дослідити її природу походження, не вдається з'ясувати її вплив, прояви й способи протидії такому явищу.

Виявлено деякі особливості прояву корупційних практик у таких сферах суспільного життя, як сфера охорони здоров'я; сфера освіти; судова система; сфера адміністративних і соціальних послуг.

У статті виділено сучасні практико-орієнтовані соціальні механізми попередження, запобігання та протидії корупції як соціального явища, що в умовах перехідного суспільства набуває інституціональних ознак. Надано соціологічну інтерпретацію корупції як інституціоналізації та легітимізації неформальних соціальних відносин, що виявляється в деформації ціннісно-нормативної системи суспільства. Дослідження спрямоване на спробу виокремлення проявів корупції з досвіду населення та аналізу можливості протистояти цьому процесу. Соціальними чинниками корупційних практик у соціальній сфері українського суспільства за результатами емпіричного дослідження виділено такі групи: соціокультурні чинники, які пов'язані з домінуванням у суспільній свідомості уявлень про корупцію як невіддільну особливість українського суспільства; соціально-правові чинники, які є наслідком низького рівня розвитку правової культури й громадянського суспільства; соціально-економічні чинники, породжені економічною кризою. Виокремлено соціальні механізми протидії корупції в соціальній сфері: соціальні механізми нормативно-правової регуляції системи протидії корупції; соціальні механізми інституційно-організаційного забезпечення; соціальні механізми інформаційно-комунікаційної взаємодії соціальних суб'єктів протидії корупції.

Ключові слова: корупція, корупційні практики, перехідне суспільство, інституціоналізація корупції, соціальні чинники корупції, соціальні механізми протидії корупції.

Summary

Popovych V. M., Demianenko V. M. Corruption experience, factors and mechanisms for countering corruption in the social sphere (by example Zaporizhzhia region). – Article.

The study substantiates that corruption is not only a legal phenomenon, but also social, economic and moral, which damages the normal functioning of moral and legal relations in society and the state; corruption cannot be considered only in the legal aspect, because ignoring other aspects of corruption, which characterize it as a social, political, economic phenomenon, it is difficult to study its nature of origin, it is impossible to determine its impact, manifestations and ways to counteract this phenomenon.

Some features of manifestation of corrupt practices in such spheres of public life as: the sphere of health care; the sphere of education; in the judicial system; in the field of administrative and social services.

The article highlights modern practice-oriented social mechanisms for precautioning, preventing and combating corruption as a social phenomenon that acquires institutional characteristics in a transitional society. The sociological interpretation of corruption as institutionalization and legitimization of informal social relations, which manifests itself in the deformation of the value-normative system of society, is provided. The study is aimed at trying to isolate the manifestations of corruption from the experience of the population and analyze the possibility of resisting this process. According to the results of an empirical study, the following groups have been identified as social factors of corruption practices in the social sphere of Ukrainian society: sociocultural factors associated with the dominance in public consciousness of ideas about corruption as an integral feature of Ukrainian society; social and legal factors that are a consequence of the low level of development of legal culture and civil society; socio-economic factors generated by the economic crisis. The social mechanisms of combating corruption in the social sphere are highlighted: social mechanisms of normative legal regulation of the anti-corruption system; social mechanisms of institutional and organizational support; social mechanisms of information and communication interaction of social actors in the fight against corruption.

Key words: corruption, corrupt practices, transitional society, institutionalization of corruption, social factors of corruption, social mechanisms of combating corruption.

УДК 316.658.4:316.46.058.5]:316.472.4
DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.963>

Т. О. Ратушна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-00010-7351-6647>
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології
Запорізького національного університету

ФЕЙКИ ЯК МАНІПУЛЯТИВНА ТЕХНОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Постановка проблеми. У сучасному світі інформація набуває все більшого значення, а сам інформаційний простір постійно розвивається. Спостерігається поява нових медіа й каналів комунікації, які використовують нові технології та швидко розповсюджуються в суспільстві, продукуючи величезну кількість інформації. Засоби масової інформації (далі – ЗМІ) минулого століття, та журналістська діяльність взагалі, були спрямовані на те, щоб викласти певні факти й допомогти людині розібратись і зорієнтуватись у численній масі соціальних подій. Саме ЗМІ формували громадську думку, транслиували й утверджували систему соціальних цінностей, зразків поведінки тощо. Однак із розвитком масових комунікацій і технологій у цій сфері відбулись суттєві зміни й виявилися нові тенденції. Наприклад, на заміну друкованим газетам і журналам прийшли їх електронні версії (яскравіші, постійно доступні й набагато оперативніші з боку реакції на інформаційний привід і поширення інформації) та соціальні мережі, які дають змогу користувачам не тільки знаходити необхідну інформацію, а й обговорювати її, висловлювати власну думку тощо.

Частка соціальних мереж в інформаційному просторі постійно зростає та, окрім виконання суто комунікативної та розважальної функції, вони набувають значення важливого джерела отримання інформації про події, що відбуваються в суспільстві. Інститут досліджень журналістики Reuters відзначає глобальну тенденцію, яка полягає в тому, що 51% користувачів Інтернету використовують соціальні мережі як джерело новин (дослідження, яке проводиться вже 5 років, засноване на опитуванні YouGov близько 50 000 осіб у 26 країнах) [1]. Ці дані вказують на те, що соціальні мережі випереджають навіть телебачення як джерело новин, особливо це характерно для молоді. До того ж за останні 5–10 років доступ до мережі також змінився: від стаціонарних пристроїв на роботі чи вдома користувачі перейшли до мобільних телефонів і смартфонів. За даними дослідницького холдингу Factum Group Ukraine в Україні із 71% регулярних користувачів Інтернету (приблизно 23 млн осіб) 66% використовують мобільні пристрої (смартфон і мобільний телефон)

[2], тобто мають можливість постійно перебувати в інформаційному просторі.

Ще однією важливою характеристикою сучасного інформаційного й медіапростору стала постійно зростаюча чисельність інформаційних повідомлень, адже тепер кожен користувач Інтернету може стати не просто їх споживачем, а й автором, у результаті можна спостерігати як значну інтенсифікацію комунікативних потоків, так і погіршення якості інформації, що швидко розповсюджується в мережі. Звичайно, традиційні ЗМІ можуть виробляти якісніший контент (за умови, що дотримуються стандарти журналістської діяльності й професійної етики), на відміну від соціальних мереж, де безліч повідомлень, які можуть містити як правдиву, так і хибну інформацію.

Соціальні мережі нині – це величезний сегмент комунікативного простору, однак це ще й саморегульоване середовище, що майже не контролюється та не піддається цензуруванню, неперевірена або спотворена інформація може активно розповсюджуватись і впливати на формування громадської думки. Тож головна складність полягає нині не в тому, щоб отримати певну інформацію чи прочитати новини, а в тому, щоб визначити, яка інформація є потрібною та правдивою, а яка – шкідливою та спотвореною.

Аналіз досліджень і публікацій. Особливості формування громадської думки й маніпулятивних впливів на неї розглядаються в доробках вчених різних галузей знань (соціологія, психологія, соціальні комунікації, політологія тощо), що вказує на важливість міждисциплінарного підходу до вивчення феномену. Серед найбільш ґрунтовних праць, присвячених інформаційним і комунікативним впливам, що стали поштовхом для подальших наукових розробок, стали роботи Г. Тарда, П. Лазарсфельда, Г. Олпорта, В. Ліппмана, М. Маклюєна, Е. Ноель-Нойман, Р. Кнеппа, Л. Постмена, А. Хореса й багатьох інших. Особливо в такому контексті варто відзначити роботу М. Кастельса з колегами «Мобільні комунікації та суспільство: глобальні перспективи», що розглядає в тому числі й ключові питання щодо перетворення суспільства на «суспільство мобільної мережі» й становлення нової мобільної

культури, заснованої на однорангових мережах, із власною мовою текстових повідомлень і власними цінностями й відповідні політичні, соціальні й економічні наслідки таких процесів. Важливим внеском у розуміння інформаційної безпеки в сучасному суспільстві є також праці Г. Почепцова, С. Кара-Мурзи, Я. Кальби, В. Москаленко, М. Костельнюк. Однак водночас можна відзначити, що, попри значну увагу до проблематики в науковій і науково-популярній літературі, питання поширення фейків в інформаційно-комунікаційному просторі, механізми їх впливу на аудиторію та способи ідентифікації та запобігання вивчені недостатньо мірою.

Метою статті є на основі теоретичного аналізу й використання конкретних кейсів визначити маркери фейків для їх ідентифікації в інформаційно-комунікаційному просторі й окреслити можливі шляхи запобігання їх поширенню.

Виклад основного матеріалу. Особливості сучасного інфопростору (велика кількість повідомлень, різні канали інформування, швидкість оновлення інформації, анонімність авторів тощо) створюють для користувачів певні загрози, наприклад, загроза повірити брехливій, фейковій інформації, стати жертвою маніпулятивних впливів, тож актуалізується питання ідентифікації фейків і вивчення технологій їх створення та розповсюдження.

Взагалі термін фейк(и) не є сталим у науковій думці й використовується для позначення досить широкого кола феноменів. Fake з англійської мови перекладається як «підробка», «обман». Фейками чи фейковими називають фотографії, оброблені в фоторедакторах; відеоролики, змонтовані в редакторах відео; сторінки в соціальних мережах, створені від імені інших (як правило, відомих) людей; неправдиві чи анекдотичні історії, які поширюють розважальні ресурси тощо. Однак, як зазначає Ю. Єршов, у контексті досліджень формування інформаційного поля та стрічок новин поняття «фейк» розглядається як цілеспрямоване використання вигаданих і спеціально сфабрикованих новин, головною метою яких є підірвати репутації будь-якого соціального інституту, організації або персони. Також дослідник вказує на основну мету таких повідомлень, що спрямовані на дискредитацію кого-небудь чи чого-небудь для того, щоб не просто зганьбити, а й отримати від цього якусь вигоду (наприклад, політичну або економічну) [3, с. 247].

У зв'язку зі значним поширенням фейків виникає потреба в їх ідентифікації та нейтралізації, аналізі й верифікації інформаційних повідомлень. О. Курбан вказує, що в Україні цим займаються державні структури: Міністерство внутрішніх справ (Департамент кіберполіції в складі Національної поліції України), Служба безпеки Укра-

їни (Департамент контррозвідувальної діяльності із захисту національної безпеки в інформаційній сфері), Міністерство оборони України (Департамент інформаційно-організаційної роботи, Управління інформаційних технологій, Відділ координації стратегічних комунікацій і моніторингу) [4, с. 99].

Також діяльність щодо боротьби з фейками здійснюють і громадські організації та об'єднання, що займаються просвітницькою діяльністю: «Детектор Медіа», «StopFAKE», «VoxUkraine», «Інститут масової інформації», проєкт «По той бік новин» тощо. Для кращого розуміння феномену вони розбирають конкретні кейси, вивчення яких дає можливість глибшого й детальнішого аналізу природи, латентних механізмів і технологій розповсюдження та використання фейків.

Один із таких кейсів стосується політичної сфери, оскільки саме тут спостерігається значний обсяг неправдивої інформації, що значною мірою пов'язано з активністю політичних процесів і боротьбою за увагу й прихильність масової аудиторії.

У жовтні 2020 року медіа дослідники й журналісти О. Братущак та О. Романюк опублікували результати аналізу новини 23 загальнонаціональних онлайн-медіа, які виходили протягом 7–9 вересня 2020 року, в цьому масиві вони виявили 150 фейків і 461 маніпуляцію. Серед них основними темами були побутові (39% – зазубони, магія, прогнози ноунейм-астрологів щодо всіх аспектів життя або «політична астрологія»), проросійські (34%) і фейки, пов'язані з місцевими виборами (12%) [5].

Детально розглянувши ці випадки, можна побачити певні особливості створення та розповсюдження фейків.

По-перше, фейки виникають у тих ситуаціях і сферах життя, де існує певний «інформаційний вакуум», тобто є нестача офіційної правдивої інформації або її важко перевірити (наприклад, щодо ухвалення політичних рішень чи даних, що стосуються воєнних дій). Ще одним чинником, характерним для українського суспільства, може бути зниження довіри в суспільстві до владних інститутів та офіційних джерел.

За даними соціологічного дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 17 лютого 2020 року, Верховній Раді України у вересні 2019 року довіряли 57% опитаних, не довіряли – 25%, у лютому 2020 року – відповідно 28% і 65%. Уряду у вересні 2019 року довіряли 57% респондентів, не довіряли – 22%, у лютому 2020 року – відповідно 28% і 64,5% [6].

Дані опитування USAID-Internews щодо споживання медіа вказують на зниження довіри й до загальнонаціональних медіа. Найбільше у 2020 році втратили довіру аудиторії національні й

регіональні телеканали (із 61% і 51% у 2015 році до 41% і 38% у 2020 році), натомість для отримання новин споживачі найчастіше віддають перевагу інтернет-службам і сервісам новин. Серед соціальних мереж як джерела новин першу позицію займає Facebook (47% користувачів). Українці стали активніше використовувати YouTube як альтернативу телебаченню (30%) і месенджери Telegram і Viber (21% і 18%) для отримання коротких новин, можливості бути в курсі подій [7]. Така «криза довіри» населення до владних інститутів та офіційних медіа й переорієнтація на соціальні мережі як основне джерело інформації (де більшість повідомлень створюється самими користувачами й часто не піддається перевірці й верифікації) є одним із факторів виникнення та поширення неправдивої інформації.

По-друге, часто сам заголовок вже має ознаки маніпуляції, бо спрямований на формування в читача негативних емоцій (обурення, тривоги й страху). Це пов'язано з тим, що часто через брак часу й велику кількість інформаційних повідомлень у стрічках новинних сайтів і соціальних мереж користувач читає тільки їх заголовки й, звичайно, увагу будуть привертати більш емоційно забарвлені, шоківі й сенсаційні з них.

Іншим важливим моментом є те, що повідомлення нібито ґрунтується на реальній інформації, однак більша частина повідомлення побудована на домислах і перекручуванні фактів. Зміст повідомлення також характеризується частіше за все емоційно-негативним забарвленням, матеріал подається однобоко, часто не зрозуміло, яким чином автор доходить тих чи інших висновків, та й сам автор не вказується.

Ще однією ознакою фейку є посилання на «експертів», «анонімні джерела», «наближених осіб», яких не можна ідентифікувати, а відповідно й перевірити надійність і правдивість наданої інформації. Схожа ситуація із застосуванням таких фраз, як «загальновідомо», «очевидно», «без сумнівів», «науково доведено». Подібні прийоми без аргументації та деталізації є «готовими до споживання» твердженнями й не передбачають критичного осмислення, а навпаки, ніби надають додаткової ваги й авторитету.

Ще одним цікавим кейсом є розповсюдження із січня 2020 року фейку про поширення COVID-19 через мережу 5G, який переріс у справжню конспірологічну теорію та розповсюджувався в багатьох країнах. У такому випадку також можна відзначити основні передумови виникнення фейку: брак офіційної інформації (недостатня вивченість причин виникнення та замовчування певний час масштабів та особливостей поширення COVID-19), «чутливість» громадської думки щодо цієї проблеми, бо вона викликає значний емоційний резонанс через страх населення за життя та здоров'я

своє і близьких. Сам фейк мав сенсаційні заголовки, його зміст був емоційно-негативно забарвлений, використовувались посилання на певні факти (наприклад, що в китайському місті Ухань, де й було виявлено перші випадки зараження, діє мережа 5G), однак потім додавалась вигадана й неперевірена інформація, в деяких варіаціях фейку додавали думки «експертів» (ними виступали конспірологи й антивакцинатори).

Австралійський дослідник А. Брюнс із колегами детально вивчив цей випадок і з'ясував, що він виник не випадково, а скоріше з метою створення розділення думок і протестів у суспільстві. Це негативно впливає на політичну й економічну сфери [8]. Цей кейс також важливий для розуміння технології розповсюдження фейків. Спочатку він виник як пост у мережі Twitter, в якому давалась інформація про наявність у м. Ухань мережі 5G та ставилось питання про те, чи там дійсно захворювання – це наслідок дії 5G станцій, також пов'язувались хештеги «#Китай», «#хвороба» й «#5G». Надалі це повідомлення поширювалось у соціальних мережах (в основному Facebook, а також YouTube, Instagram і TikTok) і на Інтернет-порталах (блоги, новинні ресурси). Наступним етапом поширення стали інфлюенсери: зірки шоу-бізнесу й спорту, що мали велику кількість підписників у соціальних мережах, поширювали цю інформацію. Фейк мав реальні наслідки: так, в Австралії, Новій Зеландії, Великобританії та США відбувались протести проти встановлення станцій 5G, а деякі активісти здійснювали їх підпали. Органи влади цих країн і різноманітні факт-чекінгові організації намагались протидіяти дезінформації, постійно виступали з роз'ясненнями й вказували на бездоказовість і сумнівне походження подібних повідомлень, залучали науковців та експертів.

На офіційному сайті Всесвітньої організації охорони здоров'я для боротьби з фейками про COVID-19 було створено окремий розділ «Рекомендації ВОЗ для населення у зв'язку з поширенням нового коронавірусу (2019-nCoV): міфи й хибні уявлення», в якому міститься спростування того, що мобільні мережі 5G сприяють поширенню COVID-19. У повідомленні зазначено, що «віруси не переносяться з радіосигналом або хвилями мобільного зв'язку. Епідемія COVID-19 поширюється в багатьох країнах, де мережі 5G не розгорнуті» [9]. Однак навіть після викриття фейку й активної просвітницької кампанії частина тих, хто повірив у фейк, продовжують в нього вірити й залишаються прихильниками конспірологічних теорій змови.

У такому контексті фейки виступають як маніпуляції, що спрямовані на зміну громадської думки в потрібному для творця чи транслятора напрямі. Дійсно, якщо розглядати створення та розповсюдження фейків як цілеспрямовану

діяльність із метою управління суспільними настроями, що має своєрідну логіку розгортання та містить певну послідовність етапів процедур та операцій, можна вважати, що це маніпулятивна технологія.

М. Костельнюк вказує, що технології маніпулювання передбачають використання багатого арсеналу конкретних методів впливу на свідомість людей. До них належать пряме підтасовування фактів, замовчування небажаної інформації, поширення брехні й наклепу, а також такі засоби, як напівправа (коли з метою забезпечення довіри аудиторії об'єктивно й докладно викладаються конкретні, малозначущі факти й одночасно замовчуються важливіші або ж подається хибна інтерпретація подій) [10, с. 131]. Усі ці методи досить різноманітні й можуть використовуватись не окремо, а в різних комбінаціях, тому постає питання ідентифікації фейкових маніпулятивних повідомлень. В узагальненому варіанті ознаками фейків можна вважати:

- поширення спрощеної інформації (як правило, у стверджувальній формі, що закликає до певної оцінки, а не до обговорення);
- фрагментарність (інформація подається не повністю, а уривками, чи містить скорочені висловлювання, а іноді факти, фрази чи зображення «вириваються» з контексту, що може призводити до їх неправильного розуміння аудиторією);
- новизна й сенсаційність (такі повідомлення через їх звернення до актуальних подій і проблем настільки швидко привертають увагу користувачів і поширюються в мережі, що часто їх просто не встигають перевірити на правдивість, і такий контент може потрапляти навіть в офіційні джерела);
- емоційність (повідомлення концентрується не на фактичній складовій частині, а скоріше спрямоване на виклик в отримувача інформації певних емоційних реакцій, більшою мірою негативних, як-от страх, гнів, тривога тощо);
- повторення (містить як відтворення однієї та тієї ж думки декілька разів в одному повідомленні, так і його дублювання в різних джерелах, що створює враження загальновідомої інформації);
- використання посилань на ненааявних чи сумнівних експертів, анонімні джерела тощо;
- акцент на важливості якнайшвидше поширити повідомлення для «інформування» якомога більшої кількості осіб;
- спонування до певних дій (чи відмови від них, як у випадку зі щепленнями).

Через значне поширення фейків у соціальних мережах під час президентської кампанії в США у 2016 році найбільші соціальні мережі вже почали маркувати деякі повідомлення як неправдиві. Наприклад, Facebook і Google видаляють сайти

фейкових новин на тій підставі, що вони порушують політику щодо недопустимості оманливого вмісту. Крім того, Facebook вживає заходів для ідентифікації фальшивих новин (fake news) і спеціально маркує таку інформацію як неперевірену [11, с. 233]. Позначення неправдивих статей дозволяє показувати менше потенційно неправдивих повідомлень у стрічках новин і допомагає уникати випадкового обміну фейками, повідомляючи про те, що ця інформація не перевірена, перш ніж користувачі поділяться нею з іншими. Однак такі кроки щодо запобігання поширенню фейків хоч і необхідні, все ж не достатні для протидії навмисним дезінформаційним впливам і маніпуляціям громадською думкою.

Висновки. Беручи до уваги поширеність фейків як маніпулятивних технологій впливу на громадську думку, варто вивчати процеси їхнього створення та розповсюдження для ефективного протистояння, оскільки вони несуть загрозу не тільки для конкретного споживача інформації, а й для суспільства в цілому. Для цього необхідна системна робота на трьох основних рівнях:

- інституційному (діяльність державних структур, що забезпечують інформаційну безпеку, та їх законодавча підтримка);
- організаційному (тут важливими будуть два основні напрями: політика соціальних мереж щодо виявлення та видалення фейків і діяльність факт-чекінгових і просвітницьких організацій);
- індивідуальному (розвиток критичного мислення в користувачів і розуміння основних принципів інформаційної гігієни).

Майбутні дослідження в напрямі повинні дати ефективні методи й інструменти боротьби з фейками для мінімізації їхнього негативного впливу на громадську думку.

Література

1. Соціальні мережі випередили телебачення як джерело новин для молоді. *MediaSapiens*. 16 червня 2016 р. URL: <https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/16814/2016-06-16-sotsialni-merezhi-vyperedily-telebachennya-yak-dzherelo-novyn-dlya-molodi/> (дата звернення: 02.04.2021).
2. Дубінський І.О. Проникнення Інтернету в Україні : методологія дослідження. URL: https://inau.ua/sites/default/files/file/1910/dani_ustanovchyh_doslidzhen_iii_kvartal_2019_roku.pdf (дата звернення: 02.04.2021).
3. Ершов Ю.М. Феномен фейка в контексте коммуникационных практик. *Вестник Томского государственного университета. Филология*. 2018. № 52. С. 245–256. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-feyka-v-kontekste-kommunikatsionnyh-praktik> (дата звернення: 02.04.2021).
4. Курбан О.В. Фейки у сучасних медіа: ідентифікація та нейтралізація. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2018. № 3. С. 96–103.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2018_3_15 (дата звернення: 06.04.2021).

5. Братущак О.М., Романюк О.О. Ядерний удар і магія. Фейки та маніпуляції процвітають в українських медіа. *Інститут масової інформації*. 01 жовтня 2020 р. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/yadernyj-udar-ta-magiya-fejky-ta-manipulyatsiyi-protsvitayut-v-ukrayinskyh-media-i35399> (дата звернення: 06.04.2021).

6. Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020 р., соціологія). *Разумков Центр*. 20 лютого 2020 р. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriientsatsii-gromadian-liutyi-2020r> (дата звернення: 06.04.2021).

7. Щорічне опитування USAID-Internews «Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2020 р.». URL: <https://detector.media/doc/images/news/archive/2016/181602/2020-Media-Consumption-Survey-FULL-FIN-Ukr.pdf> (дата звернення: 06.04.2021).

8. Bruns A., Harrington S., Hurcombe E. "Corona? 5G? or both?": the dynamics of COVID-19/5G conspiracy theories on Facebook. *Media International Australia*. 2020. № 177 (1). P. 12–29. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1329878X20946113> (дата звернення: 06.04.2021).

9. Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public: Mythbusters. Fact: 5G mobile networks do not spread COVID-19. *World Health Organization*. 5 May 2021. URL: https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/myth-busters?gclid=EAIaIQobChMIuuOH6fS08AIVXB DmCh1YLgmREAAAYASAAEgJ6tPD_BwE (дата звернення: 06.04.2021).

10. Костельнюк М.М. Маніпуляційні технології в політичних процесах: термінологічний інструментарій. *Грані*. Том 21. № 5. 2018. С. 123–132.

11. Allcott H., Gentzkow M. Social Media and Fake News in the 2016 Election. *Journal of Economic Perspectives*. Volume 31. Number 2. Spring 2017. P. 211–236. URL: <https://pubs.aeaweb.org/doi/pdfplus/10.1257/jep.31.2.211> (дата звернення: 06.04.2021).

Анотація

Ратушна Т. О. Фейки як маніпулятивна технологія формування громадської думки. – Стаття.

У статті розглянуто особливості сучасного інформаційного простору, в якому з появою нових медіа й каналів комунікації відбулись значні трансформації. Особливим чинником цих змін стали соціальні мережі, що прийшли на зміну традиційним медіа (газетам, журналам і телебаченню). Соціальні мережі дозволяють користувачам не тільки споживати інформацію, а й висловлювати свою думку, самостійно створювати й поширювати повідомлення. Значення соціальних мереж в поширенні інформації та формуванні громадської думки постійно зростає, значна частина населення віддає перевагу саме цьому каналу інформації

як основному, бо він є в постійному доступі в смартфоні й значно оперативніший, ніж газети й телебачення. Водночас можливість користувачів самостійно продукувати контент і швидко поширювати його спричиняє значну інтенсифікацію комунікативних потоків і погіршення якості інформації. Соціальні мережі – це величезний сегмент комунікативного простору, який має характер саморегульованого середовища, він майже не контролюється та не піддається цензуруванню, неперевірена або спотворена інформація може активно розповсюджуватись і впливати на формування громадської думки. Тож головна складність у користуванні соціальними мережами полягає нині не в тому, щоб знайти певну інформацію чи прочитати актуальні новини, а в тому, щоб визначити, яка інформація є потрібною та правдивою, а яка – шкідливою та спотвореною.

Також соціальні мережі є одним із головних джерел поширення фейків як вигаданих і спеціально сфабрикованих повідомлень, головною метою яких є підірвати репутації будь-якого соціального інституту, організації або персони. У такому контексті фейки виступають як маніпуляції, що спрямовані на зміну громадської думки в потрібному для творця чи транслятора напрямі. Якщо розглядати створення та розповсюдження фейків як цілеспрямовану діяльність із метою управління суспільними настроями, що має своєрідну логіку розгортання та містить певну послідовність етапів процедур та операцій, можна вважати, що це маніпулятивна технологія.

У статті на основі теоретичного аналізу й використання конкретних кейсів визначено маркери фейків для їх ідентифікації в інформаційно-комунікаційному просторі й окреслено можливі шляхи запобігання їх поширенню.

Ключові слова: фейк, маніпуляція, дезінформація, маніпулятивна технологія, громадська думка, соціальні мережі.

Summary

Ratushna T. O. Fakes as a manipulative technology of public opinion formation. – Article.

The article considers the features of the modern information space in which with the advent of new media and communication channels there have been significant transformations. A special factor in these changes was social networks, which replaced traditional media (newspapers, magazines and television). Social networks allow users not only to consume information, but also to express their opinions, independently create and distribute messages. The importance of social networks in disseminating information and forming public opinion is constantly growing, a large part of the population prefers this channel of information as the main one, because it is constantly available on a smartphone and much faster than newspapers and television. At the same time, the ability of users to independently produce content and quickly distribute it, causes a significant intensification of communication flows and deterioration of information quality. Social networks are a huge segment of the communication space that has the character of a self-regulating environment, it is almost uncontrolled and

not censored, unverified or distorted information can be actively disseminated and influence the formation of public opinion. Therefore the main difficulty in using social networks today is not to find certain information or read current news, but to determine which information is necessary and reliable, and which is harmful and distorted.

Moreover, social networks are one of the main sources of spreading fakes as fictional and specially fabricated messages, the main purpose of which is to undermine the reputation of any social institution, organization or person. In this context, fakes act as manipulations aimed at changing public opinion in the right direction for the

creator or translator. If we consider the creation and distribution of fakes as a purposeful activity to manage public sentiment, which has a kind of logic of deployment and includes a certain sequence of stages of procedures and operations, we can assume that this is a manipulative technology. In particular, these study based on theoretical analysis and the use of specific cases, identifies markers of fakes for their identification in the information and communication space and outlines possible ways to prevent their spread.

Key words: fake, manipulation, misinformation, manipulation technology, public opinion, social networks.

УДК 316.42+681.3.06

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.964>**М. Г. Санакуєв**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7725-6117>кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

МІСЦЕ ПОШУКОВОГО АЛГОРИТМУ В ГЛОБАЛЬНОМУ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРІ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В КОНТЕНТ-АНАЛІЗІ

Стрімкий перехід людства на дистанційну взаємодію спричинив швидкі зміни в інформаційному просторі, який у глобальному прояві почав підлаштовуватися під користувачів. Як результат всеосяжної економічної інтеграції та рушій багатограних соціальних, культурних і політичних процесів, новий інформаційний простір дав нові можливості для людської практики в налагодженні системи комунікації та отриманні на цій основі певної вигоди.

Чергова хвиля глобалізації завдяки новим технологіям зробила комунікацію та світ тіснішим і доступнішим для всіх. «Інформаційна революція дала змогу мільйонам людей глобально діяти, глобально спілкуватися, глобально подорожувати й глобально торгувати» [1, с. 13].

Предметом дослідження є пошуковий алгоритм як новітня технологія контент-аналізу. Метою дослідження виступає аналіз особливостей інформативно-комунікативного простору й виокремлення глобальних тенденцій, що впливають на нього. Результати дослідження виявляють причинно-наслідкові зв'язки функціонування та місця пошукового алгоритму в контент-аналізі. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання низки дослідницьких завдань:

- узагальнити зміст підходів щодо проблем інформаційно-комунікативного простору, які пов'язані з глобалізацією;
- визначити особливості функціонування пошукового алгоритму в інформаційно-комунікативному просторі;
- обґрунтувати вплив нових технологій на контент-аналіз.

Ураховуючи предмет дослідження та відповідні особливості цього складного явища, були використані історико-порівняльний, структурно-функціональний, прогностичний методи. Історико-порівняльний метод був використаний у форматі аналізу генези поняття інформаційно-комунікативної взаємодії для відстеження тенденцій змін пошукових технологій в інформаційному просторі. Структурно-функціональний метод застосовувався в аналізі нових технологічних надбань, які використовуються в контент-аналізі. Прогностичний метод дозволив сформулювати рекомендації для

освоєння та раціонального застосування таких технологій, допоміг розібратися у виявлених тенденціях інформаційних комунікацій сучасних методів і методик вивчення документів.

Вивченням теми впровадження електронних технологій в інформаційно-аналітичну діяльність займалися О. Ворошилов, В. Горовий, Р. Жангожа. Дослідженням проблематики пошукового алгоритму серед вітчизняних учених присвячені праці С. Знахур, О. Сухий, О. Мізяк, В. Міленін, В. Тарадайнік; серед закордонних – С. Брін, Н. Ленджвіль, Д. Левандовські, Карл Д. Меєр, К. Шерман. Наукові надбання у вивченні контент-аналізу та інформаційної аналітики, що поєднані з технологічною складовою частиною, мають Л. Чирун, Н. Костенко, Л. Чуприна, В. Висоцька, В. Іванов.

Проте існує недостатня наукова розробка низки теоретичних і методологічних аспектів проблем інформації та комунікації у зв'язку з практичними методами соціологічного аналізу й наявності практичних проблем вибору засобів для контент-аналізу, що постійно проявляються на фоні прогресу сучасних комп'ютерних технологій і викликів. Тому, враховуючи всі ці особливості, вони вимагають подальшого наукового вивчення.

І. Пошуковий алгоритм та інформаційно-комунікативний простір сьогодення

Наразі глобальні процеси поступово ламають сталий устрій соціальної взаємодії та переналаштовують систему соціальних комунікацій. Це зумовлено настанням чергової соціальної еволюції та змін, до яких підштовхнула епідемічна криза.

Процеси масштабних змін світу в науковому дискурсі є закономірною тенденцією та віддзеркалюють чинну «світосистему» взаємовідносин між людьми, яку детально описав І. Валлерстайн. Вона побудована за принципом економічної піраміди, в якій є центр і периферія зі своєю взаємодією, що ґрунтується на основі залежності «хазяїн-робітник». Стійкість взаємодії залежить від мистецтва контролю периферії та задоволенням потреб центру [2].

Представники американської науки під керівництвом Д. Белла займалися проблемами комунікативної взаємодії, що зазнають змін із розвитком

технологій і мережі Internet. Уже тоді ними було спрогнозовано, що вплив на інтенсивність потоків інформації та зміни контенту будуть вирішальними чинниками трансформації свідомості. Їхня фундаментальна праця «Прогнози до 2000 року», основні висновки якої були надруковані в тижневику «Дедалус», викликали неабияку зацікавленість у широких колах науково-експертного середовища й політиків [3].

Інформаційно-комунікативна взаємодія та інформаційно-комунікативний простір вивчається під різним кутом науки, існує низка різних теорій і концепцій інформаційного суспільства. Досить вдалий аналіз досліджень та узагальнень запропоновано А. Чугуновим, який підсумував досягнення вчених суспільно-гуманітарних наук, що розробляють вищезазначену тему, й дійшов таких висновків: 1) подолання світової бідності приведе світ у стан трансформаційних змін і буде сприяти оновленню традиційних соціальних принципів, структур, моральних норм, уявлень; 2) зростання кількості комунікаційних каналів вплине на стійкість зв'язків у ланцюгу «культура й соціальна структура», що сприятиме вивільненню суспільства й волевиявленню окремо взятої людини; 3) культура стає більш гедоністичною, експресивною та орієнтованою на успіх, який може принести інформаційний і технологічний світ; 4) завдяки поширенню новітніх комунікацій світ стає над ідеологічним простором, а людина – вразливішою фізично й психологічно [4].

Вищезазначені наукові надбання в галузі комунікацій можна вважати ключовими, в них ґрунтовно спрогнозовано основні тенденції цивілізаційного розвитку, визначено центральні проблеми, які має феномен ущільнення комунікативного навантаження в житті людини.

В умовах відкритого інформаційно-комунікативного простору, формуванню якого, починаючи з 90-х років минулого століття, сприяли Internet та інформаційні технології, вчені звернули увагу на особливості спілкування різних культурних типів, мовних контентів і груп за інтересами, які зацікавлені в успішному встановленні комунікативної взаємодії. Цей успіх пов'язують із політикою «м'якого нав'язування» потрібних наративів однією стороною іншій. Така лінія поведінки стала пріоритетною для окремо взятих держав і корпорацій і вийшла за межі державних кордонів [5, с. 249–250].

Наразі спектр наративів досить широкий і підвладний постійному впливу часу, але є базові сфери, навколо яких відбувається весь науковий дискурс. До них можна віднести економічні, соціальні, політичні, культурні сфери. Прозорість цілей і змісту пошукових алгоритмів у деперсоналізованій мережевій комунікації, як правило, залишається для пересічного користувача в тіні.

У поняттєвому визначенні цю особливість процесу взаємодії в глобальному інформаційно-комунікативному просторі відносять до «стратегічного інструментарію», а він своєю чергою в поєднанні з «м'якою силою» та масштабним охопленням Internet аудиторії формує явище стратегічних комунікацій.

У період із 1993 по 2000 роки А. Гор був віцепрезидентом США, саме він вперше вжив термін «стратегічні комунікації» та увійшов в історію як «батько Інтернету», ця людина продовжує займати впливові посади в різних медіа й міжнародних корпораціях: Apple Inc., Google, Current [6; 7, с. 144].

Глобалізація як цільова установка вплинула на масову свідомість, і в процесі суспільної взаємодії об'єктом наукової зацікавленості є процес поширення інформації, технології створення контенту й контекстів для успішного проведення комунікації.

Стрімке зростання кількості інформації в мережі Internet привело до потреби в постійному вдосконаленні методів пошуку інформації. З появою перших пошукових систем загальна кількість проіндексованих сторінок складала лише десятки тисяч, натеper їхня приблизна кількість складає білйони. А отже, якщо на початку створення пошукових систем могли бути ефективними навіть найпростіші засоби пошуку інформації, нині їх не досить. Ураховуючи це, провідні пошукові системи, такі як Google, постійно впроваджують нові методи для підвищення релевантності результатів пошуку, що відповідають потребам запиту.

Збільшення зацікавленості у Всесвітній павутині як джерелі інформації в умовах різних карантинних обмежень підштовхує до подальшого її розвитку й удосконалень. Зокрема, це сприяє переведенню значної кількості матеріалів і публікацій в електронну форму. Пошукові системи індексують документи у форматах, відмінних від html, зокрема у форматах, характерних для зберігання наукової інформації, таких як pdf, PostScript, і використовують хмарні сервіси для їх зберігання, що своєю чергою збільшило кількість документів, доступних для пошуку. Варто також відзначити, що ще однією перевагою Internet є легкість розміщення та використання цих матеріалів.

Проте під час пошуку наукових або вузькопрофільних матеріалів через пошукові системи в отриманих користувачем результатах документи наукової тематики можуть взагалі не з'явитись на перших сторінках. Через це дуже часто складається така ситуація: ймовірність знайти якусь статтю незначна, навіть якщо вона проіндексована такою пошуковою системою.

Основною причиною цього є те, що пошукові системи під час визначення релевантності орієнтуються на ключові слова пошукового запиту, що

задані користувачем. Відповідно, за цими словами не завжди можна визначити тематику документів. Через специфічність цільової аудиторії, зокрема, наукові документи можуть мати значно меншу кількість посилань, що також впливає на визначення релевантності запиту.

Запровадження тематичного розмежування результатів пошуку на рівні пошукової системи за умови сучасних обсягів доступних для пошуку даних потребує значного підвищення складності пошуку. Тому більш виправданим виявилось створення окремих пошукових систем, що спеціалізуються на пошуку наукової інформації.

Натепер найпопулярнішими серед спеціалізованих пошукових систем для пошуку наукової інформації є такі, як CiteSeer, Google Scholar, Scirus. Серед принципів роботи цих пошукових систем варто відзначити такі: пошук на порталах наукового спрямування, наукових видавництв, університетів тощо; пошук документів у форматах, відмінних від html, зокрема pdf і PostScript; урахування цитованості джерела під час ранжування результатів.

Загалом варто відзначити, що спеціалізовані пошукові системи є досить ефективними для пошуку англомовних наукових матеріалів. Проте метод пошуку на порталах наукового спрямування є не досить ефективним для пошуку україномовних наукових матеріалів, адже такі спеціалізовані ресурси зберігання інформації є менш характерними для української частини Internet. Підтримка пошуку україномовних матеріалів у більшості систем реалізована не повністю, що призводить до зменшення релевантності результатів пошуку українською мовою. Усе це вкотре свідчить про актуальність подальших досліджень у галузі ефективності пошуку наукових матеріалів.

Поява Всесвітньої павутини в 1989 році значно змінила підходи до пошуку інформації, оскільки Internet як колекція документів має певні унікальні риси: 1. Велика кількість документів. За даними Google, на 2008 рік налічувалось близько 1 трильйона унікальних посилань. 2. Динамічність. Документи постійно додаються та оновлюються. Так, на початок 2000 року їх кількість сягала декількох мільйонів, а на січень 2004 вже була більшою за 10 мільйонів. 3. Самоорганізованість. На відміну від традиційних зібрань документів, де їх додаванням і зберіганням займаються спеціалісти, у Всесвітній павутині користувачі здатні самостійно додавати, змінювати й вилучати інформацію. 4. Інформація взаємопов'язана за допомогою посилань [9].

Це зумовило розвиток пошукових систем, орієнтованих на автоматичний пошук великої кількості інформації. Ситуація змінилась, коли в 1998 році в Стенфордському університеті в рамках дослідницького проєкту була створена Google.

Google – це гра зі словом googol (гугол). Гугол – це число десять у сотому ступені, тобто одиниця зі ста нулями. Використання цього терміна відбиває мету компанії Google зробити доступним для пошуку весь, практично нескінченний масив інформації, що розміщена в Internet [8].

У січні 1996 року Лоуренс Пейдж і Сергій Брін почали спільну розробку пошукового сервера Backrub, що одержав свою назву за нетривіальне вміння аналізувати так звані «зворотні посилання», що вказують на ту або іншу сторінку з інших ресурсів Internet. Їхній унікальний підхід до аналізу посилань отримав непогану репутацію та популярність. Backrub зростала. Як результат цих розробок, у 1998 з'явилась пошукова система Google [9].

Натепер більшість пошукових систем поєднують оцінку посилань із традиційною оцінкою інформації. Основними моделями пошуку інформації є булева, векторного простору, ймовірнісна.

Булева модель передбачає повне зіставлення документу й запиту користувача. Назва використовується завдяки наявності булевої алгебри, оскільки слова в запиті логічно пов'язуються булевими операторами І, АБО й запереченням.

Модель векторного простору – для неї характерна трансформація текстових даних у числові вектори й матриці й виявлення ключових зв'язків у тексті за допомогою аналізу матриць.

У ймовірнісній моделі документи ранжуються відповідно до величин релевантності (прямо пропорційно ймовірності їх відповідності запиту й обернено пропорційно ймовірності того, що вони не відповідають запиту).

Щодо побудови сучасних пошукових систем, то вона досить різноманітна. Нижче наведено перелік деяких із них:

- crawler (павук) – здійснює сканування Internet-ресурсів у пошуках інформації, зберігає та категоризує її;
- репозиторій сторінок – зберігає сторінки, повернуті павуками, але ще не проіндексовані, або популярні сторінки;
- модуль індексування – створює стиснутий опис сторінки, будує бази даних за ключовими словами;
- індекси – зберігає бази даних за ключовими словами у вигляді, зручному для пошуку за ними;
- модуль запитів – перетворює запит користувача природною мовою на мову пошукової системи й надає запити до індексів;
- модуль ранжування – отримує набір релевантних даних і ранжує їх відповідно до певного критерію (найчастіше за оцінкою змісту й популярності) [10].

Класифікаційні інформаційно-пошукові системи – різновид систем, в яких використовується ієрархічна (деревоподібна) організація інформації,

котра називається класифікатором. Розділи класифікатора називаються рубриками. Бібліотечний аналог класифікаційної інформаційно-пошукової системи – систематичний каталог. Класифікатор розробляється та вдосконалюється колективом авторів. Потім систематизатори читають документи й відносять їх до певного розділу класифікатора.

Предметна інформаційно-пошукова система полягає в тому, що з кожною назвою пов'язані списки відповідних ресурсів у Інтернет. Такі системи є доволі ефективними при невеликих обсягах інформації.

Словникові інформаційно-пошукові системи полягають у тому, що культурні проблеми, пов'язані з використанням класифікаційних інформаційно-пошукових систем, привели до створення інформаційно-пошукових систем словникового типу з узагальнювальною назвою “search engines”. Основна ідея словникової інформаційно-пошукової системи – створити словник зі слів, що зустрічаються в документах Інтернет, в котрому за кожним словом буде зберігатись список документів, з яких взято таке слово.

Є два основних алгоритми роботи словникових інформаційно-пошукових систем: із використанням ключових слів і з використанням дескрипторів.

У першому випадку для оцінки складу документу використовуються лише ті слова, що в ньому зустрічаються, та за запитом інформаційно-пошукова система співвідносить слова із запиту зі словами з документа й визначає за кількістю, розташуванням, вагою слів із запиту в документі його релевантність. Усі сучасні інформаційно-пошукові системи використовують цей алгоритм у різних його модифікаціях.

Під час роботи з дескрипторами документи, що індексуються, перекладаються на деяку дескрипторну інформаційну мову. Дескрипторна мова складається з алфавіту (символів), слів, засобів вираження парадигматичних і синтагматичних зв'язків між словами. Парадигматика передбачає виявлення прихованих у природній мові лексико-семантичних зв'язків між поняттями. У межах парадигматичних зв'язків можна розглядати, наприклад, синонімію, омонімію. Тобто запит користувача переводиться в дескриптори й обробляється інформаційно-пошуковими системами вже в цьому вигляді. Такий підхід потребує більших обчислювальних ресурсів, але й потенційно продуктивніший, оскільки дозволяє відмовитись від критерію релевантності й працювати безпосередньо з пертинентністю документів.

Натепер найчастіше вся пошукова інформація, навіть копії документів, зберігається в пошуковій системі. Це було зумовлено ненадійністю початкових каналів зв'язку й обладнання та надавало

можливість користувачу системи фактично незалежно від доступності документу ознайомитись із ним. Проте зараз це призводить до того, що системи змушені збільшувати свої обчислювальні потужності пропорційно до збільшення кількості документів в Інтернет.

У зв'язку із цим постає проблема оновлюваності проіндексованих сторінок. Вона є також важливою для пошуку наукових матеріалів, коли існує потреба в актуальній інформації. Так, Д. Левандовським було проведено дослідження, в якому протягом 2005, 2006 та 2007 років були досліджені терміни оновлюваності сторінок у найбільших пошукових системах (Google, Yahoo та MSN). Згідно із цим дослідженням на тестовій вибірці із 40 сторінок максимально довгий термін оновлюваності досліджуваних матеріалів у 2007 році становив близько двох днів для Google та Yahoo і 5,7 – для MSN. Найдовший термін з усіх документів у Google становив 175 днів, у MSN – 30 [11].

Інша проблема сучасних пошукових систем – «невидимий веб» (invisible web). Цей термін з'явився ще в 1994 році. Його використав Джілл Ілсворт (Jill Ellsworth) для позначення джерел, що з тих чи інших причин недоступні для звичайних пошукових систем. Синонімами цього терміну є «темний веб» (dark web) або «глибокий веб» (deep web) [12].

Основною причиною, з якої джерела потрапляють до невидимої частини вебу, є їхній інтерактивний характер. Декілька основних причин:

1. Доступні через веб бази даних, що динамічно генерують інформаційні сторінки після виконання запитів користувача, не можуть бути проіндексовані звичайними пошуковими машинами, що рухаються за посиланнями.

2. Інформація, що розміщена не в традиційному для вебу html-форматі.

Одним із кроків у подоланні цієї проблеми був початок індексування в лютому 2001 року системою Google файлів у pdf-форматі. У лютому 2001 року Google додав також до переліку підтримуваних форматів і інші. Це надало змогу, зокрема, збільшити проіндексовану частину наукових матеріалів, оскільки більшість їх викладено саме у форматах “.doc” і “.pdf” [12].

Проте найважливішою проблемою пошуку наукових матеріалів через пошукові системи є те, що під час ранжування не враховується тематика документа, що призводить до великої кількості «шуму» в результатах пошуку. Один із варіантів розв'язання цієї проблеми – це створення спеціалізованих систем пошуку наукових матеріалів.

Отже, основні риси сучасних пошукових систем: великі обсяги проіндексованих сторінок; динамічність; потужність. Проте для них характерна відсутність методів виокремлення наукової інформації, що робить їх не досить ефективними

в пошуку наукових матеріалів. Проведений аналіз пошукових систем, методів пошуку інформації та їх практичне застосування – досить складний процес.

Сам алгоритм пошуку інформації та інтерес до питання про пошук інформації в мережі Інтернет не слабшає протягом усього часу існування мережі. Пошук може вестися як користувачем-любителем, так і професіоналом. Під час проведення пошуку інформації, що задовольняє інформаційним потребам користувача, необхідно знати, від чого залежить успішний пошук та які проблеми виникають під час роботи з інформацією. Узагальнений алгоритм пошуку інформації в інформаційно-пошуковій системі мережі Інтернет можна представити такою послідовністю дій: формування завдання на пошук інформації; вивчення предметної області завдання на пошук; підготовка пошукового образу й пошукового припису; вибір інформаційно-пошукової системи Інтернет; введення URL-адреси; введення пошукового припису; аналіз пошукового результату або уточнення пошукового припису, якщо результат відсутній; завершення пошуку, якщо результат задовольняє інформаційну потребу [13].

На основі запропонованого найпростішого алгоритму пошуку інформації розроблено модель, що дає можливість перейти до автоматизованого смислового пошуку інформації в розподілених інформаційно-пошукових системах мережі Інтернет.

Узагальнений алгоритм реалізації моделі пошуку в розподілених інформаційно-пошукових системах мережі Інтернет виглядає таким чином:

1. «Зразок документа» (смилова задача), що являє собою шаблон пошуку, вводиться експертом вручну.

2. З документа виділяється тема запиту й визначаються пошукові приписи.

3. Розширюється тема запиту шляхом синонімії та асоціативних запитів.

4. Формується пошуковий образ запиту на основі частотного словника з розбивкою його на окремі пошукові приписи.

5. Проводиться первинний пошук посилань на релевантні документи в наявних пошукових Інтернет-машинах, загальний результат поміщається в сховищі даних.

6. Здійснюється закачування знайдених документів у сховище даних.

7. Для кожного документа в сховищі даних формується пошуковий образ документа.

8. Проводиться ранжування документів відповідно до заданої теми (п. 2). Чим точніший зміст у тілі документа, тим він має вищий рейтинг.

9. Проводиться реферування знайдених документів і здійснюється передача рефератів для ознайомлення та аналізу експерту відповідно до рейтингу [14].

Запропонований підхід до організації смислового пошуку інформації в розподілених інформаційних системах мережі Інтернет дозволяє якісно поліпшити результати пошукових запитів до пошукових машин мережі Інтернет, автоматизувати процес обробки релевантної інформації з ранжируванням смислової інформації відповідно до заданої теми, що дає можливість експертам відійти від ручного послідовного перегляду знайдених ресурсів.

Засоби масової інформації відбивають дійсність сьогодення та всього, що відбувається довкола. Наразі вони займають важливу роль у житті людини й соціуму, які, користуючись сучасними технологічними досягненнями, споживають ту чи іншу інформацію та не завжди використовують певні фільтри у вигляді додатків і програмного забезпечення. Пересічна людина зазвичай використовує стандартні пошукові системи й не усвідомлює всіх ризиків, що пов'язані з алгоритмами, прописаними машинами.

II. Значення пошукового алгоритму в контент-аналізі

Контент-аналіз або аналіз змісту засобів масової інформації з'явився ще в 40–50-ті роки минулого століття, коли у світі була складна політична обстановка. І саме завдяки аналізу ЗМІ можна було зробити висновки про внутрішню суспільно-політичну, економічну й культурну ситуацію в середині закритих держав на кшталт окупованої в післявоєнний період Радянським Союзом Німеччини та Європи. Завдяки вивченню змісту газет можна було зрозуміти, що відбувалося в країні, й навіть надати певні прогнози на майбутнє.

Одним з авторів методу контент-аналізу є Гарольд Лассвел, що створив «Теорію політичної пропаганди», яка є класичною працею із соціальних комунікацій. Саме Лассвел є автором алгоритму аналізу акту комунікації [15].

До переваг і надбань методу контент-аналізу належить ненав'язливість, тобто відсутність фонового забарвлення, що може впливати на дослідників. Соціолог не займається збором первинної інформації через опитування, а опосередковано збирає дані без прив'язки до території, часу чи простору, в якому відбувається дослідження. Зрештою, зібрані дані з різних джерел легко можна звести в одну таблицю, систематизувати й проаналізувати, надавши прогноз на майбутнє.

До контент-аналізу висувається ряд вимог. Самі тексти мають бути репрезентативними, тобто вони мають відповідати запиту замовника дослідження, чітко характеризувати використані для аналізу ЗМІ. Водночас текстів контенту має бути використано досить велика кількість, що показує професійний рівень соціолога. Також кількість публікацій ЗМІ заздалегідь визначається, вона

може бути прив'язана до проміжних рамок аналізу: тиждень, місяць, рік. Таким чином, аналізується весь масив публікацій, а самі тексти в цих ЗМІ вчитуються від початку й до кінця без визначення, які вони саме: інформаційні, розважальні, рекламні чи повідомлення-оголошення. Вивчається весь масив інформації. І найголовніше: до дослідження має бути застосована наукова строгість, все має бути виконано ретельно й відповідно до плану дослідження.

План контент-аналізу передбачає ряд моментів: наявність сформульованої соціальної проблеми; висунута гіпотеза щодо досліджуваного явища; сформульоване поле змістовних одиниць; використання додаткових методів досліджень для підтвердження результатів.

Загальна характеристика методу контент-аналізу зазвичай однакова, проте є практичні пропозиції та новації для таких досліджень. Метою таких пропозицій нарешті є доступність і простота пошуку необхідної бази для досліджень. Пошук нових механізмів аналізу ЗМІ насамперед пов'язаний із практикою використання методу [16].

У науково-методичному плані соціологами розглядається розвиток основних жанрів інформаційно-аналітичних продуктів у процесі задоволення запитів замовників, їх подальше вдосконалення за допомогою активного зворотного зв'язку. Це співробітництво дало можливості в режимі реального часу уточнювати актуальну проблематику кінцевого продукту контент-аналізу й оперативно реагувати на потреби в зміні форм подання матеріалів [17; 18; 19].

З метою вивчення наявності електронних джерел інформації соціолог змушений виконувати роботу з підготовки інформаційної карти регіону, який досліджується. На базі створеної карти має розроблятися каталог-довідник сайтів регіону дослідження. Як результат розширення мережі Інтернет постійно з'являються нові електронні джерела, що ускладнюють роботу, а сам метод контент-аналізу переходить у новий електронний вимір.

Вдалим прикладом підвищення ефективності роботи й встановлення зв'язку із замовником є застосування методики в режимі «інформація на базі інформації» з урахуванням інтересів замовників та їхніх актуальних потреб у регіонах дослідження [16, с. 32].

У рутині практичних нюансів нагальною постає проблема вибору технічних засобів для контент-аналізу й узгодження пошукового алгоритму. Збір даних для дослідження – один із найважливіших етапів контент-аналізу, а тому для дотримання плану виконання дослідження використовуються агрегатори новин. Така практика застосовується науковцями Служби інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади (далі – СІАЗ) під час виконання науково-дослідних робіт.

Під керівництвом Л. Чуприни й В. Горового вивчаються різні підходи до освоєння зростаючих масивів нової інформації, що дедалі більше використовується в контент-аналізі. Поряд із продукцією вітчизняних видавництв і періодикою зарубіжної друкованої продукції наукові співробітники опановують підходи до розвитку принципово нових джерел інформування – інтернет-видань і продукції аналітичних центрів. Зокрема, виробляються власні механізми аналізу регіональних пресових видань та інших джерел інформації, встановлюються зв'язки з інформаційно-аналітичними структурами в регіонах держави [19; 16, с. 125–128].

Такий підхід дає соціологам не тільки можливості розробки постійно поновлюваних баз даних, які використовуються для контент-аналізу, але й створюють нові нагоди для замовників досліджень. Дуже часто такі бази даних використовуються органами державної влади, щоб вивчити ставлення ЗМІ до проблем суспільного життя в регіонах, для відстежування динаміки процесів, що відбуваються в суспільстві.

Підсумовуючи, варто зауважити, що явище пошукового алгоритму до кінця не вивчене, а глобалізаційні процеси змін створюють підґрунтя для наукових розвідок. Наразі маємо два головних вектори розвитку феномену пошукового алгоритму: в площині соціологічно-комунікативних теорій і в площині інформаційно-комунікативних технологій.

У результаті проведених досліджень сучасного стану інформаційно-комунікативної взаємодії, ознайомившись із різними науковими підходами до проблеми пошуку наукової інформації, було узагальнено зміст підходів щодо проблем інформаційно-комунікативного простору, які пов'язані з глобалізацією:

1) подолання світової бідності приведе світ у стан трансформаційних змін і буде сприяти оновленню традиційних соціальних принципів, структур, моральних норм, уявлень;

2) зростання кількості комунікаційних каналів вплине на стійкість зв'язків у ланцюгу «культура й соціальна структура», що сприятиме вивільненню суспільства й волевиявленню окремо взятої людини;

3) культура стає більш гедоністичною, експресивною та орієнтованою на успіх, який може принести інформаційний і технологічний світ;

4) завдяки поширенню новітніх комунікацій світ стає над ідеологічним простором, а людина – вразливішою фізично й психологічно

Метод соціологічних досліджень контент-аналіз не втрачає своєї актуальності в глобалізованому світі, він продовжує набирати актуальності в умовах епідемічних обмежень і переходу економіки в онлайн. На фоні цього вплив нових

технологій на контент-аналіз беззаперечний для того, щоб не поверхнево розбиратися в тенденціях, а глобально стати просунутими користувачами сучасних методів і методик вивчення документів. У підсумку науковець зобов'язаний постійно вдосконалювати свої знання в напрямі комп'ютерних технологій, слідкувати за власною матеріально-технічною базою.

Виходячи із завдань, які зазначені на початку роботи, було розглянуто особливості функціонування пошукового алгоритму в інформаційно-комунікативному просторі. Проведено аналіз пошукових систем, методів пошуку інформації та їх застосування в науковому середовищі. На базі практичного досвіду й надбань фахівців у комп'ютерних науках, проаналізованих методів виокремлено рекомендації підвищення ефективності пошуку наукових матеріалів і покроковий механізм дій для користувачів.

Подальше застосування практичного досвіду й підвищення ефективності пошуку має сенс, враховуючи те, що цільовою тематикою пошуку є саме соціологічні дослідження. У результаті виникла пропозиція щодо використання практичного досвіду наукових установ, що діють в Україні. Наукові розробки можуть також застосовуватися для створення прототипів комп'ютерних програм і додатків пошуку україномовних наукових матеріалів, які будуть використовуватись для контент-аналізу.

Література

1. Фрідмен Т.Л. Лексус і оливкове дерево. Львів, 2002. 621 с.
2. Валлерстайн И. Микросистемный анализ. *Время мира. Альманах современных исследований по теоретической истории, макросоциологии, геополитике, анализу мировых систем и цивилизаций*. 1998. Выпуск 1. С. 105–123.
3. Bell D. The third technological revolution and its possible socioeconomic consequences. *Dissent*. 1989. Vol. 367. № 2. P. 165–172.
4. Чугунов А.В. Теоретические основания концепции «Информационного общества». Санкт-Петербург, 2000. 52 с.
5. Копійка В.В., Грубов В.М., Даниленко С.І. Homo informaticus епохи постіндустріалізму: витоки, ідеї, ризики (соціокомунікативний вимір) : монографія / за ред. О.Т. Малієнко. Київ, 2019. 498 с.
6. Al Gore. URL: <https://algore.com/about> (дата звернення 29.03.2021).
7. Грубов В.М., Санакуєв М.Г. Філософія і методологія соціальних комунікацій : хрестоматія. Київ, 2016. 193 с.
8. Попова Т.В., Ліпкан В.А. Стратегічні комунікації : словник / за заг. ред. В.А. Ліпкана. Київ, 2016. 416 с.
9. Brin S., Page L. The Anatomy of a Large-Scale Hypertextual Web Search Engine. *Computer Networks*. 1998. № 30 (1–7). P. 107–117.
10. Langville Amy N., Meyer Carl D. *Google's PageRank and Beyond*. Princeton, 2006. 224 p.
11. Lewandowski D. A three-year study on the freshness of Web search engine databases. *Journal of Information Science*. 2008. № 34 (6). P. 817–831.
12. Sherman C., Price G. The invisible web: uncovering sources search engines can't see. *Library trends*. 2003. vol. 52(2). P. 282–298.
13. Знахур С.В. Алгоритми пошуку релевантних документів у інформаційних мережах. *Системи обробки інформації*. 2012. № 8 (106). С. 20–23.
14. Сухий О.Л. Алгоритми пошуку в інформаційних системах: методичні рекомендації / за ред. О.Л. Сухий, В.М. Міленін, В.М. Тарадайнік. Київ, 2015. 71 с.
15. Lasswell D. *World Politics and Personal Insecurity*. New York, 1935. 307 p.
16. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського в науково-інформаційному просторі (2000–2018) : монографія / В.М. Горовий, В.В. Струнгар та ін. ; ред. В.М. Горовий. Київ : НБУВ, 2019. 344 с.
17. Онищенко О.С. Адаптація бібліотек до «життя в цифрі». *Бібліотечний вісник*. 2020. Вип. 1. С. 3–8.
18. Костенко Н.В., Іванов В.Ф. Досвід контент-аналізу: Моделі та практики : Монографія. Київ, 2003. 200 с.
19. Чуприна Л.А. Інформаційна аналітика в контексті запитів сучасних замовників. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. 2007. Вип. 19. С. 187–193.

Анотація

Санакуєв М. Г. Місце пошукового алгоритму в глобальному інформаційно-комунікативному просторі та його значення в контент-аналізі. – Стаття.

У статті досліджено особливості інформаційно-комунікативного простору в реаліях сьогодення, виокремлено глобальні тенденції, що впливають на нього. Метою дослідження було проаналізувати пошуковий алгоритм у глобальному інформаційно-комунікативному просторі. Предметом дослідження є пошуковий алгоритм як новітня технологія контент-аналізу. Для вивчення пошукового алгоритму та його особливостей використовувалися структурно-функціональний, історико-порівняльний, прогностичний методи дослідження. Зокрема, прогностичний підхід дозволив сформулювати рекомендації для вивчення та раціонального застосування сучасних технологій, допоміг розібратися у виявлених тенденціях сучасних соціологічних методів і методик вивчення документів. Історико-порівняльний підхід був використаний у форматі аналізу генези поняття інформаційно-комунікативної взаємодії для відстеження тенденцій змін пошукових технологій в інформаційному просторі. Структурно-функціональний підхід застосовувався в аналізі нових технологічних надбань, які застосовуються в контент-аналізі.

Зміст різних наукових підходів щодо проблем інформаційно-комунікативного простору, які пов'язані з глобалізацією, було узагальнено в результаті дослідження. Місце пошукового алгоритму було визначено в системі інформаційно-комунікативної взаємодії. Причинно-наслідкові зв'язки було виявлено в

особливостях функціонування пошукового алгоритму в контент-аналізі. На основі аналізу зроблено висновки про вплив глобальних змін на пошукові системи й інформаційно-комунікативний простір. Рекомендації для підвищення ефективності пошуку наукових матеріалів і покроковий механізм дій для користувачів були розроблені, виходячи з практичного досвіду й надбань фахівців у комп'ютерних науках. Подальше застосування практичного досвіду й підвищення ефективності пошуку мають враховувати те, що цільовою тематикою пошуку є саме соціологічні дослідження. Зрештою, автор пропонує застосовувати практичний досвід наукових установ, що діють в Україні. Наукові розробки із цього питання також можуть бути використані для створення прототипів комп'ютерних програм і додатків для пошуку україномовних наукових матеріалів, які будуть вжиті для контент-аналізу.

Ключові слова: пошукові системи, інформаційно-комунікативний простір, Google, алгоритм, стратегічні комунікації, індексування запиту, Internet, контент-аналіз.

Summary

Sanakuiev M. G. The place of the search algorithm in the global information and communicative space and its value in content analysis. – Article.

The article examines the features of the information and communication space in today's realities, and identifies the global trends that affect it. The aim of the study was to analyze the search algorithm in the global information and communication space. The subject of research is the search algorithm, as the latest technology of content analysis. The study of the search algorithm and its features used structural-functional, historical-comparative, predictive research methods.

In particular, the prognostic approach helped to formulate recommendations for the learning and rational application of modern technologies, helped to understand the identified trends of modern sociological methods and techniques of documents studying. Historical-comparative approach was used in the format of analysis of the genesis of the concept of information-communicative interaction, to follow trends in search technologies in the information space. Structural and functional approach applied in the analysis of new technological assets used in content analysis.

The study summarized the content of various scientific approaches to the problems of information and communication space, which are related to globalization. The place of the search algorithm was determined in the system of information and communication interaction. Causal relationships were found in the features of functioning of the search algorithm in content analysis. Based on the analysis, conclusions are made about the impact of global changes on search engines and information and communication space. Recommendations for improving the search for scientific materials and a step-by-step mechanism of action for users were developed based on the practical experience and expertise of computer science specialists. Further application of practical experience and improving the efficiency of the search should take into account the fact that the target topic of the search is sociological research. In the end, the author proposes to use the practical experience of scientific institutions operating in Ukraine. Scientific developments concerning this issue can also be used to create prototypes of computer programs and applications for searching Ukrainian-language scientific materials that will be used for content analysis.

Key words: search engines, information space, Google, algorithm, strategic communications, query indexing, Internet, content analysis.

УДК 303.4:316.334.2

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.965>**О. І. Щерба**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2475-1696>

кандидат соціологічних наук, доцент,

науковий співробітник відділу соціальної антропології

Інституту народознавства Національної академії наук України

СУСПІЛЬСТВО СПОЖИВАННЯ ТА КОНСЮМЕРИЗМ – НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Споживання є ключовим явищем сучасності, категорією, яка є важливою для опису реальності й дає змогу оцінити стан індивідів і суспільства. Це явище впливає на форму соціальної реальності, а також на ідентичність індивіда й спосіб його сприйняття, оскільки він стає насамперед споживачем. Тому споживання – це більше, ніж володіння та використання речей, це спосіб побудови ідентичності людей, а також ідентичності світу товарів, що нас оточує.

Споживання в сучасних суспільствах трактується як одна із центральних цінностей, насамперед завдяки його економічній ролі й місцю в системі соціальних цінностей. Споживання вже не є засобом досягнення мети, а стає метою людської дії. Однак усе частіше виникають питання, пов'язані з інноваційною поведінкою споживачів, яка стає протиположною консюмеризму й споживачьким гедоністичним цінностям. Не залишається осторонь цих процесів і Україна. Цим і зумовлена актуальність теми нашої публікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з обраної проблеми. Вивченням проблем суспільства споживання та консюмеризму займалися зарубіжні класики-соціологи. Зокрема, Е. Фромм запропонував своєрідну програму «соціальної реконструкції» індустріального суспільства, вказував на штучні (вигадані) потреби, нав'язані індивіду суспільним виробництвом, на помирання його духовного начала через надмірне споживання та розкіш. Т. Веблен запропонував теорію престижного споживання. Ж. Бодріяр проаналізував суспільство споживання в соціологічному, економічному, політичному й культурологічному вимірі, увівши водночас поняття «симулякру». З. Бауман обґрунтовує абсолютну керованість споживача в сучасному світі, яка може існувати навіть у випадку відчуття індивідом повної свободи. Дж. Рітцер уводить поняття «макдональдизації» глобального світу, аналізує індустрію фаст-фуду, описує нові засоби споживання. С. Барталем'ю звертає увагу на ряд особливостей консюмеризму, серед яких ключовою вважає свободу вибору товару, стилю життя чи власної ідентичності. Л. Коен виокремлює типи споживача залежно від ролі, яку він виконує в різних сферах суспільного

життя. Р. Ботсман і Р. Роджерс вивчали спільне (кооперативне) споживання та розглядали його основні категорії. Сучасні дослідники Е. Кежель, В. Вотроба, А. Левицька-Стжалецька, Я. Шмид, С. Ільїних, В. Ільїн, Ч. Бивалець, Л. Рудницький, Ф. Білок, П. Вардак, Т. Залега й інші у своїх наукових працях звертають увагу на нові тенденції в поведінці споживачів, такі як політичний / етичний / екологічний консюмеризм та обмеження споживання. Різні аспекти функціонування сфери споживання вивчали українські соціологи В. Тарасенко, Є. Суїменко, В. Пилипенко, Н. Лисиця, В. Резнік, Т. Петрушина й інші. Критичний підхід до споживання та надмірності у споживанні досліджують українські вчені М. Шульга, В. Мандибура, Я. Зоська, В. Лапіна, В. Торяник. Попри наявність чималої кількості наукових публікацій, дотичних до обраної проблематики, не досить уваги приділено вивченню нових тенденцій, пов'язаних із протидією консюмеризму, та їхньому прояву в поведінці українських споживачів.

Метою статті є виявлення нових тенденцій споживання як альтернативи надмірному споживанню, аналіз їхнього розвитку в українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Реалізуючи мету дослідження, насамперед визначимо основні поняття нашої публікації. Підкреслимо, що поняття «суспільство споживання» є одним із базових у теорії споживання та походить ще від ідеї К. Маркса про «товарний фетишизм», описаний ним у «Капіталі». Кардинальні зміни у сфері споживання пов'язують із Генрі Фордом і створеним ним новим типом промислового виробництва, який згодом отримав назву «фордизм». Нововведення базувалися на впровадженню геніальним підприємцем на своїх заводах конвеєру, високих заробітних плат робітників, залученні до праці людей з інвалідністю та низьких цінах на продукцію. З того часу виробництво стає масовим, а споживати мають змогу не лише найбагатші, а й усі верстви населення.

Термін «суспільство споживання» вперше ввів у науковий лексикон Е. Фромм у своїй книзі «Мати чи бути». Учений визначав його як суспільні

відносини, що базуються на принципі індивідуального споживання, де багато людей вважають найбільш прийнятним способом життя постійне придбання та прагнення до володіння речами [1]. Але пройшло півстоліття, поки з появою книги Ж. Бодріяра «Суспільство споживання. Його міфи й структури» [2] термін міцно ввійшов у словник суспільних наук. Учений характеризував таке суспільство як простір надмірного споживання, в якому індивіди не лише задовольняють свої наявні потреби, але й потреби, створені штучно новою панівною гедоністичною ідеологією.

Т. Веблен є одним із творців соціологічної теорії споживання. Він підкреслював, що метою придбання речі в суспільстві споживання є не стільки задоволення природних потреб, скільки демонстрація приналежності індивіда до того чи іншого класу. У своїй книзі «Теорія бездіяльного класу» [3] він уводить поняття «демонстративне споживання», яке нині активно використовують дослідники обраної проблеми. Демонстративне (престижне, показне, статусне) споживання – це марнотратні витрати на товари й послуги, основною метою яких є демонстрація власного багатства.

Окрім того, як зазначає Т. Веблен, «для пана, який живе дозвіллям, демонстративне споживання матеріальних цінностей є засобом досягнення поваги. Відповідно до того, як багатство зосереджується в його руках, його власні зусилля не забезпечать йому доказів своєї могутності без сторонньої допомоги. Тому він кличе на допомогу друзів і суперників, даруючи цінні подарунки й влаштовуючи дорогі бенкети й розваги. Подарунки й бенкети, ймовірно, мали інше походження, ніж наївні хвастощі, але зручну можливість їхнього використання саме із цією метою вони придбали дуже рано, зберігаючи за собою вказану властивість дотепер» [3, с. 60]. Отже, запрошені гості здійснюють замість господаря підставне споживання та разом із тим є свідками споживання цих надлишкових благ, якими господар не в змозі розпорядитися без їхньої допомоги.

З середини ХХ ст. суспільства розвинених країн зазнали інтенсивних змін у поведінці споживачів. Це зміни відбувалися в межах ієрархії потреб, рівня, засобів і способів їхнього задоволення, а також критеріїв здійснення споживчих виборів. Їхнім проявом є також поширення споживання нових товарів. На макросоціальному рівні це означає, серед іншого, збільшення ролі споживання, що стало віссю суспільного життя та зв'язку, що інтегрує індивідів. Споживання не лише забезпечує відчуття задоволення, а також дозволяє змінити сприйняття споживачами навколишньої реальності й власної ідентичності [4, с. 179].

Консюмеризм стає специфічним способом життя, який пов'язаний із надмірною купівлею та

споживанням товарів. Характерною схемою поведінки є шопінг (shopping), що розуміється двоюко: 1) як здійснення спонтанних покупок у торгових центрах та 2) як форма чуттєвого споживання, пов'язана з розгляданням вітрин і товарів у магазинах без мотивації їх купити.

Згідно із З. Бауманом, зараз ми можемо спостерігати перехід від епохи виробництва, заснованої на трудовій етиці, до епохи споживання, заснованої на естетичі споживання. Виконання обов'язків було замінено потребою в споживчому досвіді. У сучасному суспільстві робота стала для індивіда способом здобування коштів для того, щоб отримати можливість піддаватися спокусам споживання, отримувати щоразу нові «враження», вдаватися до постійного пошуку й творення «себе» [5]. Споживання – це діяльність, завдяки якій індивід формує власний імідж, досягає цілі, реалізує сповідувані цінності через поведінку споживача. Тепер саме споживча діяльність (а не професійна) є основною сферою самовираження та самореалізації для особистості.

Як зазначає український соціолог М. Шульга, «в кожному епоху існує центральна сфера життєдіяльності, визнана суспільством провідною в життєдіяльності особистості, яка в певному сенсі підпорядковує, підлаштовує під себе всі інші сфери. Так, у середньовіччі й у феодальних суспільствах такою була релігійна сфера, в новітній час і в індустріальних суспільствах – це трудова сфера діяльності. У сучасних розвинених суспільствах провідною сферою стало споживання. <...> Історично часова структура особистості істотно змінюється. У людини в середньовіччі значна частина часу в її добовому балансі йшла на молитви, відвідування церкви. <...> Центральним сегментом у структурі часу життя сучасної людини є сегмент, пов'язаний зі споживанням» [6, с. 265].

Центральне місце споживання в житті сучасного суспільства описує у своїй праці Ж. Бодріяр, який називає присвячений цьому параграф «Споживання споживання»: «<...> Достаток і споживання – підкреслимо ще раз, не достаток і споживання матеріальних благ, виробів і послуг, а спожитий образ споживання – формує нашу нову родову міфологію, мораль сучасності. Та обставина, що суспільство сприймає себе як суспільство споживання, має бути вихідним пунктом об'єктивного аналізу» [2, с. 165–166].

Отже, в сучасному суспільстві найважливішою метою для людини стає споживання. Ідеологія консюмеризму формує проспоживацьке ставлення до всіх процесів, які відбуваються в суспільстві (як у високорозвинених державах, так і в країнах, що розвиваються). З'явившись разом із глобальною культурою, вона стає одним із найважливіших факторів, що провокують зміни в суспільному житті.

Необхідно зазначити, що в українській науковій літературі такі поняття, як «суспільство споживання», «консюмеризм» і «споживацтво» використовуються як синоніми, із чим ми не погоджуємося, оскільки ці поняття, хоча й схожі за значеннями, мають відмінності у своєму змісті. Розглянемо кожне поняття окремо.

Українська дослідниця В. Лапіна проаналізувала інтерпретації поняття «суспільство споживання», які існують в новітній теоретичній соціології, та розглядає його як:

1) універсальний онтологічний прототип індустріального капіталістичного суспільства як локальної соціально-історичної системи;

2) специфічний онтологічний тип розвинутої частини світової капіталістичної системи;

3) окрему новітню фазу глобального історичного розвитку постіндустріальних (інформаційних) соціумів, в якому сфера споживання є провідною.

Водночас переважна більшість соціологів схильна вважати, що найважливішим атрибутивним і наочним проявом суспільства споживання є консюмеризм [7, с. 41]. Отже, поняття «консюмеризм» є вужчим і не тотожним поняттю «суспільство споживання», а відповідний йому феномен є найхарактернішою рисою суспільства споживання.

1) Дослідник В. Вонтроба також визначає консюмеризм як одну з важливих характеристик суспільства споживання та описує його як:

1) спосіб життя, що забезпечує прояв актів споживання в культурній сфері;

2) атрибут сучасної ідентичності людини;

3) соціально-психологічне явище або форму залежності від матеріальних благ і послуг [8, с. 166–167].

Отже, консюмеризм є соціальним явищем у межах певного суспільства й специфічним способом життя сучасної людини.

Однак в українській науковій думці існують і інші визначення поняття консюмеризму. Український вчений В. Мандибур, узагальнюючи різні дефініції поняття, тлумачить консюмеризм як:

1) систему суспільних відносин, що пов'язані й виникають у процесі організованого соціального руху громадян, мають адекватну цьому руху регульовальну діяльність державних інститутів (установ, організацій) і нормативно-правової системи, спрямовані на захист інтересів споживачів, передусім у сфері розширення прав і посилення впливу покупців на виробників і продавців товарів (послуг);

2) соціально-економічні механізми, що на суспільному рівні гарантують реалізацію права людини споживати якісні й безпечні товари й послуги, які вона отримує в процесі ринкового обміну (у фірм-виробників, спеціалізованих продавців і в приватних осіб, що мають право

на виробництво й торгівлю товарами масового попиту);

3) гарантоване державою право щодо забезпечення реальної можливості громадянам створювати спілки, які метою своєї діяльності мають захист прав та інтересів споживачів [9, с. 60].

Внесемо уточнення щодо останніх тлумачень поняття «консюмеризм». Пропонуємо називати рух, спрямований на захист прав споживачів, політичним консюмеризмом, як це заведено в зарубіжній соціології. Це дало б змогу уникнути двозначностей, плутанини понять і неправильного подвійного тлумачення такого феномену.

Споживацтво ми розуміємо як прагнення тільки до задоволення власних потреб, споживацьке ставлення до чогось. Можна вважати його крайнім проявом консюмеризму.

Українські соціологи Я. Зоська й Б. Сторчовий зазначають, що споживацтво є викривленою абсолютизацією позитивних інтенцій споживання, а його основні симптоми є наслідком реалізації таких цінностей споживання: збільшення багатства, слава й успіх, спрямованість на себе, наслідування моди, постійні нові придбання, прагнення змін і зростання. Синдром споживацтва визначається такими ознаками споживчої свідомості, як: бажання постійно купувати новий одяг і часто змінювати його; прагнення мати речі, які вражають інших людей; намагання отримувати задоволення та поліпшувати настрій шляхом придбання речей і розуміння наявності зайвих речей, яких шкода позбавитися [10, с. 114–115]. Загалом споживацька поведінка в суспільстві набуває статусу соціальних практик споживання як стійких сукупностей дій, що становлять зміст соціальної системи.

Отже, поряд із розвитком масової культури, прогресивним процесом глобалізації відбулися зміни в моделях споживання, моді й смаках споживачів. Таким чином, була створена нова модель трактування споживання як самоцілі, а не лише як способу задоволення людських потреб. Ми можемо побачити це в об'єднаних механізмах поведінки споживачів і зміні їхнього способу життя. У повсякденній життєвій практиці ми маємо справу з надмірним споживанням. Консюмеризм не рахується з індивідуальними, соціальними чи глобальними витратами. З'являються все нові форми консюмеризму, серед них оніоманія (шопоголізм), інфантилізація споживачів, тенденція «тут і зараз», гедонізм та утилітаризм. Як зазначає Дж. Рітцер [11], консюмеризм стає своєрідною новою релігією, а торгові центри – це місця, де відбувається безперервний спектакль споживання.

Дослідник С. Барталем'ю виокремлює певні особливості консюмеризму. По-перше, вказує на культуру споживання як основу консюмеризму,

в якій цінності пов'язані зі споживанням. По-друге, підкреслює, що консюмеризм є індивідуальним вибором. Свобода вибору товару, стилю життя чи власної ідентичності – це обов'язкове правило в сучасному суспільстві споживання. По-третє, споживча культура створює потреби як необмежені й водночас ненаситні [12, с. 6–9]. Консюмеризм пропонує способи задоволення потреб, але постійно з'являються нові, що викликає почуття незадоволення та змушує споживачів шукати щоразу нові споживчі товари.

Дослідник Я. Шмид пропонує ввести до наукового обігу поняття «споживче життя». Під ним він розуміє повсякденний спосіб життя, який домінує в суспільстві, що споживає; новий, історично безпрецедентний тип людського існування, характерний лише для епохи постмодернізму, асимільований і практикований більшістю людей, що належать до сучасних економічно й технологічно високорозвинених «ринкових» і «технократичних» суспільств; завдяки домінівному в таких суспільствах типу повсякденного споживчого стилю їх ще називають «суспільствами споживання». «Споживче життя» – це реальний соціально-економічний, ментально усвідомлений, психокультурний і життєво-поведінковий факт, який відрізняє ці суспільства від інших і є однією з їхніх найважливіших характерних рис. <...> Саме поняття включає насамперед специфічний зміст і менталітет, соціальну й індивідуальну обізнаність, особистість, індивідуальну культуру, поведінку й життєву активність людини в епоху «постмодернізму» й глобальної ринкової системи («гіперкапіталізму») [13, с. 23].

Тож ми маємо справу не лише з певною соціальною, економічною та культурною категорією, але також (а можливо й насамперед) з антропологічним поняттям, у певному розумінні з категорією аксіологічною, етичною, естетичною та педагогічною, а також із характерним критерієм оцінки якості людського існування, духовного й культурного стану людей і спільнот.

Зазначимо, що сучасна споживча культура базується на культурі новизни й гаджетизації. Життєвий цикл товару стає все коротшим, новітні моделі витісняють старі за дуже короткий проміжок часу. Формується враження, що немає товарів тривалого користування, які могли б довго служити людині.

Щоб зрозуміти суть суспільства споживання, необхідно побачити два важливих моменти [14, с. 30]: по-перше, споживання починає відігравати переважальну роль у соціальних відносинах, що приводить до зміни цих відносин. По-друге, домінівним у розумінні споживання є не економічний, а соціальний і культурний підхід. Іншими словами, суспільство споживання (на відміну від «суспільства як такого») виводить спо-

живання за рамки економічної сфери, за рамки споживання як матеріального, утилітарного процесу із задоволення індивідом своїх потреб, а саме в соціокультурну сферу.

У споживачів формується відповідний хабітус як результат їхньої діяльності споживання. Відповідно до цього хабітуса об'єктивно класифікується вся практика, продукуються певний вид практики (споживчий), класифікуються навколишні предмети, факти, оцінюються різні продукти й практики. Habitus споживача захищає себе від криз і критичних нападів, забезпечуючи собі настільки, наскільки це можливо, середовище, до якого він уже пристосований, тобто відносно постійне коло ситуацій, що підсилює його схильності, забезпечуючи ринок, найдоречніший для його продуктів. Найпарадоксальніша властивість habitus'a – це те, що індивідом відбирається інформація, необхідна для того, щоб ухилитися від інформації. Саме тому ідентичність споживача, сформована в ситуації ухилення від якої б то не було рефлексії, є розмитою та не цілком цілісною [14, с. 34].

Отже, важливим елементом способу життя, заснованого на постійному споживанні нових товарів, є використання споживання для створення індивідуальної ідентичності. До того ж така ідентичність не виражається однією формою, а виникає в багатьох різних варіаціях, між якими немає принципових відмінностей. Індивід може вільно обирати різні ідентичності залежно від соціальної ситуації. Тому можемо говорити про певну плинність ідентичності.

В. Ільїн [15, с. 43] вважає, що на новому етапі розвитку суспільства споживання з'являється новий вид консюмеризму – креативний консюмеризм. Він стає можливим завдяки наявності цілого ряду передумов, які, з одного боку, роблять такий консюмеризм технічно й економічно можливим, а з іншого, – породжують масову потребу в ньому. По-перше, зміни в організації виробництва: а) наявна тенденція переходу від конвеєрного виробництва до гнучких технологій (тобто від фордизму до постфордизму). Вона створює можливість підтримувати споживання в умовах перевиробництва, спираючись на тенденцію до диверсифікації смаку, на прагненні до конструювання індивідуальності; б) через різні причини формується тенденція до залучення споживачів в індивідуальне виробництво, що є доповненням до товарів і послуг, які купуються (наприклад, перероблення товару відповідно до власного смаку споживача). По-друге, загострення суперечності між, з одного боку, тенденцією до тотальної раціоналізації та деградації сфери праці, й з іншого, – стимульованою зростанням рівня освіти революцією творчих домагань, що проявляються в бажанні людини реалізувати свій творчий хист.

Узагальнюючи, ми можемо стверджувати, що натеper ми маємо справу з явищем надмірного споживання, яке призводить до марнотратства вироблених товарів (надвиробництва), деградації природного середовища, наростання диспропорцій у суспільстві на локальному й глобальному рівнях, поступового знищення невідновлюваних природних ресурсів та інших несприятливих явищ. Незважаючи на те, що споживання є атрибутом сучасної високорозвиненої цивілізації, а покупець товарів і послуг є ключовою фігурою конкурентоспроможної економіки, споживчі організації та рухи все частіше вживають заходів, які мають на меті обмежити негативні явища, джерелом яких є надмірне споживання. Завдяки цій діяльності з'явилися нові тенденції в поведінці покупців товарів і послуг, які є протиположними до надмірного споживання, в тому числі такі як: (1) політичний консюмеризм, про який вже згадувалось, (2) етичний консюмеризм, (3) екологічний консюмеризм, (4) дематеріалізація споживання, (5) обмеження споживання, (6) спільне споживання та (7) споживчі бойоти.

Розглянемо такі тенденції детальніше, а також виявимо їхнє (не)поширення в Україні.

(1) Дослідниця А. Левицька-Стжалецька глумачить політичний консюмеризм [16, с. 163] як соціальний рух, що має на меті захист споживачів від наслідків дій підприємств, спрямованих на максимізацію прибутку, а також як широко-доступну освіту, завданням якої є інформування споживачів про їхні права, про фактичну вартість товарів і послуг, безпеку й способи виробництва й використання, рівня якості, ціну тощо. Його основна мета – збереження балансу між виробниками, державою та покупцями. Він поєднує в собі різні тенденції, починаючи від допомоги клієнтам у здійсненні раціональних комерційних операцій і боротьби з несумлінною конкуренцією до реформаційних рухів, що ставлять під сумнів споживчу природу сучасної цивілізації, моделей споживання та способу життя та виступають із вимогами посилити участь громадян у прийнятті економічних рішень.

Важливість такого руху полягає в тому, що згідно з Л. Коеном нині все більше підкреслюється співіснування двох різних ролей споживача в економічній і політичній сфері: споживач-покупець (*purchaser consumer*) і споживач-громадянин (*citizen consumer*). Ця концепція не нова, оскільки ці ролі визначались дослідниками ще на межі XIX–XX ст. [17, с. 205].

Споживачі-покупці повною мірою користуються пропозиціями вільного ринку, тоді як споживачі-громадяни вживають дії на захист своєї групи (боротьба за визнання прав споживачів), а також на захист широкої громадськості. Таким чином, громадяни-споживачі здійснюють знач-

ний вплив на політичні реформи, наприклад, справедливу систему оподаткування, захист споживачів від обману, на антимонопольне законодавство, на право громади на суспільні блага, етичне споживання, споживчу освіту в школах.

Такий рух не оминув Україну, проте в більшості випадків український споживач може бути лише тою чи іншою мірою захищеним на внутрішньому споживчому ринку. Щодо глобального ринку, то там він зовсім не захищений (причиною переважно є політичні аспекти й слабкість держави у відстоюванні прав своїх громадян на світовій арені).

(2) Етичний консюмеризм – одна з моделей споживчої поведінки, яка базується на певних етичних переконаннях (наприклад, проти тестування косметичної продукції на тваринах або проти порушення прав людини тощо). Етичний консюмеризм передбачає, що виробник гарантує споживачам етичну чистоту власної продукції, поведінки своєї компанії та «наслідків» виробництва продукції та використання продукту. Саме в такому трактуванні етичний консюмеризм починає істотно впливати на сучасний соціум, виконуючи функції соціального контролю у сфері споживчої поведінки й формуючи нові його стандарти навіть на рівні законодавства (виробники зобов'язані вказувати всі складники своєї продукції на кожній упаковці; в деяких країнах заборонено тестування товарів косметичної індустрії на тваринах і тому подібне) [18, с. 72].

Останніми роками навіть у країнах, далеких від демократії, під тиском світової спільноти вводять заборону на споживання таких «традиційних» для них блюд як, для прикладу, блюда із собак. У більшості країн Європи заборонений гаваж (процес примусового годування птахів), виробництво фуа-гри заборонено в більшості країн ЄС, Аргентині й багатьох штатах США. В Україні прийнято закон «Про захист тварин від жорстокого поводження», який серед іншого забороняє під час технології отримання від тварини продукції (доїння, стрижка, відгодівля тощо) застосування больових і травмувальних прийомів; у 2019 р. був прийнятий закон, який забороняє використання тварин у цирковому мистецтві, а в січні 2020 р. у Верховній Раді України зареєстровано законопроект про заборону фуа-гра.

(3) Схожим до етичного консюмеризму є екологічний консюмеризм. Екологічний консюмеризм – це елемент руху споживачів, пов'язаний з екоспоживанням, метою якого є боротьба з негативними процесами, що погіршують природне середовище, а отже, якість життя людини, зумовлюючи зміни у сфері споживання. Цей рух постулює зміни, які мають набути форми раціонального використання споживчих товарів: прийняття моделі поведінки, що відповідає принципам охорони довкілля;

споживання органічних товарів (переважно харчових продуктів); обмеження споживання товарів, які створюють небезпечні відходи після споживання; надавання в споживанні переваги товарам, які «виробляють» невелику кількість відходів після споживання; зменшення використання ресурсів та енергії для виробництва споживчих товарів і мінімізація використання природних ресурсів за допомогою використання чистих способів виробництва [19, с. 224–228].

В Україні такий рух також популярний, але майже абсолютно неідеальний, такий, що не досягає своєї мети. Причиною цього є незрілість українського громадянського суспільства. Переважно дії руху спрямовані проти безконтрольного вирубування карпатських лісів, законодавчо забороненого спалення сухого листя / трави й запобігання викидів шкідливих відходів виробництв у річки / озера / моря.

(4) Варто відзначити тенденцію, яка останнім часом сильно посилилася, – це дематеріалізація споживання. Сучасні споживачі все більше переорієнтовуються на споживання таких нематеріальних цінностей, як знання, інформація, освіта й культура. Поряд із фокусуванням на таких цінностях зростає попит на послуги в цих сферах. Можна помітити, що дедалі частіше споживач, що здійснює покупки, вибирає певний товар, керуючись його символічною цінністю. Це новий постмодерністський вимір споживання.

Така тенденція не характерна для України, де, на жаль, можна спостерігати протилежну тенденцію: знецінення освіти й зниження її якості, за рідкісними винятками погана наповненість новинками бібліотек, відсутність у наших співвітчизників зацікавлення до відвідувань бібліотек, а також музеїв. Лише популярність (серед певного сегмента споживачів) театрів, концертів і кіно є відносно стабільною.

(5) Ще одне явище, яке спостерігається в поведінці споживачів протягом останніх років, особливо у високорозвинених країнах, – це свідоме обмеження в споживанні. У цих країнах споживання є невіддільною складовою частиною економіки, яка функціонує в умовах значного перевиробництва товарів. З огляду на це видається, що ніяке погіршення матеріального становища або перенасичення споживанням не змусить людину відмовитися від задоволення споживати. Однак зазначена тенденція свідчить про протилежне.

Можна відзначити чотири основні фактори, що визначають феномен свідомого обмеження в споживанні: 1) зменшення споживання через збільшення невизначеності становища сучасних домогосподарств (перестраховувальне споживання), 2) кількісне зменшення споживання з метою зростання бажання якості, 3) скорочення споживання в матеріальній сфері на користь нематері-

альної, 4) обмеження споживання для його раціоналізації [20, с. 140–141].

В Україні ця тенденція чітко виражена. Її причиною (в більшості випадків) є перша із зазначених. Як підкреслює М. Шульга у своїй праці «Збір соціальної матриці», «українське суспільство ще не стало в повному розумінні суспільством споживання. Стати таким йому заважає глибока бідність. Однак, незважаючи на бідність, населення орієнтується на консюмеристські цінності й приймає їх» [21, с. 88].

(6) Тенденцією, схожою до обмеження в споживанні, є спільне споживання (collaborative consumption), яке іноді називають «спільною економікою» або «економікою спільної участі» (sharing economy).

Спільне споживання – це економічна модель, яка базується на спільному використанні, обміні й платному наданні в користування ресурсів і товарів. Це зменшує особисте споживання та придбання непотрібних товарів, а також поглиблює інтеграцію та зміцнює суспільні відносини.

Дослідники П. Вардак і Т. Залега [22, с. 9] вказують на те, що спільне (кооперативне) споживання базується на обміні, позиченні, бартері, безплатному або платному наданні своїх благ іншим індивідам. Це нова тенденція, яка знаходиться в опозиції до потреби у власності. Спільне споживання базується на ідеї спільного використання функцій продукту без необхідності володіння ним.

Р. Ботсман і Р. Роджерс [23] виділили три основні категорії спільного споживання, а саме: 1) перерозподільчі ринки (обмін один з одним неновими речами); 2) системи обслуговування товарів (надання товарів людям за певну плату); 3) спільний спосіб життя (collaborative lifestyle), тобто отримання нематеріальних благ від споживання.

В Україні такий спосіб протидії консюмеризму надзвичайно популярний через знову ж таки надто низьку платоспроможність населення. Мають великий попит інтернет-сайти для обміну товарами, купівлі вживаних товарів або можливості отримати річ, послугу, домашню тварину безплатно.

(7) Споживчі бойкоти розглядають як ненавмисний метод протесту, що застосовується для розв'язання різних соціальних і політичних проблем. Споживчий бойкот як спроба однієї або більше сторін досягти певних цілей, переконуючи окремих споживачів утриматися від здійснення покупок на ринку, поділяється на дві великі групи: орієнтовані на ринок (розв'язують здебільшого економічні питання) та орієнтовані на ЗМІ (політичні питання) [24, с. 147].

До наймасовіших бойкотів в Україні ми можемо віднести постійний бойкот товарів і послуг, які вироблені або фінансуються з Російської Федерації (далі – РФ). Після окупації РФ

Кримського півострова й початку війни на Донбасі українські активісти почали кампанію проти придбання російських товарів під гаслом: «Купуєш російське – фінансуєш тероризм». З січня 2016 р. Україна запровадила ембарго на велику кількість російських продовольчих товарів, магазини зобов'язали маркувати продукцію, вироблену в РФ; була введена заборона (яка нещодавно законодавчо подовжена) на користування російськими соціальними мережами.

Говорячи про надлишкове споживання в Україні, необхідно виокремити ще одну непопулярну для високорозвинених суспільств, проте властиву нашій державі функцію. Споживання стало для українців механізмом компенсації всіх недоотриманих ними товарів і послуг, яких постійно не вистачало в період тотального товарного дефіциту, що тривав протягом десятків років перебування в СРСР. Тепер, коли з'явилася можливість задоволення практично будь-яких матеріальних благ, почуття міри в українців почало зраджувати.

Висновки. Отже, в результаті дослідження розмежовано поняття «суспільство споживання», «консюмеризм», «споживацтво». Запропоновано називати рух, спрямований на захист прав споживачів, «політичним консюмеризмом» (а не «консюмеризмом» загалом, як це є натеper), як це заведено в зарубіжній соціології. Це дає змогу уникнути двозначностей, плутанини понять і неправильного подвійного тлумачення такого феномену.

Поняття «споживацтво» запропоновано розуміти як прагнення лише до задоволення власних потреб, споживацьке ставлення до чогось. Вважаємо його крайнім проявом консюмеризму, але не тотожним такому поняттю.

Стверджуємо, що натеper ми маємо справу з явищем надмірного споживання, яке призводить до марнотратства вироблених товарів (надвиробництва), деградації природного середовища, наростання диспропорцій у суспільстві на локальному й глобальному рівнях, поступового знищення невідновлюваних природних ресурсів та інших несприятливих явищ. Однак зазначається, що споживання також є атрибутом сучасної високорозвиненої цивілізації, а споживач є ключовою фігурою конкурентоспроможної економіки. Завдяки методу критичного аналізу вітчизняних і зарубіжних праць виокремлено різні альтернативні форми споживчої поведінки, які обмежують вплив ідеології споживацтва на споживчі рішення. Представлені й проаналізовані, в тому числі й на прикладі України, вибрані рухи проти консюмеризму (політичний консюмеризм, етичний консюмеризм, екологічний консюмеризм). Показано зростає значення в українському суспільстві моделей поведінки, пов'язаних зі зменшенням споживання

(дематеріалізація споживання, обмеження споживання, спільне споживання та споживчі бойкоти).

У подальших публікаціях маємо на меті звернутись до аналізу нової тенденції в споживанні – домоцентризму та його впливу на споживче життя українців.

Література

1. Фромм Э. Иметь или быть. Москва : Астрель, 2010. 320 с.
2. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / пер. с фр. Е.А. Самарской. Москва : Культурная революция, Республика, 2006. 269 с.
3. Веблен Т. Теория праздного класса / пер. с англ. С.Г. Сорокиной. Москва : Прогресс, 1984. 368 с.
4. Konsument i jego zachowania na rynku europejskim / red. E. Kiezel. Warszawa : PWE, 2010. 308 s.
5. Bauman Z. Praca, konsumpcjonizm i nowi ubodzy / Thum. S. Obirek. Kraków : WAM, 2006. 212 s.
6. Шульга Н.О. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине. Киев : ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф», 2011. 448 с.
7. Лапіна В.В. Концептуальні інтерпретації феномена консюмеризму в новітній соціології: теоретичний та методичний аспекти. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. № 1 (22). С. 37–42.
8. Wątroba W. Społeczeństwo konsumpcyjne w dobie globalizacji. Wrocław : Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, 2006. 255 s.
9. Мандибура В.О. Відновлення довіри суб'єктів кінцевого споживання як складова соціальної відповідальності бізнесу. *Теоретичні та прикладні питання економіки. Збірник наукових праць*. Випуск 21. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. С. 55–68.
10. Зоська Я.В., Сторчовий Б.А. Споживацтво українців: вільний час та практики його споживання. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2015. Вип. 67–68. С. 113–122.
11. Ritzer G. Magiczny świat konsumpcji. Warszawa : Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA S.A., 2004. 354 s.
12. Bartholomew C. Christ and Consumerism: An Introduction. *Christ and Consumerism. Critical reflections on the spirit of our age* / Edited by C. Bartholomew, T. Moritz. Paternoster Publishing, Carlisle, 1988. 177 p.
13. Szmyd J. Nowoczesny konsumpcjonizm – zmiana kondycji ludzkiej i jakości życia. *Wyzwania społeczne i pedagogiczne. Kultura – Przemiany – Edukacja*. 2017. T. V. S. 13–36.
14. Ильиных С.А. Ключевые понятия общества потребления: исследование с позиции социологии. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2011. Том XIV. № 5 (58). С. 29–40.
15. Ильин В.И. Креативный консюмеризм как тренд современного общества потребления. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2011. Т. XIV. № 5(58). С. 41–54.
16. Edukacja konsumenta. Cele, instrumenty, dobre praktyki / red. A. Lewicka-Strzałecka. Warszawa : Wydawnictwo WSPiZ, 2006. 254 s.

17. Cohen L. Citizen Consumers in the United States in the century of mass consumption. *The Politics of Consumption: Material Culture and Citizenship in Europe and America* / Edit. by M. Daunton, M. Hilton. New York, Berg, 2001. 310 p.

18. Троцюк И.В., Давыденкова Е.С. Феномен этического консьюмеризма: специфика социологической интерпретации и особенности современного бытования. *Вестник РУДН. Серия Социология*. 2015. № 1. С. 65–81.

19. Bylok F. Konsumpcja, konsument i społeczeństwo konsumpcyjne we współczesnym świecie. Katowice : Wyd. Naukowe „Śląsk”, 2013. 266 s.

20. Bywalec Cz., Rudnicki L. Konsumpcja. Warszawa : PWE, 2002. 272 s.

21. Шульга М.О. Збій соціальної матриці. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. 284 с.

22. Wardak P., Zalega T. Konsumpcja kolaboracyjna jako nowy trend konsumencki. *Studia i Materiały. Wydział Zarządzania. Uniwersytet Warszawski*. 2013. 16. Nr. 1. S. 7–32.

23. Botsman R., Rogers R. What's Mine Is Yours: The Rise of Collaborative Consumption. Harper Collins, New York, 2010. 304 p.

24. Торяник В.М. Споживчий бойкот як інструмент політичного консюмеризму. «Грані» Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. № 4 (78). Липень–серпень 2011. С. 144–148.

Анотація

Щерба О. І. Суспільство споживання та консюмеризм – нові тенденції та виклики для України. – Стаття.

У статті розкривається зміст феноменів суспільства споживання, консюмеризму й споживацтва, а також відповідних ним понять. Виокремлюються нові тенденції споживання, які є протиположними явищу надмірного споживання, здійснюється аналіз їхнього розвитку в українському суспільстві. Розглядається науковий доробок з обраної автором проблематики, зокрема роботи таких класиків соціології, як Е. Фромм, Т. Веблен, Ж. Бодрійяр, З. Бауман, Дж. Рітцер та інші, а також таких сучасних дослідників, як Е. Кежель, В. Ватроба, Я. Шмид, С. Ільїних, В. Ільїн, Ф. Билок та інші, в тому числі сучасних українських учених М. Шульги, В. Мандибури, Я. Зоськи, В. Лапіної, В. Торяника. Наголошується на тому, що поряд із розвитком масової культури, прогресом глобалізації відбулися зміни в моделях споживання, моді й смаках споживачів. Зазначається, що таким чином була створена нова модель трактування споживання як самоцілі, а не лише як способу задоволення людських потреб. Підкреслюється, що в сучасному суспільстві найважливішою метою людини стає споживання, воно використовується для створення індивідуальної ідентичності. Здійснюється теоретичне розмежування змісту таких понять, як «суспільство споживання», «консюмеризм», «споживацтво», «споживче життя», «креативний консюмеризм». Обґрунтовується, що поняття «консюмеризм» вужче, ніж поняття «суспільство споживання», що феномен консюмеризму є найхарактернішою рисою суспільства споживання. Наго-

лошується на тому, що рух, спрямований на захист прав споживачів, є політичним консюмеризмом, як це визнано в зарубіжній соціології. Аналізуються нові тенденції в поведінці покупців товарів і послуг, що є протиположними явищу надмірного споживання, а саме: політичний консюмеризм, етичний консюмеризм, екологічний консюмеризм, дематеріалізація споживання, обмеження споживання, спільне споживання та споживчі бойкоти. Доводиться зростання значення в українському суспільстві моделей поведінки, пов'язаних зі зменшенням споживання.

Ключові слова: суспільство споживання, консюмеризм, споживацтво, політичний консюмеризм, етичний консюмеризм, екологічний консюмеризм, дематеріалізація споживання, обмеження споживання, спільне споживання, споживчі бойкоти.

Summary

Shcherba O. I. Consumption society and consumerism – new trends and challenges for Ukraine. – Article.

The goal of the article is to reveal and analyze the concepts of “consumer society”, “consumerism” and “consumption”; identification of new trends in consumption, which are a counterbalance to the phenomenon of excessive consumption, as well as analysis of their development in Ukrainian society. The article reviews the given problems in researches of classics of sociology, such as E. Fromm, T. Veblen, J. Baudrillard, Z. Bauman, J. Ritzer, etc., modern researchers of sociologists E. Kiezel, V. Watroba, J. Szmyd, S. Ilynyh, V. Ilyin, F. Bylok, etc., as well as modern Ukrainian scientists M. Shulga, V. Mandybura, J. Zoska, V. Lapina, V. Toryanyk. It is emphasized that along with the development of mass culture, the advancing of the globalization process, the changes in consumer patterns, fashion and consumer tastes have occurred. It is noted that in this way, a new model of interpretation of consumption as a goal in itself was created, and not only as a way to meet human needs. It is proved that in modern society consumption is the most important goal for a person. It is emphasized that consumption is used to create an individual identity. Theoretical bases of justification, delimitation and interpretation of the concepts “consumer society”, “consumerism”, “consumption”, “consumer life”, “creative consumerism” are given. It is justified that “consumerism” is narrower and not identical to the concept of “consumer society” and is its most characteristic feature. It is proposed to call the movement aimed at protecting consumer rights political consumerism, as it is accepted in foreign sociology. New trends in the behavior of buyers of goods and services that counterbalance the phenomenon of excessive consumption are analyzed, such as: political consumerism, ethical consumerism, eco (green) consumerism, dematerialization of consumption, restriction of consumption, collaborative consumption and consumer boycotts. The growing importance of patterns of behavior associated with decreasing consumption in Ukrainian society is shown.

Key words: consumer society, consumerism, consumption, political consumerism, ethical consumerism, eco (green) consumerism, dematerialization of consumption, restriction of consumption, collaborative consumption, consumer boycotts.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 94+930.2]323.174(477:(470+571))
DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.966>

А. С. Баскакова
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9662-0789>
третій секретар
Міністерства закордонних справ України

**КРИМСЬКА КРИЗА ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА:
ПОГЛЯД ІЗ ПОЗИЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО НЕОРЕАЛІЗМУ**

Постановка проблеми. Кримська криза 2014 року та початок російсько-українського збройного протистояння є предметом багатьох досліджень у міжнародно-політичній науковій думці, більшість з них присвячені аналізу хронології подій, вивченню міжнародної реакції та розробці ймовірних сценаріїв подальшого розвитку ситуації. Проте дуже мало доробків, предметом яких виступає пошук причин агресивної політики РФ щодо України, більш того, автори не намагаються використати теоретико-концептуальний каркас міжнародно-політичної науки для пояснення причин територіальної експансії Росії стосовно України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для вирішення поставлених завдань було досліджено наукові здобутки представників двох теорій. По-перше, політичний неореалізм – основоположник К. Уолтц [3] та праці Дж. Міршаймера [4]. По-друге, теорія балансу загроз – А. Бок, Ф. Планк, І. Хеннеберг [2]. У вітчизняній науковій думці комплексного аналізу проблеми з точки зору політичного неореалізму немає. Тому постала проблема концептуалізації Кримської кризи та російсько-українського збройного протистояння, що і є предметом нашого наукового доробку.

Мета статті – дослідити Кримську кризу та початок українсько-російського збройного протистояння через теоретико-концептуальний та методологічний інструментарій такого наукового напрямку в міжнародно-політичній науці, як політичний неореалізм.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після возз'єднання Німеччини стало зрозуміло, що на світ чекають глобальні геополітичні трансформації. Так, наближався процес розпаду СРСР та остаточний крах біполярної системи міжнародних відносин. Саме в той період лунали заяви європейських лідерів про те, що в зв'язку з тим, що об'єднання Східної та Західної Німеччини відбулось мирним шляхом, то вони беруть на себе відповідальність за те, що жодна країна із соці-

лістичного табору не буде включена в західноєвропейський інтеграційний простір. Тим не менш з розпадом Організації Варшавського Договору та СРСР колишні країни соціалістичного табору оголосили про свої наміри щодо вступу в НАТО та ЄС, що призвело до розширення цих організацій на Схід. Особливо різкою реакція Москви була на прийняття країн Балтії до лав НАТО, розуміючи, що у Грузії та Україні є також перспектива прийняття в Альянс, Росія була вимушена діяти негайно, що призвело до 5-денної війни у серпні 2008 року на терені Грузії. Такими діями Росія продемонструвала свої чіткі наміри захищати зону свого геополітичного впливу, байдуже якими засобами: насильницькими чи мирними. Перевагу, звісно, Росія надає "hard power". Окупація частини території України, відкрите російсько-українське збройне протистояння на території нашої держави свідчить про те, що Білокамінна сприймає інтеграцію України в НАТО та ЄС як пряму загрозу інтересам її національної безпеки. Тому єдиний вихід із ситуації вбачається у захисті цих інтересів шляхом вжиття насильницьких засобів протидії як євроінтеграційній політиці України, так і намірам НАТО та ЄС наблизитись впритул до кордонів Росії.

Пригадаємо події 2013 року. В листопаді 2013 року Президент України В. Янукович, який переміг на президентських виборах у 2010 році, відмовився підписувати Угоду про асоціацію України з ЄС. Таке рішення було обґрунтоване бажанням більш тісної співпраці з Росією. Це викликало обурення у політично свідомого населення України, що призвело до народного вибуху в столиці, а згодом і до подій, які отримали назву Революція Гідності. В грудні 2013 року В. Путін намагався вжити заходів, аби В. Янукович зміг зберегти за собою посаду президента, зокрема, грав на енергетичних питаннях на кшталт зниження цін на енергоносії або викупу українського боргу за газ. В лютому в результаті кривавих подій у столиці України – Києві було повалено проросійський режим В. Януковича, а до влади прийшов

прозахідний уряд П. Порошенка, якого підтримали і США, і Західна Європа.

Росія не могла грати роль спостерігача за подіями, адже Революція Гідності та прихід до влади прозахідного режиму не входили в її плани щодо контролю за Україною, тому вибрала для себе новий сценарій захисту власних інтересів: поступове втягування України у стан нестабільності за рахунок матеріально-технічної та військової підтримки російськомовних громадян України переважно на Сході нашої держави, які були не задоволені політикою українізації тощо. В березні 2014 року Росія анексувала Кримський півострів, розпочався збройний наступ вглиб Донбасу. Російсько-українська війна триває сьомий рік і перспективи миру неоднозначні.

З метою проведення більш глибокого аналізу Кримської кризи та початку українсько-російського збройного протистояння спробуємо використати теоретико-концептуальний та методологічний інструментарій такого наукового напрямку в міжнародно-політичній науці, як політичний неореалізм.

Основоположником політичного неореалізму вважають Кеннета Уолтца. Засадничі ідеї цього напрямку висвітлені у його книзі «Теорія міжнародної політики» (1979) [3]. Тим не менш його погляди піддавались та продовжують піддаватись критиці, особливо у питанні про довговічність біполярної системи міжнародних відносин. Проте, незважаючи на наявну критику, розроблена К. Уолтцом, теорія може надати нам практичні інструменти для проведення аналізу та оцінки подій 2014 року. Тому ми будемо використовувати ключові положення цієї теорії, її концептуальні засади для вивчення зазначеної в статті проблеми.

Варто зауважити, що різні вчені використовували неореалістичні вихідні концептуальні положення для пояснення загострення відносин між Росією та Україною, причинами якого стали окупація Кримського півострову Російською Федерацією та початок збройного російсько-українського протистояння на Сході нашої держави. Такі вчені, як А. Бок, Ф. Планк та І. Хеннеберг, використовували нереалістичну теорію «балансу загроз» для вивчення сприйняття Москвою загроз її інтересам національної безпеки [2]. Саме з точки зору цієї теорії анексію Криму – дії РФ, які призвели до порушення норм міжнародного права, не можна абсолютно інтерпретувати як прояв неоімперіалістичних амбіцій Москви. Адже поведінка кожної держави визначається загрозами з боку інших держав або міждержавних об'єднань [2]. Держави балансуватимуть не з іншими державами, що набирають сили, тобто нарощують свою політичну, економічну, військову потужність, а з тими, дії яких несуть загрозу для інтересів національної безпеки. У своїх діях Москва виходить з того, що

США та Західна Європа використовують НАТО не як політичний інструмент для розв'язання кризових ситуацій, а як військовий, тому розширення Альянсу впритул до кордонів Росії та розміщення військових баз НАТО на терені цих держав сприймається як загроза національній безпеці Росії, безпеці її кордонів. Єдиним виходом для неї вбачається протидія такій політиці Альянсу будь-якими засобами, в тому числі й насильницькими. Більш того, своїми діями Москва хоче породити низку нових загроз для США та Західної Європи (на кшталт підриву енергетичної безпеки країн Західної Європи або породження дуги нестабільності на східних кордонах ЄС) та зберегти баланс загроз, виходячи із власних національних інтересів. Прагнення зберегти баланс загроз у 2014 році було реалізоване в її прагматичних кроках: анексія Криму та початок російсько-української війни на Сході нашої держави.

Дж. Міршаймер стверджує, що Кримська криза в Україні та події на Сході Української держави – провина Заходу [4]. Адже саме головною причиною кризи 2014 року стало розширення НАТО на Схід та прагнення Вашингтона вивести Україну з орбіти Москви, щоб інтегрувати її в західноєвропейський політичний, військовий, економічний та культурний простір [4]. Тому агресивна поведінка Москви щодо України не є дивною. Адже поглинання України євро- та євроатлантичними структурами призвело б до остаточного переформатування зон геополітичної відповідальності у Східній Європі, поступово витісняючи Росію із зони її регіонального впливу та позбавляючи її можливостей впливу на внутрішні процеси в країнах Східноєвропейського простору. Отже, ймовірний вступ України до ЄС та НАТО ставив під загрозу основні стратегічні інтереси Росії в регіоні [4].

Міршаймер називає три чинники, які загострили відносини між Росією та Україною: розширення НАТО, розширення ЄС та просування демократичних цінностей у країні Східної Європи [1]. Саме така констатація про роль Заходу в Кримській кризі та початку відкритого збройного російсько-українського конфлікту викликала активні дебати в академічних колах у глобальному масштабі.

Неореалісти вважають, що Росія своїми агресивними діями намагається стримати розширення НАТО на схід впритул до зони, яка слугує поясом безпеки для Російської Федерації. Україна знаходиться в цій зоні, отже, її територія автоматично стає плацдармом для реалізації політики протидії розширенню НАТО та ЄС з боку РФ. І засобами такої політики виступають окупація частини території України, відкрите збройне протистояння на територіях України, де проживає більшою мірою російськомовне населення

(схід, південний схід). Для Росії не має значення, на скільки витратними є такі насильницькі засоби, адже для Москви – це питання стратегічної важливості – йдеться про збереження поясу її безпеки та посилення контролю за простором її геополітичної відповідальності.

К. Уолтц розглядає міжнародну політику як структуру, за межами якої залишаються питання взаємодії держав у політичній, військовій, економічній та культурній сферах [3, с. 79–80]. Для структури як системи не має значення, якими є ці держави: демократичні чи авторитарні, держави, до влади в яких уряди прийшли законним або революційним шляхом, держави, де ідеологія пануючого режиму визначає стратегію розвитку, чи країни, які будують свої відносини із зовнішнім світом, виходячи із власних прагматичних інтересів. К. Уолтц абстрагується від усіх цих аспектів і не акцентує увагу на намірах держав розвивати відносини з іншими країнами за шкалою «дружба – ворожнеча» [3, с. 99]. Він вважає, що якщо не брати до уваги ірраціональні елементи аналізу – такі як дружба та ворожнеча, то ми зможемо збагнути, що Росія не є державою-суперницею, яка розпалює війну, щоб задовольнити свої потреби у розширенні власної території за рахунок територій інших держав. Вона просто намагається захистити свої інтереси, адже неможливість їх забезпечення ставить під загрозу виживання Росії як держави.

К. Уолтц стверджує, що «одиниці міжнародної структури схожі та рівні в різних ситуаціях» [3, с. 94]. Реакції держав однакові, якщо йдеться про поведінку на міжнародній арені або позиціонування, адже дії держав зумовлені рівнем тих дивідендів, які може отримати країна або недоотримати внаслідок її бездіяльності. Тому реакція Росії на протидію поширенню НАТО на Схід – це не питання автократичних прагнень Путіна або реалізації неоімперських амбіцій Москви. З огляду на те, що відповідна система міжнародної політики обов'язково впливає на її структурні одиниці, тобто держави та їх поведінку [3, с. 100], однополярна структура міжнародної політики зобов'язує Росію до військового втручання в Україну. Росія вибудовує свою національну безпеку у відповідності до своїх економічних та геополітичних цілей в Україні. Тут термін «безпека» це широкий термін, який може включати не лише основні питання безпеки, але й може охоплювати більш широку сферу, якщо йдеться, зокрема, про економічний розвиток та ті питання, які є життєво важливими та необхідними для подальшого розвитку держави загалом.

У взаємодії між країнами держава завжди запитує себе, що я отримаю від того чи іншого процесу? Які вигоди? Чи взагалі йдеться тут про вигоди або втрати? І таким чином, в який спосіб

можна подолати цей стан незахищеності та ймовірних втрат?

У взаємодії Росії із Західним світом Москва вважає, що в процесі вступу України до НАТО США та Європа отримають більше вигод, а Росія втрачає контроль над зоною своїх інтересів загалом та Україною зокрема. До того ж інструменти її впливу вже не є такими ефективними, якими вони були раніше, зокрема, за часів каденції В. Януковича, відомого своїми проросійськими поглядами. Окрім того, ці інструменти впливу жорстко критикувались та критикуються Заходом (газові, інформаційні війни тощо) й часто використовувались європейськими країнами проти Росії, дії якої засуджувались. Росія, аби зберегти свої вигоди, аби не залишитись на узбіччі зони своїх геополітичних інтересів, вдалася спочатку до превентивних заходів.

У цій системі для Росії єдиний спосіб подолати відчуття власної незахищеності – це утримувати Україну у своїй зоні геополітичних інтересів будь-якими можливими засобами, будь-то мирними або насильницькими.

Сучасна система міжнародних відносин анархічна за своєю природою, у системі відсутній такий орган глобального управління, який би брав на себе функції закріплення чітких меж зон геополітичної відповідальності найбільш впливових центрів сили будь-то окремих держав або блоків держав. Тому анархічність міжнародного порядку породжує використання насильницьких методів з метою захисту державою інтересів її національної безпеки [3, с. 103]. Саме тому Росія використовує насильницькі методи, адже для неї раціональність військових дій (переваги війни) забезпечити безпеку Росії та її економічні інтереси в Україні більш, ніж ті вигоди, які вона може отримати від миру. Отже, в анархічній системі війна є можливою, вона виступає одним із інструментів захисту інтересів національної безпеки. Коли чергові хвилі розширення НАТО та ЄС кардинально змінюють геополітичний ландшафт Європи, у Росії не залишається іншого вибору – вона намагається захистити своє право на виживання, більш того, прагне довести світові легітимність цього права, обґрунтовуючи свої дії тиском на неї однополярної системи міжнародних відносин та витісненням її з місця у системі геополітичних координат. Отже, сама структура міжнародних відносин зумовлює поведінку окремих держав стосовно інших акторів світової політики.

Лідери західноєвропейських країн розглядають дії Росії щодо України починаючи із 2014 року як прояв ірраціональної поведінки автократичного В. Путіна, який хоче визначати внутрішньо- та зовнішньополітичний курс Української держави, тримати під контролем українську економіку та енергетику та брати під свій контроль

долю демократії в Україні. Проте представники неореалістичного напрямку не розглядають Кримську кризу та російсько-українське збройне протистояння, що триває вже 7 років, як питання протидії формуванню в Україні демократичної політичної системи. Стверджується, що структура міжнародної політики зумовлює спроби Росії змінити саму систему з метою гарантування своїх національних інтересів на території України. Росія у протистоянні з Україною використовує насильницькі засоби на стільки і на скільки це можливо, проте війна не є ціллю Москви, а швидше виступає інструментом забезпечення власних національних інтересів.

У міжнародно-політичному порядку, де є два або декілька полюсів – центрів сили, структура тяжіє до чіткої ієрархічної системи з розподілом зон геополітичного впливу, тому поведінка держав у такій системі є дещо прогнозованою, адже сама структура системи міжнародних відносин визначає поведінку її учасників. Баланс між полюсами гарантує стабільність та довготривалість самої системи. Цей баланс надає постійності характеру системи міжнародних відносин, чого не можна сказати про однополярну систему, в якій лише національні інтереси зумовлюють дії держав на міжнародній арені. І тут ідеться не про інтереси зовнішньої політики, а швидше про національні амбіції та політичний тиск.

Однополярний порядок міжнародної політики піддається флуктуаціям через відсутність стабільності всередині системи. Наддержава намагається вибудовувати світовий порядок за власним баченням, нехтуючи при цьому потребами самої системи. США не бажають бачити важливість України для Росії в економічному та геополітичному плані та підтримують вихід України із зони геополітичних інтересів Росії. Неореалісти критично ставляться до такої недалекоглядної політики Вашингтона щодо російсько-українського питання, вважаючи, що такі заяви та дії можуть підірвати могутність США. Тим більше США вже мають невдалий досвід такої політики на терені колишньої Югославії. Такі дії з боку єдиної наддержави призводять до глибокого незадоволення інших держав, таких як Росія. І це незадоволення лише зростатиме, що спонукатиме незадоволені держави виступити проти дій єдиної надпотиуги й використати при цьому всі доступні можливості та інструменти. Розглядаючи стан анархії як ключову характеристику сучасної системи міжнародних відносин, Росія вважає, що не потребує дозволу з боку жодної іншої держави протистояти цій системі, адже дії окремих її учасників несуть загрозу її національній безпеці та позбавляють її статусу рівноправного учасника у системі міжнародних відносин.

Непостійність, яка характерна для однополярної структури міжнародних відносин, вказує на

неоднозначні перспективи розв'язання конфлікту між Україною та Росією. З моменту вторгнення Росії на територію України, окупації частини її території та початку збройного конфлікту на Сході нашої держави США та країни Західної Європи – союзники по НАТО не змогли підтримати Україну у військовому плані, тобто вступити у військову конфронтацію з Росією з метою захисту України. Захід не спромігся і це пояснюється передусім небажанням піддавати ризику співпрацю з Росією у сфері економіки та енергетики. Адже пряма конфронтація призвела б до глибокої енергетичної кризи в Європі, що вплинуло б негативно на розвиток західноєвропейських економік.

Тому найбільш рішучою дією США та країн Європи стало запровадження блоку санкцій, який навряд чи може вплинути на наміри Росії відмовитись від своїх національних інтересів в Україні. Адже за умови домінування у світі єдиної надпотиуги – США та міжнародно-політичної ситуації у світі, яка складається не на користь Москви, до того ж є такою, що позбавлена чітких контурів майбутнього, Росія відчуває свою незахищеність як результат дії загроз з боку НАТО/США та ЄС, які впритул наближаються до її кордонів. Тому єдиним виходом для Білокамінної залишається використання зброї з метою захисту її інтересів. Інші інструменти не вбачаються Москвою такими, які б можна було застосувати з метою протидії розширенню НАТО та ЄС на Схід. Застосування зброї стосовно України є неминучим, але такий крок не є відповіддю на загрози з боку України, а швидше є реакцією на політику розширення НАТО та розміщення військових баз Альянсу поблизу кордонів Російської Федерації.

Саме відсутність балансу в однополярній системі міжнародних відносин робить її крихкою та нестабільною, адже більш слабкі держави з метою зміцнення власних позицій та захисту національних інтересів вживають різних заходів, аби підвищити рівень власної захищеності. Домінуючі позиції США у світі надають Вашингтону необмежені можливості для втручання у внутрішні справи інших держав із прагненням поширити демократичні цінності у тих країнах світу, де з позиції Білого дому вони відсутні, проте потреба у встановленні демократичних режимів є. Росію на початку 90-х минулого століття не оминули процеси поширення демократичних цінностей, проте авторитаризм та прагнення до одноосібного керування великою державою переважили потребу у зміні політичного режиму, який і дотепер залишається авторитарним або режимом керованої демократії. Розуміючи, що процеси розширення НАТО та ЄС на Схід несуть із собою й поширення демократичних цінностей і таким чином Москва втрачає пояс геополітичних інтересів навколо її кордонів, що може перетворитись на дугу

демократії та верховенства закону, Кремль вдається до насильницьких засобів, аби протидіяти в майбутньому внутрішнім проблемам усередині Росії на кшталт вимог російським суспільством формування справді демократичної правової держави, де є місце правам людини, свободі ЗМІ тощо. Нині прийшов час, – вважає Білокамінна, – коли США та країни Західної Європи активно підтримують громадсько-політичні рухи Росії, що виступають за поширення демократичних цінностей у федерації, в такий спосіб дестабілізуючи країну загалом. Тому уряд Російської Федерації намагається щосили знищити цей жахливий для неї сценарій у зародку.

Цікаво зауважити, що К. Уолтц використовує іноді у своїх тезах термін «експансія» замість терміна «розширення» та вважає, що для США та НАТО політика розширення на Схід є ніяк не процесом поширення демократичних цінностей в ім'я миру, справедливості та благополуччя в усьому світі, а навпаки, процесом агресивної експансії, мета якої – встановлення тотального контролю над великими та середніми державами шляхом приходу до влади прозахідних демократичних режимів. Така агресивна політика й кидає виклик інтересам інших держав, зокрема Росії [3, с. 24]. Тому Москва всупереч наявній системі міжнародно-правових норм у 2014 році використала й продовжує використовувати вже 7 років поспіль насильницькі засоби для розв'язання життєво важливих питань її національної безпеки [1]. Таким чином, анархічність однополярності призводить до неможливості держав узгоджувати між собою дії та скеровувати взаємодії. Одна єдина надпотуга діє винятково виходячи із власних інтересів національної безпеки, не беручи до уваги потреби інших. Це і призводить до необхідності великих та середніх держав захищати свої інтереси. З точки зору неореалізму проблема збройного протистояння в українсько-російських відносинах може бути розв'язана лише в один єдиний спосіб – відмова США/НАТО та ЄС від своєї політики розширення/експансії на Схід, створення буферної зони, яка фактично буде поясом геополітичних інтересів Росії, де вона гратиме роль великої держави, здатної формувати власний політичний, військовий, економічний, енергетичний та культурний простір. Таким чином, демократія тобто західні цінності, «будуть принесені в жертву» регіональній стабільності та безпеці.

Висновки. Кримська криза 2014 року та початок збройного російсько-українського протистояння викликано не лише реакцією Росії на події в Україні та зміною її зовнішньополітичних орієнтирів, але й такими міжнародно-політичними чинниками, як: експансія демократичних цінностей з боку США та країн Західної Європи на країни світу, які раніше входили до зони гео-

політичної відповідальності Москви та прагнення Вашингтона вирішувати питання власної безпеки, не беручи до уваги інтереси великих та середніх держав сучасного світу, що породжує ще більшу анархічність міжнародної політики, конфліктність самої структури та спонукає інші держави до вжиття заходів протидії з метою підвищення рівня власної захищеності та забезпечення реалізації інтересів національної безпеки. В теорії неореалізму дії держав у системі міжнародних відносин оцінюються незалежно від їх ідеологічних характеристик. Отже, наміри Росії втрутитись у ситуацію, яка склалась наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. в Україні, напряду витікають з її національних інтересів. Незалежно від того, чи є Росія демократичною чи авторитарною державою, захист її елементарних інтересів в Україні є зрозумілим з точки зору теорії політичного неореалізму. Система міжнародних відносин – це сукупність одиниць – держав, які діють відповідно до своєї ролі у системі та їх можливостей/ресурсів. Система впливає на дії держав, у разі коли система є однополярною, то дії великих, середніх та малих держав є реакцією на дії світового гегемона та його сателітів. Цим і пояснюються дії Росії щодо України, яка вбачає проблему у використанні «української карти» для остаточної експансії демократичних цінностей на пояс геополітичних інтересів Росії з метою подальшого розширення демократії вже вглиб Росії і в такий спосіб підризу її авторитарного політичного режиму, зміни влади та встановлення демократичного уряду, лояльного наддержаві – США. Виходячи з цього, Росія вимушена застосовувати насильницькі заходи в Україні з метою протидії політичній експансії із Заходу.

У біполярній або багатополлярній системі міжнародних відносин існує чітка структура правил, яких прагнуть дотримуватись усі структурні одиниці – держави, і таким чином забезпечується стабільність та реалізація національних інтересів кожної держави або блоку держав. В однополярній державі така система правил відсутня, панує анархія, що посилює прагнення одного єдиного гегемона диктувати свої правила та нав'язувати свою волю іншим державам. Потреби та інтереси інших держав гегемона не цікавлять. Своєю чергою ці держави, занепокоєні зниженням рівня власної захищеності, вдаються до насильницьких дій, що і зробила Росія стосовно України в 2014 році та продовжує це робити вже 7 років поспіль.

Поведінка держав у відповідності до теорії політичного неореалізму повинна бути раціональною й приносити конкретні дивіденди. Такими дивідендами для Росії є забезпечення нею контролю над українськими трубопроводами з метою отримання стабільного доходу від експорту газу

в Європу. Контролюючи ці трубопроводи, Росія може посилити свої політичні позиції не лише на Європейському континенті, але й за його межами. Окрім цього, Росія не відчуває себе захищеною стратегічно на своїх південних морських кордонах, тому з моменту розпаду СРСР та утворення нових незалежних держав Москва розглядала різні сценарії повернення Криму «додому», поступово реалізуючи їх та готуючи підґрунтя для військового вторгнення на півострів з метою анексії. Вхідження Криму до складу Російської Федерації закрило питання щодо російської військово-стратегічної присутності у Чорному морі – відомо, що Крим нині являє собою не «чорноморську перлину», а потужний військово-стратегічний й оборонний комплекс, основне завдання якого – контроль над Чорним морем та фактичне перетворення його на внутрішнє море Росії та Туреччини. Ось тут і криється логічне пояснення анексії Росією Кримського півострову.

Таким чином, політичний неореалізм дає нам можливість збагнути поведінку держав в однополярній системі міжнародних відносин, зрозуміти їх цілі та мотивацію дій. А також чому держави надають перевагу насильницьким засобам, коли йдеться про потребу у підвищенні рівня їх захищеності.

Іншим важливим аспектом теорії політичного неореалізму є те, що ця теорія підходить для аналізу конфліктів між країнами, які мають обмежену кількість джерел прибутку, тобто економіка яких залежить від однієї статті доходу, наприклад Росія, економіка якої тримається лише на експорті енергоносіїв. Таким чином, коли йдеться про загрозу експорту, Росія вдається до жорсткої сили – відкритого збройного протистояння з Україною.

Література

1. Mearsheimer J. Getting Ukraine Wrong. *The New York Times*. March, 13. URL: <http://www.midcoastforum.org/wp-content/uploads/MearsheimerNYT.pdf>.
2. Bock A., Henneberg I., & Plank F. "If you compress the spring, it will snap back hard": The Ukrainian crisis and the balance of threat. *International Journal*. MARCH 2015. Vol. 70. The Past in International Statecraft. P. 101–109.
3. Kenneth N. Waltz. *Theory of International Politics*. Reading, Mass.: Addison-Wesley Publishing Co. 1979. Pp. iv + 251.
4. Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault: The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs*. 2014. URL: <https://www.Foreignaffairs.Com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault>.

Анотація

Баскакова А. С. Кримська криза та російсько-українська війна: погляд із позиції політичного неореалізму. – Стаття.

У статті проведено комплексний аналіз особливостей використання теоретико-концептуального та методологічного інструментарію такого наукового напрямку в міжнародно-політичній науці, як політичний неореалізм, для дослідження Кримської кризи та початку українсько-російського збройного протистояння. Стверджується, що Кримська криза 2014 року та початок збройного російсько-українського протистояння викликані не лише реакцією Росії на події в Україні та зміною її зовнішньополітичних орієнтирів, але й такими міжнародно-політичними чинниками, як: експансія демократичних цінностей з боку США та країн Західної Європи на країни світу, які раніше входили до зони геополітичної відповідальності Москви та прагнення Вашингтона вирішувати питання власної безпеки, не беручи до уваги інтереси інших держав сучасного світу, що породжує ще більшу анархічність міжнародної політики, конфліктність самої структури та спонукає інші держави до вжиття заходів протидії з метою підвищення рівня власної захищеності та забезпечення реалізації інтересів національної безпеки.

Особливої актуальності проблема дослідження набуває в зв'язку із потребою у концептуалізації протистояння між Україною та Росією з точки зору політичного неореалізму. Основна ідея полягає в тому, чи може втручання Росії у внутрішні справи пострадянських країн та порушення нею територіальної цілісності цих держав бути визнане легітимним з точки зору політичного неореалізму.

Метою дослідження є аналіз Кримської кризи та початку українсько-російського збройного протистояння з використанням такого наукового напрямку в міжнародно-політичній науці, як політичний неореалізм.

Щодо окупації Криму та збройного протистояння на Сході України, то неореалісти використовують теорію «балансу загроз» для пояснення дій РФ. До прямого порушення норм міжнародного права з боку Москви призвели не лише неоімперські амбіції, а й бажання стримати розширення НАТО на схід, експансію демократичних цінностей з боку США на пострадянський простір. Незалежно від типу політичного режиму, захист інтересів Росії є зрозумілим з точки зору теорії політичного неореалізму: вона вбачає проблему для себе у використанні «української карти» для остаточної експансії демократичних цінностей на пояс геополітичних інтересів Росії з метою подальшого розширення демократії вже вглиб Росії і в такий спосіб підризу її авторитарного політичного режиму, зміни влади та встановлення демократичного уряду.

Ключові слова: політичний неореалізм, Кримська криза, російсько-українська війна, зона геополітичної відповідальності, анархічність сучасної системи міжнародних відносин, США/НАТО, ЄС.

Summary

Baskakova A. S. The Crimean crisis and the Russian-Ukrainian war: a view from the perspective of political neorealism. – Article.

A comprehensive analysis of the peculiarities of the use of theoretical, conceptual and methodological tools of such a scientific field in international political science as political neorealism to study the Crimean crisis and the beginning of the Ukrainian-Russian armed confrontation was carried out in the article. It is claimed that the Crimean crisis (2014) and the beginning of the armed Russian-Ukrainian confrontation was caused not only by Russia's reaction to the events in Ukraine and changes in its foreign policy orientations. Also, by such international political factors as the expansion of democratic values by the United States and Western Europe to states that were a part of Moscow's geopolitical responsibility and Washington's desire to resolve its own security issues. Moreover, without taking into account the interests of other states in the modern world, which creates even more anarchy in international politics, conflicting of structure and encourages other states to take actions in order to increase the level of self-protection and ensure the realization of national security interests.

The problem of research becomes especially relevant in connection with the need to conceptualize the confrontation between Ukraine and Russia in terms of

political neorealism. The basic idea is whether Russia's interference in the internal affairs of the post-Soviet countries and its violation of the territorial integrity of these states can be recognized as legitimate in terms of political neorealism.

The aim of the study is to analyze the Crimean crisis and the beginning of the Ukrainian-Russian armed confrontation using the scientific direction in international political science as political neorealism. Regarding the occupation of Crimea and the armed confrontation in Eastern Ukraine, the neorealists use the "threat balance" theory to explain the actions of Russia. Moscow's direct violation of international law was led not only by neo-imperial ambitions, but also by a desire to curb NATO's eastward expansion by expanding US democratic values into the post-Soviet space. Regardless of the type of political regime, the protection of Russia's interests is understandable from the point of view of the theory of political neorealism: it sees a problem in using the "Ukrainian card" for the final expansion of democratic values into Russia's geopolitical interests in order to further expand democracy deep into Russia and thus undermine its authoritarian political regime, change of power and establish a democratic government.

Key words: political neorealism, Crimean crisis, Russian-Ukrainian war, zone of geopolitical responsibility, anarchy of the modern system of international relations, USA/NATO, EU.

УДК 321.01:659.3

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.967>**В. І. Ломейко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4777-3444>

аспірантка кафедри політичних теорій

факультету психології, політології та соціології

Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОЛІТИЧНИЙ ПОРЯДОК ДЕННИЙ: «ІЄРАРХІЯ» VS. «МЕРЕЖА»

Постановка проблеми. Процес формування політичного порядку денного сучасного суспільства зітканий з протиріччями. Їх можна знайти у боротьбі за панування у дискурсивному просторі між владою та опозицією, управлінською діяльністю (урядування/адміністрування) політиків та електоральними змаганнями, постійними конфліктами та намаганням знайти консенсус. Порядок денний створюється на перетині політичних інтересів та повсякденного знання, традицій конфлікту та консенсусу, на нього впливають штучні інформаційні спецоперації політичних лобістів та природний хід подій. Нарешті, з методологічної точки зору дослідник вибирає критичний дискурс-аналіз або постмодерний дискурс-аналіз для визначення сутності та наслідків інформаційного впливу. У цій статті увагу буде зосереджено на ще одній бінарній опозиції: «мережа» versus «ієрархія». Це протиріччя стосується впливу на формування політичного порядку денного з боку вертикально підпорядкованих структур («ієрархія») або неформальних нетривалих зв'язків горизонтального характеру («мережа»). До перших належать держава, політичні партії та традиційні медіа. До других – організації громадянського суспільства та соціальні мережі.

Саме явище політичного порядку денного є осердям сучасної політики. Боротьба за право та можливість впливати на процес встановлення політичного порядку денного зумовлює темп і характер сучасного політичного процесу. Фундаментальним положенням теорії порядку денного є таке: «...громадяни мають справу з реальністю другого ґатунку, структурованою журналістськими звітами про певні події чи стан справ» [6, с. 27]. За іншим визначенням, політичний порядок денний, «...відбуваючись фактично у віртуальному просторі, здійснює реальний вплив на вибір людини... У найширшому плані порядок денний – це набір актуальних для суб'єктів питань, які потребують обговорення» [5, с. 212].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Засновник теорії настановчості (порядку денного) Максвел Мак-Комбс наголошує, що «...теорія настановчості далека від сприйняття аудиторії як автоматів, які тільки й чекають, щоб їх запрограмували новинні медіа. Але настановчість

медій відводить ключову роль новинним медіа в ініціюванні суспільної програми – переліку тем, які суспільство вважає найважливішими. Або, перефразовуючи В. Ліпмана, подана в новинах інформація відіграє ключову роль у конструюванні нашої картини реальності. Більше того, вся інформація, яку подають новинні медіа, впливає на цю картину» [6, с. 34].

Вітчизняний досвід формування політичного порядку денного ґрунтовно досліджено у працях В. Андрусів, О. Демянчука, В. Ковалевського, В. Кулика, Г. Почепцова, Д. Яковлева. У статті «Битва за порядок денний» В. Андрусів зазначає: «Політичний порядок денний є стрижнем, навколо якого обертається вся політика. Увага, зусилля, боротьба і рішення політичних сил точаться навколо його ключових питань... Тому фактично той, хто контролює порядок денний, контролює всю політику» [1]. Він окреслює роль влади та опозиції у процесі формування політичного порядку денного в Україні, наводить приклади медіаскандалів, які покликані відвернути увагу суспільства від реальних проблем завдяки штучно створеним медіаподіям. О. Демянчук наголошує на важливості критичного мислення та політичної освіти задля уникнення пасток штучного формування порядку денного та маніпуляцій ним. Варто погодитись із тим, що «...для довготермінового успіху будь-якої публічної політики необхідна підтримка її принципів і заходів населенням, а отже, спосіб залучення громадян до цього процесу та його наслідки для суспільства визначатимуться характером політичної системи та її взаємодією з різними суспільними групами» [2, с. 71].

У працях В. Ковалевського наголошується на значному потенціалі теорії порядку денного для України: «Складність та неоднозначність політичної ситуації у сучасній Україні спонукає дослідників до пошуку нових інтерпретаційних моделей та пояснювальних матриць. Однією з таких матриць є схеми, що представлені новітніми підходами медіадосліджень. Саме вони нині намагаються пояснити ті складні процеси, що відбуваються у політичному полі навколо здобуття та реалізації влади» [5, с. 211–224].

Саме цей автор одним із перших відзначив дихотомію процесу формування політичного

порядку денного. Він вказує: «Певна дихотомія вказаних процесів полягає у тому, що встановлення порядку денного відбувається з боку влади та з боку інших суб'єктів, які нині можуть цілком розглядатися теж як владні актори (наприклад, корпорації). В цьому плані цікавим видається розставлення акцентів в описі сучасних інформаційних процесів за допомогою методу встановлення порядку денного... У найширшому плані порядок денний – це набір актуальних для суб'єктів питань, які потребують обговорення. Він ґрунтується на таких постулатах: 1. Новинний порядок денний визначає публічний порядок денний (новина про подію визначає її обговорення). 2. Ми звертаємося до ЗМІ для того, щоб зрозуміти, на чому нам потрібно зосередити свою увагу (фокусування уваги для визначення, що важливого відбувається навколо). 3. Медіа не говорять нам, ЩО думати, вони кажуть нам ПРО ЩО думати (розставлення акцентів). 4. Нарешті... тепер медіа вже кажуть нам, що робити [5].

У працях Д. Яковлева [7; 8] реконструйовано процес формування політичного порядку денного та визначено політичні дебати як дієвий механізм раціоналізації політичної комунікації загалом та встановлення порядку денного зокрема.

Він зазначає: «У сучасному світі політичні комунікації опосередковані насамперед діяльністю масмедіа. Можна говорити про те, що у сучасній політиці з'являється нова потужна дійова особа – медіакратія, яка отримує можливість конструювати порядок денний та використовувати політичну комунікацію як інструмент реалізації влади. Це призводить до того, що за вплив на громадську думку конкурують теми, які з'являються у масмедіа... структура медіареальності цілком визначається оперативними правилами та організаційною рутинною, яким підпорядковані працівники масмедіа. Наявні цілі задають журналістам рутинні норми діяльності та визначають їх підхід до будь-якої події. Їх цікавлять тільки ті події, які можуть бути легко витягнуті з контексту, перетворені в історії і подані у супроводженні (якщо йдеться про телебачення) відеоряду. Саме вони і стають медіаподіями» [8].

Фактично медіаформат поглинув політику (передусім, у сенсі публічного адміністрування, або “public policy”), підпорядкував її та трансформувач у відповідності до вимог телевізійних шоу, інтернет-комунікацій та медіаскандалів. Єдиним шляхом протидії медіатизації політичного порядку денного є повернення до формату раціональних політичних дебатів. Майданчиком для таких дебатів історично був парламент. Саме тому необхідно повернутись до парламентських дебатів. Вони й мають визначати політичний порядок денний у демократичному суспільстві, а не масмедіа чи медіатизовані політичні інститути.

Відзначимо: «Провідна роль у формуванні простору демократичної політики належить парламенту, депутати представляють інтереси відповідних політичних, соціальних і регіональних груп. Роль парламенту як політичного інституту полягає, серед іншого, у формуванні простору дискусій, діалогу на основі представництва структурованих груп інтересів на державному рівні. При цьому парламент стає не просто дискусійним майданчиком, він має досить важелів впливу для прийняття законів та контролю за їх реалізацією, виконувати функції творення раціональної політики на основі аргументативної дискусії» [8, с. 52]. Таким чином, виокремлюється ще одна дихотомія «медіатизація – раціоналізація» у процесі дослідження процесу формування політичного порядку денного. Водночас визначенню у цьому процесі ролі політичних «ієрархій» (владної вертикалі) та політичної «мережі» (горизонтально організованих взаємодій) у вітчизняному науковому дискурсі приділяється не досить уваги.

Мета статті – дослідити роль «ієрархії» та «мережі» у процесі формування політичного порядку денного.

Виклад основного матеріалу дослідження. Порядок денний суспільства є публічним і це одна із причин значного впливу масмедіа. На відміну від порядку денного індивіда та окремих соціальних груп, які можуть бути прихованими, або й утаємниченими. Наприклад, порядок денний номенклатури за радянських часів або олігархії у сучасних умовах. Характеристики політичного процесу визначаються публічним порядком денним, а політичні режими відрізняються, серед іншого, структурою його формування. Залежно від спрямування процесу створення порядку денного можна говорити про демократичний або авторитарний політичні режими. Для авторитарного політичного режиму характерною ознакою виступає вертикальна спрямованість формування публічного порядку денного: тут інформація рухається «зверху – вниз». Державний апарат нав'язує суспільству теми порядку денного, які найбільш вигідні саме для влади. Навпаки, демократичний політичний режим характеризується рухом інформації, делегуванням повноважень та формуванням порядку денного «знизу – вверх». Політичний процес в умовах демократичного політичного режиму відзначається постійним впливом соціальних груп на встановлення публічного порядку денного. Суспільство делегує повноваження, а влада зобов'язується виконувати накази спільнот. У цій взаємодії відбувається формування порядку денного. Можна стверджувати, що за демократії переважає суспільний інтерес у встановленні публічного порядку денного, а в умовах авторитаризму пріоритет належить приватним інтересам, які завдяки маніпуляціям

з інформацією видаються за суспільний. І якщо раніше рейтинг важливих тем порядку денного за авторитаризму встановлюється завдяки контролю держави над медіа (наприклад, «радянська» та «пострадянська» моделі), то у сучасних умовах держава поступається ефективності власникам медіакорпорацій, які формують правлячий клас – медіакратію. Саме тому нині говорять про загрози «інформаційного авторитаризму». Справді, «...у процесі комунікаційної взаємодії у сучасну добу, яка характеризується змінами традиційних форм та механізмів панування й трансформаціями політичних інституцій, з'являються нові небезпеки для демократії. Як одна з небезпек або один із викликів демократизації розглядається процес медіатизації політики, що потенційно несе у собі загрозу появи нової форми тоталітарного панування – інформаційного» [8].

Загалом, на процес встановлення порядку денного зростає вплив масмедіа. Але це не означає, що «мережа», умовно кажучи, перемагає «ієрархію». Навпаки, вертикально організовані медіакорпорації посилюють свій вплив на формування глобального (загальносвітового) порядку денного. Для України дослідження кейсу щодо встановлення порядку денного може стати одним із аргументів щодо впровадження санкцій проти олігархів [4].

Навіть у соціальних мережах, які десятиліття вважались осередком формування незалежної думки та прикладом горизонтальної взаємодії і впливом фактором кольорових революцій, посилюється цензура та вплив керівництва на визначення політики. Через блокування у соціальних мережах экс-президент США Д. Трамп навіть почав говорити про створення власної мережі [3]. Сучасні медіа не лише «посередники» між владою та суспільством у формуванні порядку денного. Вони володіють усіма необхідними технічними засобами та комунікативними технологіями задля конструювання порядку денного та підміни суспільного інтересу власними приватними інтересами. Про це свідчать такі терміни, як «медіатизація», «медіакратія», «медіацентризована демократія», «медіаполітична система». У тих країнах, які не здатні створити умови для раціонального формування й формулювання суспільно значущої ієрархії проблем буде посилюватись роль власників медіакорпорацій у процесі встановлення порядку денного. І це питання національної безпеки. Справді: «Дослідження ролі масмедіа у політичній інтеракції нині важко уявити без аналізу їх можливостей з формування порядку денного. Розгляд цього питання супроводжувався вирішенням багатьох проблем та став основою для розвитку методології дослідження діяльності масмедіа» [8]. М. Мак-Комбс абсолютно правильно відзначає: «Хоча кінцева

мета будь-якої політичної кампанії – це перемога в день виборів, свою найближчу ціль кожна з них вбачає у стрімкому захопленні медійної програми... На політичну рекламу в масмедіа, переважно телевізійну, в багатьох країнах витрачають величезні суми грошей, оскільки реклама – саме те повідомлення, настанови якого політичні сили воліють бачити серед головних положень громадської думки, але не менші зусилля спрямовані на формування медійної програми, оскільки вона викликає менше підозр у необ'єктивності й зумовлює більшу довіру громадськості» [6, с. 159].

Водночас суспільство має всі необхідні важелі впливу для обмеження ролі медіа у встановленні порядку денного. Вплив медіа закінчується там, де починається повсякденний досвід громадян. Погодимось: «...люди не потребують допомоги з боку масмедіа, щоб побачити в інфляції або безробітті серйозну соціальну проблему, бо вони знають про це зі свого безпосереднього досвіду» [8].

Вплив соціальних та політичних мереж на формування публічного порядку денного зростає під час електоральних змагань. Кожна виборча кампанія – це, передусім, спроби кандидатів нав'язати суспільству загалом або своїм цільовим групам необхідний для перемоги порядок денний. У постелекторальний період влада завше реагує лише на ті проблеми порядку денного, які напряду стосуються інтересів великих (молодь, пенсіонери) або впливових соціальних груп (бюрократія, олігархія тощо). Масові протестні рухи в Україні 2004 та 2013–2014 років також пов'язуються із боротьбою за встановлення порядку денного. Ієрархія тут була представлена «злочинною» владою, а мережа – «майданом». Відзначимо: «Зробити суспільні проблеми політичним надбанням може масовий протест, але для цього потрібна організованість і взаємна довіра, особливо довіра до нових лідерів, політичних сил, рухів тощо. З позиції сьогодиньшого дня шанси нав'язати свій порядок денний залишаються у всіх. Переможців визначить час, але головне не забувати: хто контролює порядок денний – контролює політику» [1]. І якщо вже для фундаторів теорії порядку денного був очевидним вплив масмедіа на політичну поведінку та політичний (електоральний) вибір індивіда, то для сучасних медіа на наступному етапі розвитку технологій інструментом конструювання штучного порядку денного стали медіаскандали. Цим зумовлене зростання їх кількості у політичному дискурсі напередодні виборів. У медіаскандалах активно використовуються як медіакорпорації, так і соціальні мережі. Внаслідок посилення впливу медіаскандалів на політичний порядок денний відбувається реструктурування політичної реальності на основі інформаційних атак і збудження комунікативного простору.

Ресурсом для цього володіють лише вертикально підпорядковані політичні ієрархії та медіакорпорації. Це дозволяє окреслити коло осіб, які належать до медіакратії: власники, головні редактори, політичні консультанти та групи PR супроводження політиків. Через те, що всі вони представляють інтереси впливових у пострадянській політиці груп – бюрократії та олігархії – у процесі встановлення порядку денного переважає ієрархічний принцип руху інформації («зверху – вниз»).

Висновки. Таким чином, процес встановлення політичного порядку денного охоплює взаємодію влади та опозиції, електоральні змагання та публічне адміністрування, політичні конфлікти та важкі пошуки консенсусу. У ньому віддзеркалюється протистояння суспільного інтересу та приватних інтересів олігархії. Медіа здатні штучно конструювати політичний порядок денний, вони виступають «інформаційними лобістами». Їх вплив на політичний порядок денний зумовлений розвитком технологій та формуванням потужних медіакорпорацій з глобальним впливом. Штучний порядок денний встановлюється завдяки медіаскандалам: спеціально сконструйованим подіям, які викладаються у вигляді динамічної історії, яка привертає увагу аудиторії. У сучасному світі минув період романтичного захоплення соціальними мережами та їх виключно позитивною роллю у встановленні порядку денного. Незважаючи на значний вплив соціальних мереж на початок та розгортання кольорових революцій, у тому числі і в Україні 2004 та 2013–2014 років, нині все більше відчувається їх рух у бік медіакорпорацій, організованих за принципом ієрархії. Зростає роль менеджменту щодо регулювання політичного контенту, широко запроваджується практика блокування користувачів, зокрема й відомих політичних діячів. Цей тренд стає визначальним у встановленні політичного порядку денного у глобальному вимірі.

Обмеженість впливу медіаскандалів зумовлюється зіткненням з повсякденним досвідом індивідів. Чим ближча проблема до повсякденного досвіду індивідів, тим менший вплив масмедіа і навпаки. Для протидії процесу медіатизації, який розгортається у відносинах масмедіа, держави та суспільства, і подолання проблеми штучного конструювання політичного порядку денного в Україні запропоновано повернення до раціональних дебатів. Майданчиком для політичних дебатів щодо сутності суспільного інтересу мають стати не масмедіа, а парламент. Саме у стінах вищого представницького органу влади можливий ефективний синтез принципів «ієрархії» та «мережі» у вигляді раціональних парламентських дебатів.

Література

1. Андрусів В. Битва за порядок денний. *Українська правда*. 2013. 23 січня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2013/01/23/6982086/>.
2. Дем'янчук О.П. Політична освіта як чинник формування порядку денного публічної політики: теорія та українська практика. *Наукові записки: Політичні науки*. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 2006. Том 57. С. 71–77.
3. Дональд Трамп и его соцсеть: с кем решил потягаться экс-президент США. *DW. Политика*. URL: <https://www.dw.com/ru/donald-trump-i-ego-socset-s-kem-reshil-potjagatsja-eks-prezident-ssha/a-56951033>.
4. Заїка Б., Бровінська М., Шевчук С., Букатюк У. Війна за владу. Чортова дюжина Зеленського. Кого з олігархів чекає сюрприз від Президента? Великий список. *ЛІГА. Новини*. URL: <https://biz.liga.net/pervye-litsa/all/article/chertova-dyujina-zelenskogo-kogo-iz-oligarhov-jdet-syurpriz-ot-prezidenta-bolshoy-spisok>.
5. Ковалевський В. Порядок денний: теорія і метод структурування політичної реальності. *Наукові записки ІПіЕНД імені І. Кураса НАН України*. 2013. Випуск 4 (66). С. 21–224.
6. Мак-Комбс М. Встановлення пріоритетів: масмедії та громадська думка. Київ : «К. І. С. », 2007. 256 с.
7. Яковлев Д.В. Політичні дебати як засіб раціоналізації політичної взаємодії. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. 2010. Вип. 40. С. 50–57.
8. Яковлев Д.В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація. Одеса : Астропринт, 2009. 288 с.

Анотація

Ломейко В. І. Політичний порядок денний: «ієрархія» vs. «мережа». – Стаття.

У статті досліджується процес формування політичного порядку денного сучасного суспільства. Політичний процес розгортається навколо тем порядку денного. Очевидно, що порядок денний суспільства та окремих впливових груп (бюрократії, олігархії, медіакратії тощо) не завжди співпадає. Адже ресурси цих груп дозволяють маніпулювати порядком денним задля вилучення суспільного інтересу з політичного дискурсу та підміни його приватними інтересами у процесі визначення рейтингу соціальних та політичних проблем. Визначено, що політичний порядок денний є публічним, а на його встановлення впливають ієрархії, засновані на вертикальних зв'язках та мережі, які характеризуються горизонтальними відносинами. Встановлення політичного порядку денного відбувається на перетині взаємодії влади та опозиції, електоральних змагань та публічного адміністрування, політичних конфліктів та пошуків консенсусу. На політичний порядок денний впливають повсякденний досвід індивідів, дії політиків та державних діячів. Чим ближча проблема до повсякденного досвіду індивідів, тим менший вплив масмедіа і навпаки. Медіа здатні штучно конструювати політичний порядок денний, вони виступають «інформаційними лобістами». Їх вплив на політичний порядок денний зумовлений розвитком технологій та формуванням потужних медіакорпорацій з глобальним впливом. Штучний порядок

денний встановлюється завдяки медіаскандалам: спеціально сконструйованим подіям, які викладаються у вигляді динамічної історії, яка привертає увагу аудиторії. Наголошено на необхідності протидії процесу медіатизації, який розгортається у відносинах масмедіа, держави та суспільства. Як відповідь на виклики медіатизації та подолання проблеми штучного конструювання політичного порядку денного запропоновано повернення до раціональних дебатів. Майданчиком для політичних дебатів щодо сутності суспільного інтересу мають стати не масмедіа, а парламент. Саме у стінах вищого представницького органу влади можливий ефективний синтез принципів «ієрархії» та «мережі» у вигляді раціональних парламентських дебатів.

У медіапросторі також відбувається протиставлення вертикально підпорядкованих медіакорпорацій («ієрархій») та Інтернет-медіа (передусім, соціальних мереж).

Відзначено, що у сучасному світі минув період романтичного захоплення соціальними мережами та їх виключно позитивною роллю у встановленні порядку денного. Незважаючи на значний вплив соціальних мереж на початок та розгортання кольорових революцій, у тому числі і в Україні 2004 та 2013–2014 років, нині все більше відчувається їх рух у бік медіакорпорацій, організованих за принципом ієрархії. Зростає роль менеджменту щодо регулювання політичного контенту, широко запроваджується практика блокування користувачів, зокрема й відомих політичних діячів. Цей тренд стає визначальним у встановленні політичного порядку денного у глобальному вимірі.

Ключові слова: порядок денний, політичний процес, ієрархія, мережа, політичний порядок денний, теорія настановчості, публічна політика, медіакратія.

Summary

Lomeiko V. I. Political agenda: “hierarchy” vs. “network”. – Article.

The article examines the process of forming the political agenda of modern society. The political process revolves around the topics on the agenda. It is obvious that the agenda of society and certain influential groups (bureaucracy, oligarchy, mediocracy, etc.) does not always coincide. The resources of these groups allow manipulating the agenda in order to remove the public interest from political discourse and replace it with private

interests in the process of determining the rating of social and political problems. The political agenda is defined as public, and its establishment is influenced by hierarchies based on vertical links and networks characterized by horizontal relations. The political agenda is set at the intersection of government and opposition, electoral competition and public administration, political conflicts and consensus-seeking. The political agenda is influenced by the daily experience of individuals, the actions of politicians and statesmen. The closer the problem to the everyday experience of individuals is, the less the influence of the media is and vice versa. The media are able to artificially construct the political agenda; they act as “information lobbyists”. Their influence on the political agenda is due to the development of technology and the formation of powerful media corporations with global influence. The artificial agenda is set by media scandals: specially designed events that are presented in the form of a dynamic story that attracts the audience’s attention. The necessity to counteract the process of mediatization, which is unfolding in the relations between the media, the state and society is emphasized. In response to the challenges of mediatization and overcoming the problem of artificial construction of a political agenda, a return to rational debate is proposed. The platform for political debate on the essence of the public interest should be not the media, but the parliament. It is within the walls of the highest representative body of power that an effective synthesis of the principles of “hierarchy” and “network” in the form of rational parliamentary debates is possible. In the media space, there is also a contrast between vertically subordinated media corporations (“hierarchies”) and Internet media (primarily, social networks). It is noted that in the modern world the period of romantic fascination with social networks and their exclusively positive role in setting the agenda has passed. Despite the significant influence of social networks on the beginning and unfolding of colour revolutions, including Ukraine in 2004 and 2013–2014, today their movement towards media corporations organized on the principle of hierarchy is increasingly felt. The role of management in regulating political content is growing, and the practice of blocking users, including well-known politicians, is being widely introduced. This trend is becoming decisive in setting the political agenda in the global dimension.

Key words: agenda, political process, hierarchy, network, public policy, mediocracy.

УДК 32.019(325);7.091

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.968>**Л. В. Харченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0009-9472>

доктор політичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин та суспільних наук
Національного університету біоресурсів і природокористування України

**ВАЖЛИВІСТЬ ВІДОБРАЖЕННЯ КОНФЛІКТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ДРАМАТУРГІЇ:
НАЦІОНАЛЬНИЙ І ЛОКАЛЬНИЙ РІВЕНЬ УСВІДОМЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ**

Від початку військового протистояння на Сході України (з квітня 2014 року) в українському науковому просторі не з'явилося жодної праці, яка б мала на меті дослідити й проаналізувати українські драматургічні тексти, присвячені зазначеному конфлікту, а також обґрунтувати важливість їх звучання для глядацької аудиторії з боку об'єднувального чинника у сфері подолання актуалізації факторів «іншування» та «відторгнення». Серед сучасних українських авторів, які вивчали важливість документального театру в соціокультурному контексті, слід відзначити О.А. Апчел [1–3] та М.А. Гоманюка [4–6], щоправда, предметом дослідження зазначених науковців не виокремлювався військовий конфлікт у драматургічному тексті, а значною мірою приділялася увага документалізації поточних подій та актуальних соціальних проблем у формі документального театрального мистецтва.

З огляду на перебування частин України в зоні різних цивілізаційних впливів, зумовлених у тому числі військовим протистоянням на Сході України, можемо констатувати глибокий конфлікт і «зіткнення» ідентичностей із кардинально протилежними точками зору на перебіг і кінцевий результат війни. У такому плані роль культури суспільства, як на загальному, так і на індивідуальному рівні видається надзвичайно важливою, оскільки карбування «нормальності» вбивств як на війні, так і в мирний час за національними, релігійними й іншими принципами може спричинити незворотні ментальні трансформації. З огляду на наведені вище загрози й ризики вважаємо науковий пошук у такому напрямі надзвичайно актуальним і потрібним.

Починаючи з 1991 року, державна стратегія формування національної ідеї була спрямована на пошук спільних єднальних моментів (соборність, примирення тощо) в колективних ідентичностях розрізненого поля української нації. Планувалося, що така ідея, підкріплена сучасними комунікативними технологіями, стане рушійною силою в становленні громадянського суспільства, здатного побудувати міцний стрижень для сильної держави. Проте на заваді стало протилежне гео-

політичне тяжіння окремих регіонів України, й запропоновані ідеї відбулися лише як символічні заміники, напівфабрикати, які лише посилили напругу в суспільстві. Засоби масової інформації, які мали надзвичайний вплив у 90 роках минулого й 10-х роках нового століття, після Революції Гідності втратили рівень довіри й, відповідно, свій вплив на формування суспільної думки. Перехідний період становлення державності перейшов у перманентний стан, тому смисли, які вкладалися в пошук національної ідеї, набули мінливості й фрагментарності й забезпечували лише поточний момент політичної ситуації.

Культура й мистецтво завжди були тісно пов'язані з розвитком суспільства, який передбачає політичну складову частину. Проте сучасний світ, який характеризується насамперед непередбачуваністю та неможливістю логічно пояснити ті чи інші вектори розвитку суспільно-політичної парадигми, ставить перед культурою та мистецтвом нові вимоги, які навряд чи вписуються в попередню модель культури в цілому. Якщо раніше можна було стверджувати, що «ідеологічний потенціал культури сприймається не ізольовано від середовища, а в єдиному контексті з ним, в органічному взаємозв'язку з тим тлом (політичним, ідеологічним, культурним, історичним, психологічним і так далі), на якому встановлюється контакт, відбувається взаємодія людини й культури» [7, с. 112], нині ми можемо спостерігати певний феномен формування уявлень, цінностей, прагнень та ідеалів індивіда незалежно від запропонованої ідеологічної парадигми, наявної в суспільстві. Науково-технічна революція змінила обличчя культури нашого суспільства, спричинила злам усталених стереотипів, переоцінку цінностей, брак визначених моральних взірців в усіх сферах суспільного життя. Коли система цінностей перебуває в стані трансформації, виникає глобальна проблема втрати людської індивідуальності, яка може загубитися в умовах багатства можливостей. У такій ситуації, як слушно зауважує Ю.А. Семенова, «головною небезпекою стає «конфуз ідентичності», який проявляється в кінцевому мораторії, пов'язаному з випадковим

вибором. Гра з історичними можливостями обертається ланкою безповоротних митей, які визначають історичне буття індивіда» [8, с. 97].

Важливу роль, на нашу думку, в запобіганні зазначених вище ментальних загроз могли б відігравати такі форми мистецтва, як кіно й театр. Було б несправедливо відзначати, що в такому напрямі не ведеться робота, в тому числі на державному рівні. Протягом останніх років виділяються кошти на створення художніх і документальних фільмів, що спрямовані на донесення до громадян України простою для сприйняття кінематографічною формою перебігу подій на Сході. Найвдалішими спробами були художні фільми «Кіборги. Герої не вмирають» Ахтема Сейтаблаєва, «Донбас» Сергія Лозниці, «Додому» Нарімана Алієва, «Атлантида» Валентина Васяновича, «Погані дороги» Наталки Ворожбит і велика кількість документальних стрічок, серед яких слід відзначити «Рідні» Віталія Манського й «Земля блакитна як апельсин» Ірини Цілик – усі ці кінотвори було здійснено за частково державні кошти протягом 2017–2020 років. Деякі з перелічених фільмів отримали високі відзнаки на всесвітньо відомих кінофестивалях, зокрема «Погані дороги» й «Атлантида» здобули премії на Венеціанському кінофестивалі. Слід віддати належне режисерам і сценаристам зазначених кінокартин, вони не оспівували велич війни, натомість намагалися донести до глядача всі її жахіття та марність, протиставляли вартість людського життя нищівній машині війни.

Проте іншою, більш глибинною, на нашу думку, формою причетності й співпереживання людським трагедіям і долям є театр. Театральне мистецтво не має аналогів в інших видах мистецтва, оскільки від самого початку свого існування театр апелював до ритуалів та обрядів, пов'язаних з архетипними моментами життя суспільства. Сакральність дії полягала в тому, що всі, включно з глядачами, ставали учасниками драми, що розгорталася.

Важливим моментом є те, що уявлення, присвячені війні, з'явилися одночасно з народженням театру з обрядового культу, оскільки формування уявлень зумовлювалося необхідністю мати в першооснові якусь певну подію, яка мала конфліктний характер. Деякі дослідники, зокрема Е. Шафії, вважають, що саме війна заставила людей створити театр і показати свої та чужі пригоди в ході боротьби з природними явищами чи богами. Саме тому дослідники світового театру присвячують перші сторінки своїх праць п'єсам про стародавні війни [9, с. 103].

Античний і середньовічний театри змальовували політичне життя тогочасного соціуму, формували так звані «документи епохи», з яких ми можемо здобувати знання про суспільно-

політичні драми, які відбувалися в той історичний період. Пізніше Д. Дідро й Ж.-Ж. Руссо відзначали виховний та єднальний вплив театру античності на народ і закликали до створення Народного театру. Цей Народний театр стане у Франції 18–20 століть частиною ідеології, яка слугувала центром поширення певного бачення світу, передбачала певну систему цінностей, стверджувала певний порядок. Мало того, «Народний театр» у своїх успішних втіленнях на практиці не обмежувався ані національною тематикою драматургії, ані офіційною ідеологією, але й сприяв формуванню єдиного культурного простору [10, с. 106].

В Україні з розпадом Радянського Союзу не відбулося значного прориву в театральному просторі, як це сталося в деяких інших країнах, що позбулися імперських тенет (Латвія, Литва, Естонія). Автори аналітично-соціологічного дослідження «Український театр: шлях до себе» під редакцією С.Г. Васильєва [11] констатують, що в 90-х роках минулого й 10-х теперішнього століття український театр переважно залишався під впливом російської культури. Вистав, поставлених за п'єсами сучасних українських авторів, майже не існувало. Держава втратила інтерес до театру, оскільки демократія та відсутність «залізної завіси» дозволила не розглядати театр як інструмент і впливовий рушій ідеології – для цього використовувались засоби масової інформації. Театр 90-х років перестав пропонувати суспільству глибокі філософські чи політичні теми – політики було досить на телевізійних рейтингових ток-шоу, в країні відбувалася економічна криза, тому в театри публіку «заманювали» на легкі комедії з невишуканим вульгарним гумором.

У першій декаді 2000-х років українські театри були представлені національною хрестоматійною класикою або західними комедіями й мелодрами. Рідкісні виключення складають вистави за п'єсами О. Ірванця (які недовго проіснували в українському театрі), «Московіада» Ю. Андруховича, «Щасливе Різдво» С. Жадана.

Події Помаранчевої революції не були осмислені в п'єсах українських драматургів і не викликали в театрах будь-якої реакції. Напередодні Революції Гідності в Театрі ім. Івана Франка відбулася вистава за п'єсою Н. Ворожбит «Квітка Будяк» (парафраз твору П. Куліша «Маклена Граса») – її критики вважають передбаченням подій на Майдані 2014 року [11, с. 14]. (За сюжетом, по різні сторони барикад опинилися члени однієї родини). Головною театральною подією, що викладала феномен Майдану, став текст «Щоденники Майдану», який був упорядкований вище згаданою Н. Ворожбит на основі вербатіма, зібраного волонтерською групою українських режисерів, драматургів та акторів в учасників революційних подій впродовж листопада-грудня 2014 року.

Текст був поставлений на малій сцені театру Івана Франка режисером Андрієм Маєм.

Хвиля «Нова драма» не набула поширення у 2000-х роках. М. Курочкін, Н. Ворожбит, Г. Яблонська – яскраві її представники – ширше були представлені в Росії, ніж на батьківщині. Проте пізніше, в другій декаді 20 століття цей вид драматургії почав набирати обертів у формі вербатіму, який як самостійне театральне явище з'явився у Великобританії ще у 80-х роках. Вербатім і «Нова драма» тісно пов'язані між собою. Детальніше про технологію вербатім описали у своїй монографії У. Хамонд і Д. Стюарт [12]. Цю технологію активно почали використовувати й українські драматурги як в документальних п'єсах, так і в художніх у вигляді діалогів персонажів. На думку М.А. Гоманюка, у вербатімі органічно перетинаються мистецтво й наука, що разом дає несподіваний соціальний ефект – документальне викладення проблеми в живому театральному форматі, така собі журнальна стаття або навіть журналістське розслідування на сцені [13, с. 20].

Слід зауважити, що деякі документальні вистави, створені й втілені в межах українського театального простору, набули все ж таки свого резонансу як в Україні, так і за її межами. Серед них варто відзначити текст «Моя Миколаївка» драматургині Наталки Ворожбит і режисера Георга Жено. Зазначений проєкт був створений на основі розповідей дітей із невеликого села Донецької області, що ділилися своїми історіями про війну. Вистава пройшла в багатьох містах України, зокрема у Львові, Києві, Сєверодонецьку тощо, де діти (як головні актори й носії вербатіму) змогли поділитися своїм травматичним досвідом із глядачем. Завдяки цій виставі люди з різних регіонів України отримали змогу збагнути те, що відчувають діти, які проживають у зоні, близької до військової, відчутти причетність і співпереживання та, як наслідок, катарсис і неможливість жити за попередніми уявленнями щодо подій на Сході. Варто наголосити, що вистава «Моя Миколаївка» проходила в межах фестивалю «Донкульт» у жовтні 2014 року у Львові, що відбувався паралельно з хвилею внутрішнього переміщення вимушених біженців зі Сходу. Така подія мала на меті сприяти полегшенню соціальної адаптації переселенців у нових реаліях, а також створити сприятливий ґрунт серед місцевих мешканців, аби ця адаптація відбулася в найбільш толерантних умовах.

За останні 6 років в Україні було написано чимало п'єс про ситуацію на Сході України. Серед них варто відзначити «Саша, винеси сміття» та «Погані дороги» (Наталка Ворожбит), «ПГТ» і «Мої родичі та інші покидьки» (Лєна Лягушонкова), «Крізь шкіру» (Наталія Блок), «Лабрадор»

(Віталій Ченський), «Назву не пам'ятаю» (Катерина Пенькова), «Timetraveller's guide to Donbas» (Анастасія Косодій), «Ополченці» (Дан та Яна Гуменні), «Лисиця темна як світла ніч» (Андрій Бондаренко), «Саньок» (Оксана Гриценко), «Кімната батька» (Оксана Савченко) й багато інших. Війна в цих текстах показана не через героїзм військових на першій лінії фронту, а через маленьких побутових героїв – людей, що виживають в зоні, наближеній до бойових дій, або вимушених переселенців, які долають (або не долають) кризу ідентичності, укоріненості. Переживають трагедію війни без військових дій, шукають миру у своїй душі через відчай, біль і втрати. Лише декілька із цих текстів (шість) було поставлено на майданчиках вітчизняних театрів, що звісно є недостатнім не лише в межах країни, але й навіть у межах регіонального, локального простору.

Нинішнє суспільно-політичне життя, яке характеризується високою мінливістю, робить завдання побудови нової парадигми цінностей майже неможливим. Поширення аномалій і поведінки, що відхиляється від норми, створює нові форми нормальності, яка теж має ознаки швидкої мінливості й, відповідно, робить надзвичайно складною суспільну адаптацію до змін, які відбуваються. Тому необхідність залучення мистецького потенціалу, який, на нашу думку, є важливим чинником у запобіганні ризиків, що постали внаслідок територіальної дезінтеграції країни на тлі військового конфлікту на Сході України, видається надзвичайно важливим. З огляду на це, вважаємо доцільним здійснення певних кроків, які могли б зупинити реальну перспективу виникнення контридентичностей в українському суспільстві й сприяли б виходу на шлях цілісності, єдності й соборності.

Насамперед йдеться про:

- збільшення кількості постановок текстів сучасних драматургів, в яких йдеться про осмислення військового конфлікту на Сході України у вітчизняних державних і недержавних театрах;

- проведення драматургічних фестивалів на зазначену тему. В Україні вже існує низка фестивалів, які мають на меті презентувати українську нову драму, які, щоправда, проводяться нерегулярно й без широкого представлення для глядача, що робить їх явищем суто камерним, зокрема «Тиждень актуальної п'єси», «Drama UA», «Запорізька нова драма» й інші;

- активізування творчого потенціалу сучасних українських драматургів шляхом проведення освітньо-культурних заходів: лабораторій, тренінгів, майстер-класів, орієнтованих на підвищення якості драматургічних текстів, відповідності їх сучасній театральній мові й викликам світового театру. Слід зазначити, що такі заходи існують, проте в невеликій кількості й, з огляду на

недостатнє фінансування, нерегулярно, зокрема «Майстерня молодого. Драматург», «Лабораторія драматургії НСТДУ», Черкаська театральна лабораторія, «Клас Акт «Схід-Захід», «Школа швидкої драми Post play teatr», «Театр переселенця»;

– залучення до участі в театральному «обговоренні» теми війни директорів театрів, художніх керівників і театральних режисерів, завіттів, театральних спілок і мистецьких об'єднань;

– залучення перекладачів іноземних мов для перекладів драматургічних текстів про ситуацію на Сході України з метою їх презентації на міжнародних драматургічних фестивалях.

Уважаємо, що ці кроки сприятимуть здійсненню державної політики щодо консолідації українського суспільства в контексті національного примирення та пошуку національної ідеї.

Література

1. Апчел О.А. Вплив елементів «Театру. Дос» на сучасний театр масових дій. *Культура та інформаційне суспільство XXI століття* : матеріали всеукр. наук.-теорет. конф. молодих учених, м. Харків, 24–25 квітня 2008 р. Харків : ХДАК, 2008. С. 204–205.

2. Апчел О.А. Документальний театр у театральній культурі пострадянського простору, зокрема сучасної України. *Культура України* : Збірник наукових праць Харківської державної академії культури. 2011. Вип. 33. С. 213–222.

3. Апчел О.А. Використання елементів документального театру на шляху до формування соціально-національної самоідентифікації. *Культура та інформаційне суспільство XXI століття* : матеріали всеукр. наук.-теорет. конф. молодих учених, м. Харків, 19–20 квітня 2012 р. Харків : ХДАК, 2012. С. 237.

4. Гоманюк Н.А. Внешнее расширение социальной группы посредством документальных жанров. *Маргиналии-2015: границы культуры и текста* : междунар. конф., г. Полоцк, 27–30 августа 2015 г. URL: <http://uni-persona.srcc.msu.ru/site/conf/marginalii-2015/thesis.htm> (дата звернення: 25.01.2021).

5. Гоманюк Н.А. Социологический потенциал вербатим-театра. *Методология, теория та практика социологического анализа современного общества* : збірник наукових праць ХНУ ім. В.Н. Каразіна. 2012. Т. 1. С. 69–82.

6. Гоманюк М.А. Проект «Демократія дослівно»: від соціологічних досліджень до громадських слухань у театральному форматі. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского*. 2013. Том 26 (65). № 5. С. 141–147.

7. Андрущенко П.В. Идеологическая эффективность культуры. Киев, 1988. 188 с.

8. Семенова Ю.А. Криза ідентичності в умовах трансформації системи цінностей. *Гуманітарний часопис*. 2004. № 1. С. 96–103.

9. Шафии Э. Пьеса о войне и ее виды. *Общественные и гуманитарные науки : Журнал Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pies-a-o-voyn-e-i-ee-vidy/viewer> (дата звернення: 25.01.2021).

10. Садыхова Л.Г. «Народный» театр как программа Сплочения нации. *Известия вузов. Серия «Гуманитарные науки»*. URL: https://www.isuct.ru/e-publ/gum/sites/ru.e-publ.gum/files/2015/to6n02/humscience_2015_t06n02-106.pdf (дата звернення: 25.01.2021).

11. Васильев С.Г., Чужина І.Ю., Тукалевська О.О. Український театр: шлях до себе. Здобутки. Виклики. Проблеми. Аналітично-соціологічне дослідження. Київ, 2009. 145 с. URL: http://nstdu.com.ua/wp-content/uploads/2019/02/Doslidjennya_UKR_PDF_Final.pdf (дата звернення: 25.01.2021).

12. Hammond W., Stewart D. Verbatim Theatre Techniques In Contemporary Documentary Theatre. UK : Oberon Books. 2008. 195 p.

13. Гоманюк М.А. Урбаністичний напрям у сучасному українському документальному театрі. *Наукові записки Херсонського відділу Українського географічного товариства* : Збірник наукових праць. 2014. Вип. 6. С. 19–22.

Анотація

Харченко Л. В. Важливість відображення конфлікту на сході України в сучасній українській драматургії: національний і локальний рівень усвідомлення проблеми. – Стаття.

У статті розглядається проблема відбиття конфлікту на Сході України в текстах сучасних українських драматургів, а також важливість презентації цих текстів на майданчиках вітчизняних і закордонних театрів. Наголошується на необхідності викладення проблем війни, що відбувається в нашій країні, з боку політичного, ідеологічного, культурного й психологічного розуміння трагедії людини, чие життя тою чи іншою мірою було зруйноване військовим конфліктом на Сході, саме у формі театрального мистецтва. На думку авторки, така форма є найбільш архетипною та, отже, дає можливість на найбільш глибинному рівні усвідомити й сформувати власну внутрішню причетність громадян України до спільного бачення національної трагедії. Наголошується, що театр, який у нашій державі не досить оцінений із боку формування морального, етичного й політичного виховання, містить величезний потенціал засобів художнього узагальнення, виразності й дії на масового глядача, який би зміг сприяти подоланню загроз укорінення «патології» суспільного мислення про те, що війна – це нормальний суспільний стан, з яким можна співіснувати. Підкреслено, що засоби масової інформації як четверта влада вже неспроможні чинити злам стереотипів і здійснювати переоцінку системи цінностей, а такий стан може спричинити карбування «нормальності» вбивств як на війні, так і в мирний час за національними, релігійними й іншими принципами, призвести до незворотних ментальних трансформаційних змін в українському суспільстві. Зауважується, що в глобалізаційний час, коли чітка ідеологія відсутня та кожен формує своє власне бачення політичних і морально-етичних норм, на відміну від засобів масової інформації (які втратили довіру глядача) роль театру може бути тим важливим чинником, який допоможе обивателям

сформувати власне адекватне й правдиве бачення щодо ситуації на Сході України.

Ключові слова: сучасна українська драматургія, конфлікт на Сході України, політичний театр, стереотип, ритуал, драматургічний текст, національна ідея, причетність, ідентичність.

Summary

Kharchenko L. V. The importance of reflecting the conflict in the Eastern Ukraine in contemporary Ukrainian drama: the national and local level of realising problems. – Article.

The article considers the problem of reflecting the conflict in the Eastern Ukraine in the texts of modern Ukrainian playwrights, as well as the importance of presenting these texts on the platforms of domestic and foreign theaters. It emphasizes the need to cover the problems of the war in our country in terms of political, ideological, cultural and psychological understanding of the tragedy of a person whose life was destroyed by the military conflict in the East, using the form of theatrical art. According to the author, this form is the most archetypal and, therefore, provides an opportunity

to realize and form at the deepest level the internal involvement of the citizens of Ukraine in the common vision of the national tragedy. It is emphasized that the theater, which in our country is insufficiently valued in terms of the formation of moral, ethical and political education, has a huge potential for artistic generalization, expressiveness and impact on the mass audience, which could help overcome the threats of “pathology” of public thinking that war is a normal social state to coexist with. It is highlighted that the media, as the fourth power, is no longer able to break stereotypes and re-evaluate the value system, and such a state can lead to the minting of “normal” killings both in war and in peace on national, religious and other principles and can lead to irreversible mental transformational changes in Ukrainian society. It is noted that under globalization, when there is no clear ideology and everyone forms their own vision of political and moral and ethical norms, in contrast to the media (which have lost the trust of the audience), the role of theater can be an important factor in helping citizens form their own adequate and a true vision of the situation in the Eastern Ukraine.

Key words: modern Ukrainian drama, the conflict in the Eastern Ukraine, political theatre, stereotype, ritual, dramatic text, national idea, complicity, identity.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

А. В. Будз	
Розвиток аксіологічної проблематики у філософських поглядах Р. Г. Лотце.....	3
П. Д. Гуйван	
Пізнання темпорального перебігу в контексті особистісного ціннісного сприйняття людиною часових перспектив.....	9
В. В. Мельничук, О. М. Шевченко	
Трансформація релігійності в умовах урбанізації: соціально-філософський аналіз.....	14
П. О. Нестеренко	
Потяг до безсмертя Осіріс у людському бутті.....	19
О. В. Павловська	
Логіка та дологічне мислення.....	24
М. В. Сінельнікова	
Ніцшеанське вічне повернення як шлях до самого себе.....	28
Ю. В. Соколовська, І. І. Севрук, Н. Ю. Чупрінова	
Принципи професіоналізму та гендерної рівності в реформуванні силових структур України.....	33
О. В. Федотова, А. І. Жукова	
Праця та дозвілля в історіософській перспективі: проблема співвідношення.....	40
Л. Т. Швидун	
Про концептуальні засади освітньої мобільності в науково-освітньому просторі України та Європи.....	48
В. А. Шеховцова-Бурянова	
Особливості регіональної ідентичності українців.....	54

СОЦІОЛОГІЯ

С. М. Вакуленко, А. В. Маслова	
Соціальна робота з монобатьківськими сім'ями в контексті плюралізації шлюбно-сімейних відносин.....	59
В. М. Попович, В. М. Демяненко	
Корупційний досвід, чинники і механізми протидії корупції в соціальній сфері (на прикладі Запорізької області).....	65
Т. О. Ратушна	
Фейки як маніпулятивна технологія формування громадської думки.....	71
М. Г. Санакуєв	
Місце пошукового алгоритму в глобальному інформаційно-комунікативному просторі та його значення в контент-аналізі.....	77
О. І. Щерба	
Суспільство споживання та консюмеризм – нові тенденції та виклики для України.....	85

ПОЛІТОЛОГІЯ

А. С. Баскакова	
Кримська криза та російсько-українська війна: погляд із позиції політичного неореалізму.....	93
В. І. Ломейко	
Політичний порядок денний: «ієрархія» vs. «мережа».....	100
Л. В. Харченко	
Важливість відображення конфлікту на сході України в сучасній українській драматургії: національний і локальний рівень усвідомлення проблеми.....	105

CONTENTS

PHILOSOPHY

Budz A. V.	
Development of axiological issues in the philosophical views of R. H. Lotze.....	3
Guyvan P. D.	
Cognition of the temporal course in the context of personal value perception of time perspectives.....	9
Melnychuk V. V., Shevchenko O. M.	
Transformation of religiosity in the context of urbanization: social-philosophical analysis.....	14
Nesterenko P. O.	
Osiris the instinct of immortality in human existence.....	19
Pavlovska O. V.	
Logic and prelogical thinking.....	24
Sinelnikova M. V.	
Nietzsche's eternal recurrence as a way to oneself.....	28
Sokolovska Y. V., Sevruck I. I., Chuprinova N. Y.	
Principles of professionalism and gender equality during the law enforcement reform in Ukraine.....	33
Fedotova O. V., Zhukova A. I.	
Labor and leisure in a historiosophical perspective: the problem of relationships.....	40
Shvydun L. T.	
On the conceptual principles of educational mobility in the scientific and educational space of Ukraine and Europe.....	48
Shekhovtsova-Burianova V. A.	
Features of the regional identity of Ukrainians.....	54

SOCIOLOGY

Vakulenko S. M., Maslova A. V.	
Social work with single-parent families in the context of the marital and family relations pluralization....	59
Popovych V. M., Demianenko V. M.	
Corruption experience, factors and mechanisms for countering corruption in the social sphere (by example Zaporizhzhia region).....	65
Ratushna T. O.	
Fakes as a manipulative technology of public opinion formation.....	71
Sanakuiev M. G.	
The place of the search algorithm in the global information and communicative space and its value in content analysis.....	77
Shcherba O. I.	
Consumption society and consumerism – new trends and challenges for Ukraine.....	85

POLITOLOGY

Baskakova A. S.	
The Crimean crisis and the Russian-Ukrainian war: a view from the perspective of political neorealism.....	93
Lomeiko V. I.	
Political agenda: “hierarchy” vs. “network”.....	100
Kharchenko L. V.	
The importance of reflecting the conflict in the Eastern Ukraine in contemporary Ukrainian drama: the national and local level of realising problems.....	105

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 29

Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – Ю. Семенченко

Підписано до друку 19.05.2021. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 13,30, ум. друк. арк. 13,02.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0721/245.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.